

ISBN: 978-93-47587-30-6

संपूर्ण मार्गदर्शिका

मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

[Political History of the Maratha]

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर –

बी.ए. III / बी.ए.बी.एड. IV अभ्यासक्रम (इतिहास पेपर नंबर १०)

प्रा. डॉ. नितीन जाधव

भूमी पब्लिशिंग

प्रथम आवृत्ती: डिसेंबर २०२५

मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

Political History of the Maratha

(ISBN: 978-93-47587-30-6)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18205315>

लेखक

प्रा. डॉ. नितीन जाधव

M.A., M.Ed., M.Phil., SET, Ph. D.

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य आणि शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

गारगोटी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर, महाराष्ट्र

Bhumi Publishing

डिसेंबर 2025

Copyright © Author

Title: मराठ्यांचा राजकीय इतिहास (Political History of the Maratha)

Author: Prof. Dr. Nitin T. Jadhav

First Edition: December 2025

ISBN: 978-93-47587-30-6

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18205315>

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Published by Bhumi Publishing,

a publishing unit of Bhumi Gramin Vikas Sanstha

Nigave Khalasa, Tal – Karveer, Dist – Kolhapur, Maharashtra, INDIA 416 207

E-mail: bhumipublishing@gmail.com

Disclaimer: The views expressed in the book are of the authors and not necessarily of the publisher and editors. Authors themselves are responsible for any kind of plagiarism found in their chapters and any related issues found with the book.

लेखकाचे मनोगत

प्रिय विद्यार्थी मित्रहो,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या बी.ए. / बी.ए.बी.एड. इतिहास पेपर-१० साठी तयार केलेली ही मार्गदर्शक पुस्तिका विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाला निश्चितच पूर्णत्व देणारी ठरेल, असा मला विश्वास आहे. मराठ्यांचा राजकीय इतिहास हा केवळ शौर्य, कूटनीती व संघर्षाची गाथा नसून, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा देणारा आणि राष्ट्रीय एकतेचा मजबूत पाया घडवणारा आहे. औरंगजेबाच्या मृत्यूपासून (१७०७) ते पेशवाईच्या अस्तापर्यंत (१८१८) हा काळ संक्रमण, विस्तार, पुनरुत्थान आणि अखेरीस पतन दर्शवतो.

या पुस्तिकेत प्रत्येक घटकची सविस्तर प्रस्तावना, अभ्यासक्रमानुसार प्रश्नपेढी, नमुना उत्तरे तसेच संदर्भग्रंथांची यादी समाविष्ट आहे. प्रश्नोत्तरांची रचना विद्यापीठाच्या परीक्षा पद्धतीनुसार करण्यात आली असून त्यात ५ गुणांची लघु उत्तरे, १५ गुणांची दीर्घ उत्तरे, नकाशा-आधारित प्रश्न आणि तुलनात्मक विश्लेषण यांचा समावेश आहे.

माझा उद्देश केवळ परीक्षेत गुण मिळवून देणे नसून, मराठा इतिहासाचा गाभा समजून घेऊन तुमच्यात राष्ट्रीय अभिमान निर्माण करणे हा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, बाजीराव, माधवराव, महादजी शिंदे आणि नाना फडणीस यांच्या जीवनातून नेतृत्व, धैर्य आणि कर्तव्यनिष्ठेचे महत्त्व आत्मसात करा.

अभ्यास करताना नियमित वाचन, टिपणे काढणे, नकाशांचा सराव आणि मागील वर्षाच्या प्रश्नपत्रिकांचा अभ्यास करा. संदर्भग्रंथांबरोबरच बखरी व पत्रांसारख्या प्राथमिक स्रोतांचाही उपयोग करा.

तुमच्या उज्ज्वल यशासाठी हार्दिक शुभेच्छा!

लेखक

प्रा. डॉ. नितीन तुकाराम जाधव

M.A., M.Ed., M Phill. SET., Ph.D.

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी.

२०२५

अभ्यासक्रम / Syllabus

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर – बी.ए./ बी.ए.बी.एड अभ्यासक्रम (इतिहास विषय, पेपर नंबर १०)

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या बी.ए./ बी.ए.बी.एड अभ्यासक्रमात इतिहास विषय हा एक महत्वाचा घटक आहे. पेपर नंबर X हा बी.ए.सेमेस्टर V, बी.ए.बी.एड. सेमेस्टर VII मधील एक वैकल्पिक किंवा मुख्य पेपर असू शकते, जो मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासाच्या विशेष अभ्यासावर केंद्रित आहे. विद्यापीठाच्या अधिकृत अभ्यासक्रमानुसार (Revised Syllabus for B.A./B.A.B.Ed Part III/ IV History, २०२०), इतिहास विषयाचे एकूण 08 पेपर असतात, ज्यातील एक पेपर मराठा इतिहासाशी संबंधित असतो.

सूचना: हा अभ्यासक्रम विद्यापीठाच्या अधिकृत वेबसाइट (www.unishivaji.ac.in) वरून घेतलेला आहे. अभ्यासक्रमात कालान्तराने बदल होऊ शकतात, म्हणून विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठाच्या अधिकृत स्रोताची (Syllabus Section) तपासणी करावी. खाली पेपर नंबर १० चा सविस्तर अभ्यासक्रम दिला आहे, जो मराठा साम्राज्याच्या इतिहासावर आधारित आहे. हा पेपर "मराठ्यांचा राजकीय इतिहास" या विषयाशी संबंधित आहे.

पेपर नंबर १०: मराठ्यांचा राजकीय इतिहास (Political History of the Maratha)

सेमिस्टर: VI (तिसरे वर्ष)

मार्क्स: ४० (Theory) + १० (Internal Assessment) = ५०

प्रकार: वैकल्पिक/मुख्य पेपर (History Elective)

उद्देश: मराठा साम्राज्याच्या राजकीय, प्रशासकीय, सैनिकी आणि सामाजिक विकासाचा अभ्यास करणे; पेशवाईच्या उदयापासून पतनापर्यंतच्या घटनांचे विश्लेषण करणे.

घटक १: सन १७०७ ते १७४० पर्यंतची स्थिती (The Period from १७०७ to १७४०)

हा घटक मराठा साम्राज्याच्या संक्रमण काळाचा अभ्यास करतो, ज्यात औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर उत्तराधिकार संघर्ष आणि पेशवाईची पायाभरणी यांचा समावेश आहे.

उपघटक १: छत्रपती शाहू आणि ताराबाई संघर्ष (Struggle between Chhatrapati Shahu and Tarabai)

- ❖ पार्श्वभूमी: औरंगजेबाची कैद आणि शाहूची सुटका (१७०७).
- ❖ मुख्य घटना: पन्हाळा, रायगड, सातारा येथील लढाया (१७०७-१७१४).
- ❖ परिणाम: कोल्हापूर आणि सातारा राज्यांची विभागणी.

उपघटक २: बाळाजी विश्वनाथ (Balaji Vishwanath)

- ❖ जीवनचरित्र आणि योगदान: पेशवाईचे संस्थापक (१७१३-१७२०).
- ❖ मोगल करार (१७१९): चौथ आणि सरदेशमुखीचे अधिकार.

- ❖ प्रशासकीय सुधारणा: सरदार एकत्रीकरण आणि हिशोब व्यवस्था.

उपघटक ३: बाजीराव पेशवा (Baji Rao I)

- ❖ जीवनचरित्र: 'हिंदू पद पादशाही' संकल्पना.
- ❖ मुख्य स्वाऱ्या: पालखेड (१७२८), भोपाळ (१७३७), मालवा-गुजरात विजय.
- ❖ परिणाम: मराठा विस्तार उत्तर भारतात.

(प्रश्न प्रकार: लघु उत्तरे (५ गुण), दीर्घ उत्तरे (१५ गुण); वेटेज: २० गुण)

घटक २: बाळाजी बाजीराव आणि पानिपतची तिसरी लढाई (Balaji Bajirao and the Third Battle of Panipat)

हा घटक पेशवाईच्या स्वर्णकाळाच्या शेवटचा भाग अभ्यासतो, ज्यात अतिविस्तार आणि अफगाण आक्रमणाचा परिणाम दर्शविला आहे.

उपघटक १: बाळाजी बाजीरावांचे जीवनचरित्र (Life of Balaji Bajirao)

- ❖ सत्तारोहण (१७४०) आणि उत्तर भारतातील विस्तार: दिल्ली स्वारी (१७५७).
- ❖ प्रशासकीय योगदान: सरदार नियुक्ती (शिंदे, होळकर).

उपघटक २: आंग्रे घराण्याशी संबंध (Relations with the Angre Family)

- ❖ कान्होजी आंग्रे आणि संभाजी आंग्रे: सागरी शक्तीचा संघर्ष.
- ❖ विजयदुर्ग लढाई (१७५६): इंग्रज सहाय्य आणि तुलाजी आंग्रेची कैद.

उपघटक ३: रघुजी भोसले यांच्याबरोबर संघर्ष (Conflict with Raghoji Bhonsle)

- ❖ बंगाल स्वाऱ्या (१७४१-१७५१) आणि चौथे वाटप विवाद.
- ❖ कर्नाटक मोहिमेतील कलह.

उपघटक ४: पानिपतची तिसरी लढाई (Third Battle of Panipat, १७६१)

- ❖ पार्श्वभूमी: अहमदशाह अब्दालीच्या स्वाऱ्या.
- ❖ लढाईचा वर्णन: सदाशिवराव भाऊ vs अब्दाली; मराठा पराभवाचे कारणे.
- ❖ परिणाम: मराठा पुनरुत्थानाची सुरुवात.

(प्रश्न प्रकार: निबंधात्मक (१०-१५ गुण); वेटेज: २० गुण)

घटक ३: पानिपतच्या युद्धानंतरचे मराठा राजकारण (Maratha Politics after the Battle of Panipat)

हा घटक मराठा पुनरुत्थानाचा अभ्यास करतो, ज्यात प्रमुख नेत्यांचे योगदान केंद्रित आहे.

उपघटक १: पेशवे माधवराव (Madhavrao Peshwa)

- ❖ जीवनचरित्र: पानिपतनंतर सत्तारोहण (१७६१).
- ❖ योगदान: निजाम आणि हैदर अलीविरुद्ध विजय; रक्षा भुवन (१७६३).

उपघटक २: महादजी शिंदे (Mahadji Shinde)

- ❖ उत्तर भारतातील पुनर्विजय: दिल्ली जिंकणे (१७७१).
- ❖ इंग्रजांशी संघर्ष: वढगाव लढाई (१७७९) आणि सालबाई तह (१७८२).

उपघटक ३: नाना फडणीस (Nana Phadnavis)

- ❖ कूटनीती: रघुनाथराव बंड रोखणे (१७७५).
- ❖ इंग्रजांशी संबंध: पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध आणि आर्थिक सुधारणा.

(प्रश्न प्रकार: तुलनात्मक उत्तरे; वेटेज: २० गुण)

घटक ४: मराठेशाहीचा अस्त (The Downfall of the Maratha Empire)

हा घटक मराठा पतनाचे कारणे आणि शेवटचे संघर्ष अभ्यासतो.

उपघटक १: बाजीराव दुसरा (Baji Rao II)

- ❖ जीवनचरित्र: सत्तारोहण (१७९६) आणि नाना फडणीसांच्या मृत्यूनंतर स्वैराचार.
- ❖ घटना: बॅसिन करार (१८०२), गंगाधर शास्त्री हत्या.

उपघटक २: दुसरे व तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (Second and Third Anglo-Maratha Wars)

- ❖ दुसरे युद्ध (१८०३-१८०५): आसये, आर्लागाव लढाया; देवगाव-सुरजी अंजनगाव तह.
- ❖ तिसरे युद्ध (१८१७-१८१८): खडकी, कोरेगाव लढाया; पुणे करार.

उपघटक ३: मराठा सत्तेच्या ज्हासाची कारणे (Causes of the Decline of Maratha Power)

- ❖ अंतर्गत: नेतृत्व कमतरता, कलह, आर्थिक संकट.
- ❖ बाह्य: इंग्रज कूटनीती, सैनिकी श्रेष्ठता.

(प्रश्न प्रकार: कारण-परिणाम विश्लेषण; वेटेज: २० गुण)

अभ्यासक्रमाचे वैशिष्ट्ये आणि परीक्षा पद्धत

- ❖ **एकूण मार्क्स वितरण:** प्रत्येक घटकसाठी १० गुण (एकूण ४०);
अंतर्गत मूल्यमापन (१० गुण) – प्रोजेक्ट, सेमिनार, टेस्ट.
- ❖ **परीक्षा स्वरूप:** २ तासांची लिखित परीक्षा;
४ प्रश्न (प्रत्येकी १० गुण) – निबंध, लघु उत्तरे, नकाशा-आधारित प्रश्न.
- ❖ **महत्त्व:** हा पेपर मराठा इतिहासाच्या राजकीय विकासावर भर देतो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास होतो.

डाउनलोड लिंक:

संपूर्ण अभ्यासक्रम PDF साठी शिवाजी विद्यापीठ अभ्यासक्रम पेज वर जा आणि "B.A. Part III History" शोधा. जर विशिष्ट वर्ष किंवा अपडेट हवे असतील, तर विद्यापीठाच्या परीक्षा विभागाशी संपर्क साधा (exam@unishivaji.ac.in) हा अभ्यासक्रम २०२० च्या संशोधित आवृत्तीवर आधारित आहे. अभ्यासासाठी शुभेच्छा!

घटक	शीर्षक	पान क्र.
१	सन १७०७ ते १७४० पर्यंतची स्थिती (The Period from 1707 to 1740)	१ – २३
२	बाळाजी बाजीराव आणि पानिपतची तिसरी लढाई (Balaji Bajirao and the Third Battle of Panipat)	२४ – ५३
३	पानिपतच्या युद्धानंतरचे मराठा राजकारण (Maratha Politics after the Battle of Panipat)	५४ – ८०
४	मराठेशाहीचा अस्त (The Downfall of the Maratha Empire)	८१ – ९७
५	विद्यापीठ परिक्षा प्रश्नपत्रिका (Shivaji University Question Papers)	९८ – १०७

घटक १: सन १७०७ ते १७४० पर्यंतची स्थिती

प्रस्तावना:

मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील सन १७०७ ते १७४० हा काळ हा संक्रमणाचा, अंतर्गत कलहाचा, प्रशासकीय पुनर्रचनेचा आणि साम्राज्यवादी विस्ताराचा काळ म्हणून ओळखला जातो. औरंगजेबाच्या मृत्यूने (३ मार्च १७०७) मोगल साम्राज्याची कमजोरी उघड झाली, तर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी उभारलेल्या स्वराज्याला उत्तराधिकाराच्या संघर्षाने ग्रासले. हा काळ छत्रपती शाहू आणि ताराबाई यांच्यातील अंतर्गत कलहाने सुरू झाला, जो मराठा एकतेच्या दृष्टीने अत्यंत आव्हानात्मक ठरला. मात्र, याच काळात बाळाजी विश्वनाथ आणि बाजीराव पेशवा यांसारख्या दूरदृष्टीच्या, कुशल प्रशासक आणि योद्धा नेत्यांनी पेशवाईची पायाभरणी करून मराठा साम्राज्याला नवे बळ दिले. या घटकमध्ये या तीन मुख्य उपघटकांची सविस्तर ओळख करून दिली आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना या काळातील राजकीय, सामाजिक, प्रशासकीय आणि सैनिकी बदल समजण्यास मदत होईल.

१. छत्रपती शाहू आणि ताराबाई संघर्ष (१७०७-१७१४)

अंतर्गत कलह ते दोन केंद्रांची निर्मिती

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मराठा स्वराज्यात उत्तराधिकाराचा प्रश्न निर्माण झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नातू शाहू (शिवाजी दुसरे) हे औरंगजेबाच्या कैदेतून (१७०७) मुक्त झाले आणि त्यांनी सातार्यावर अधिकार सांगितला. दुसरीकडे, ताराबाई (राजारामांच्या पत्नी) यांनी आपला अल्पवयीन पुत्र शिवाजी (दुसरा) याला कोल्हापूरला छत्रपती म्हणून घोषित केले. हा संघर्ष मराठा शक्तीला विभागणारा ठरला आणि १७०७ ते १७१४ या कालावधीत अनेक लढाया झाल्या.

● संघर्षाची पार्श्वभूमी:

औरंगजेबाच्या दख्खन मोहिमेमुळे मराठे कमजोर झाले होते.

राजारामांच्या मृत्यूनंतर (१७००) ताराबाईंनी सातारा राज्य चालवले.

शाहूच्या सुटकेनंतर मराठा सरदार दोन गटांत विभागले गेले: शाहूचे समर्थक (बाळाजी विश्वनाथ, परशुराम त्र्यंबक, चंद्रसेन जाधव) आणि ताराबाईंचे समर्थक (दामाजी थोरात, सेनाखासखेल).

● मुख्य लढाया:

पन्हाळा (१७०८): शाहूच्या सैन्याने ताराबाईंच्या सैन्याला पराभूत केले.

केळेद (१७०९): चंद्रसेन जाधवाने ताराबाईंच्या बाजूने लढा दिला, पण पराभूत झाला.

रायगड (१७१३): शाहूच्या सैन्याने रायगड किल्ला जिंकला.

सातारा (१७१४): शाहू विजयी झाले.

● संघर्षाचे परिणाम:

कोल्हापूर आणि सातारा असे दोन केंद्र निर्माण झाले.

मराठा शक्ती विभागली गेली, ज्याचा फायदा मोगल आणि निजामांना झाला.

शाहूची विजय झाली, पण ताराबाईंनी कोल्हापूर राज्य कायम ठेवले.

हा कलह पेशवाईच्या उदयाला कारणीभूत ठरला, कारण शाहूंना कुशल प्रशासकाची गरज होती.

● शाहूच्या राज्यकारभाराची वैशिष्ट्ये:

अष्टप्रधान मंडळाची पुनर्रचना केली.

बाळाजी विश्वनाथांना पेशवा नेमले (१७१३).

मराठा सरदारांना एकत्र बांधण्याचा प्रयत्न केला.

मोगलांशी करार करून स्वराज्याच्या हक्कांना मान्यता मिळवली.

हा संघर्ष मराठा इतिहासातील अंतर्गत कमजोरीचे प्रतीक आहे, पण याच काळात पेशवाईची पायाभरणी झाली.

२. बाळाजी विश्वनाथ (पेशवा, १७१३-१७२०)

● पेशवाईचे संस्थापक आणि प्रशासकीय सुधारक

बाळाजी विश्वनाथ हे श्रीवर्धनचे देशमुख होते आणि त्यांनी शाहूंच्या विजयात महत्त्वाची भूमिका बजावली. १७१३ मध्ये त्यांना पेशवा नेमण्यात आले. ते पेशवाईचे खरे संस्थापक मानले जातात. त्यांच्या काळात मराठा राज्याची प्रशासकीय रचना मजबूत झाली आणि मोगलांशी महत्त्वाचे करार झाले.

● मुख्य योगदान:

शाहू-ताराबाई संघर्षात विजय (१७१४): बाळाजींनी चंद्रसेन जाधव, परशुराम त्र्यंबक यांना एकत्र करून शाहूंचा विजय मिळवला.

मोगल करार (१७१९):

मोगल बादशहा फारुखसियर याच्याशी करार.

छत्रपतींच्या हक्कांना मान्यता.

दख्खनचे सहा प्रांत (खानदेश, बागलाण, औरंगाबाद, बिजापूर, बेदर, हैदराबाद) येथे चौथ आणि सरदेशमुखी मिळाली.

स्वराज्यातील मोगल कैदी मुक्त केले.

● प्रशासकीय सुधारणा:

सरदारांना वतन आणि इनाम दिले.

हिशोबाची व्यवस्था सुधारली.

पेशवाईची स्वायत्तता वाढवली.

● सरदार एकत्रीकरण:

सेनापती, अमात्य, सचिव यांना शाहूंच्या नियंत्रणात ठेवले.

पेशव्यांचा प्रभाव वाढला.

● महत्त्व:

पेशवाईची पायाभूत रचना तयार झाली.

मराठा प्रभाव दख्खनबाहेर वाढला.

शाहूंच्या राज्याला स्थिरता मिळाली.

बाळाजींचा मृत्यू १७२० मध्ये झाला, पण त्यांनी पेशवाईला वारसाहक्काची परंपरा सुरू केली.

३. बाजीराव पेशवा (१७२०-१७४०)

● मराठा साम्राज्यवादी विस्ताराचे शिल्पकार

बाळाजी विश्वनाथांचे पुत्र बाजीराव हे वयाच्या २०व्या वर्षी पेशवा झाले (१७२०). ते मराठा इतिहासातील सर्वात यशस्वी सेनापती मानले जातात. त्यांनी 'हिंदू पद पादशाही' ही संकल्पना मांडली आणि उत्तरेकडील मोगल प्रांतांवर स्वाभ्या केल्या.

मुख्य स्वाऱ्या आणि विजयः

मालवा (१७२३-१७२८):

मालवा मोगल सूबेदार गिर्दी खान पराभूत.

चौथ आणि सरदेशमुखी मिळाली.

गुजरात (१७२५-१७३०):

गुजरातवर स्वारी.

चौथ मिळाली.

बुंदेलखंड (१७२८-१७२९):

छत्रसाल बुंदेला यांची मदत.

छत्रसालांचा अर्धा राज्य मराठ्यांना मिळाला.

पालखेडची लढाई (१७२८):

निजाम-उल-मुल्क पराभूत.

दख्खनमध्ये मराठा वर्चस्व प्रस्थापित.

भोपाळची लढाई (१७३७):

निजाम पुन्हा पराभूत.

माळवा, बुंदेलखंड, गुजरात येथील हक्क मान्य.

दिल्ली स्वारी (१७३७):

दिल्लीजवळ मोगल सैन्य पराभूत.

मराठा प्रभाव दिल्लीपर्यंत पोहोचला.

● **प्रशासकीय योगदानः**

उत्तरेकडील सरदारांना नियुक्तीः पिलाजी गायकवाड, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार.

पेशवाईची स्वायत्तता आणखी वाढली.

शाहूंच्या नावाने राज्य, पण प्रत्यक्षात पेशव्यांचे वर्चस्व.

● **वैशिष्ट्येः**

गनिमी कावा तंत्रज्ञानाचा उत्कृष्ट वापर.

सतत स्वाऱ्याः १७२० ते १७४० दरम्यान ४१ मोठ्या स्वाऱ्या.

हिंदू साम्राज्याची संकल्पनाः मोगल कमजोरीचा फायदा घेऊन हिंदू राज्याची कल्पना.

● **मृत्यूः**

२८ एप्रिल १७४० रोजी रावेरखेडी (नर्मदा काठी) येथे तापाने मृत्यू.

या काळाचे ऐतिहासिक महत्त्वः

संक्रमण काळः अंतर्गत कलह → प्रशासकीय स्थिरता → साम्राज्यवादी विस्तार.

पेशवाईचा उदयः शाहूंच्या राज्यात पेशव्यांचा प्रभाव वाढला.

मोगल कमजोरीचा फायदाः मराठ्यांनी दख्खनबाहेर विस्तार केला.

हिंदू पुनर्जागरणः बाजीरावांच्या स्वाऱ्यांनी हिंदू राज्याची कल्पना मजबूत केली.

प्रशासकीय पायाः बाळार्जींनी सुधारणा, बाजीरावांनी विस्तार.

● निष्कर्ष:

सन १७०७ ते १७४० हा काळ मराठा इतिहासातील पुल आहे – अंतर्गत संघर्ष ते साम्राज्यवादी विस्ताराकडे जाणारा. शाहू-ताराबाई संघर्ष मराठ्यांची कमजोरी दाखवतो, बाळाजी विश्वनाथ प्रशासकीय स्थिरता देतात, तर बाजीराव साम्राज्यवादी स्वप्न पूर्ण करतात. हा काळ पेशवाईच्या स्वर्णकाळाची (१७४०-१७६१) पायाभरणी करतो. यानंतरच्या प्रश्नोत्तरांमध्ये या उपघटकांचा सविस्तर अभ्यास केला जाईल, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिवाजी विद्यापीठाच्या बी.ए. तिसरे वर्ष, इतिहास पेपर १० साठी संपूर्ण तयारी होईल.

प्र. रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा- गुण ०५

सन १७०७ ते १७४० पर्यंतची राजकीय स्थिती

१. शाहू महाराजांना मुघल कैदेतून कोणी मुक्त केले?

- अ) बहादूरशाहा पहिला ब) आझमशाहा
क) सय्यद बंधू ड) निजाम-उल-मुल्क

उत्तर: ब) आझमशाहा

२. शाहू महाराज साताऱ्याला कधी पोहोचले?

- अ) १२ मे १७०८ ब) १२ मे १७०७
क) १२ जून १७०९ ड) १२ एप्रिल १७१०

उत्तर: अ) १२ मे १७०८

३. शाहू-ताराबाई संघर्ष किती वर्षे चालला?

- अ) १७०७-१७१० ब) १७०८-१७१२
क) १७१०-१७१४ ड) १७१४-१७२०

उत्तर: अ) १७०७-१७१०

४. ताराबाईंनी कोणाला छत्रपती म्हणून घोषित केले?

- अ) राजाराम दुसरा ब) संभाजी दुसरा
क) शाहू दुसरा ड) शिवाजी तिसरा

उत्तर: अ) राजाराम दुसरा

५. शाहूंच्या बाजूने कोणत्या सरदाराने महत्त्वाची भूमिका बजावली?

- अ) चंद्रसेन जाधव ब) दमाजी थोरात
क) परशुराम पंत ड) उदाजी चव्हाण

उत्तर: अ) चंद्रसेन जाधव

६. शाहू-ताराबाई संघर्षात निर्णायक लढाई कोणती?

- अ) खंदेराव दाभाडे विरुद्ध दमाजी थोरात (१७०८) ब) पानिपत
क) पुरंदर ड) प्रतापगड

उत्तर: अ) खंदेराव दाभाडे विरुद्ध दमाजी थोरात (१७०८)

७. ताराबाईंना कोठे कैद करण्यात आले?

- अ) सातारा ब) कोल्हापूर
क) पन्हाळा ड) रायगड

उत्तर: ब) कोल्हापूर

८. बाळाजी विश्वनाथांची पेशवा म्हणून नेमणूक कधी झाली?

- अ) १७ नोव्हेंबर १७१३ ब) १७ ऑक्टोबर १७१४
क) १६ नोव्हेंबर १७१२ ड) १८ नोव्हेंबर १७१५

उत्तर: अ) १७ नोव्हेंबर १७१३

९. बाळाजी विश्वनाथांचा जन्म कुठे झाला?

- अ) श्रीवर्धन (कोंकण) ब) सासवड
क) पुणे ड) सातारा

उत्तर: अ) श्रीवर्धन (कोंकण)

१०. बाळाजी विश्वनाथांनी मुघलांबरोबर कोणता करार केला?

- अ) दिल्ली करार १७१९ ब) पुरंदर तह
क) आग्रा तह ड) मालवा तह

उत्तर: अ) दिल्ली करार १७१९

११. १७१९ च्या करारानुसार मराठ्यांना काय मिळाले?

- अ) दख्खनचे सहा प्रांतांचा चौथ-सर्देशमुखी ब) स्वराज्य
क) बंगाल ड) पंजाब

उत्तर: अ) दख्खनचे सहा प्रांतांचा चौथ-सर्देशमुखी

१२. बाळाजी विश्वनाथांचा मृत्यू कधी झाला?

- अ) २ एप्रिल १७२० ब) २ एप्रिल १७१९
क) २ मे १७२१ ड) २ मार्च १७१८

उत्तर: अ) २ एप्रिल १७२०

१३. बाजीराव पेशवा कोणते क्रमांकाचे पेशवा होते?

- अ) दुसरे ब) पहिले
क) तिसरे ड) चौथे

उत्तर: अ) दुसरे

१४. बाजीरावांची नेमणूक कधी झाली?

- अ) १७ एप्रिल १७२० ब) १७ नोव्हेंबर १७१३
क) १२ मे १७०८ ड) ४ ऑक्टोबर १७२०

उत्तर: अ) १७ एप्रिल १७२०

१५. बाजीरावांचा जन्म कधी झाला?

- अ) १८ ऑगस्ट १७०० ब) १८ ऑगस्ट १६९९
क) १८ सप्टेंबर १७०१ ड) १८ जुलै १७००

उत्तर: अ) १८ ऑगस्ट १७००

१६. बाजीरावांचे प्रसिद्ध वाक्य कोणते?

- अ) “हत्तीच्या पायाखाली मालवा दाबा” ब) “दिल्लीवर चला”
क) “अटक ते कटक” ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

१७. बाजीरावांनी किती लढाया लढल्या?

- अ) ४१ ब) ३५
क) ५० ड) २५

उत्तर: अ) ४१

१८. बाजीरावांचा मृत्यू कधी व कुठे झाला?

- अ) २८ एप्रिल १७४०, रावेरखेडी (नर्मदा काठी) ब) २३ एप्रिल १७४०, पुणे
क) २८ मे १७४०, सातारा ड) २८ मार्च १७३९, दिल्ली

उत्तर: अ) २८ एप्रिल १७४०, रावेरखेडी

१९. बाजीरावांनी दिल्लीवर पहिला हल्ला कधी केला?

- अ) २८ मार्च १७३७ ब) १७३८
क) १७३६ ड) १७३९

उत्तर: अ) २८ मार्च १७३७

२०. पानिपतच्या आधी बाजीरावांचा शेवटचा मोठा विजय कोणता?

- अ) दिल्ली हल्ला १७३७ ब) भोपाळ १७३७
क) वसई १७३९ ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

२१. निजाम-उल-मुल्कने हैद्राबाद राज्य कधी स्थापन केले?

- अ) १७२४ ब) १७१९
क) १७३० ड) १७२०

उत्तर: अ) १७२४

२२. बाजीराव-निजाम पहिली लढाई कोणती?

- अ) पालखेड १७२८ ब) भोपाळ १७३७
क) दाभोई १७३१ ड) अमझेरा १७२९

उत्तर: अ) पालखेड १७२८

२३. पालखेडची लढाई कधी झाली?

- अ) २५-२८ फेब्रुवारी १७२८ ब) १७३७
क) १७३१ ड) १७२९

उत्तर: अ) २५-२८ फेब्रुवारी १७२८

२४. पालखेडनंतर कोणता तह झाला?

- अ) मुंगी शेवगाव तह (६ मार्च १७२८) ब) दिल्ली तह
क) भोपाळ तह ड) दाभोई तह

उत्तर: अ) मुंगी शेवगाव तह (६ मार्च १७२८)

२५. दुसरी बाजीराव-निजाम लढाई कोणती?

- अ) दाभोई १७३१ ब) भोपाळ १७३७
क) पालखेड ड) अमझेरा

उत्तर: अ) दाभोई १७३१

२६. दाभोई लढाईत कोणी बाजीरावांची साथ दिली?

- अ) त्रिंबकराव दाभाडे ब) चिमाजी अप्पा
क) मल्हारराव होळकर ड) उदाजी चव्हाण

उत्तर: ब) चिमाजी अप्पा

२७. त्रिंबकराव दाभाडेचा वध कोणी केला?

- अ) बाजीरावांनी (दाभोई १७३१) ब) निजामने
क) शाहूने ड) पोर्तुगीजने

उत्तर: अ) बाजीरावांनी (दाभोई १७३१)

२८. तिसरी बाजीराव-निजाम लढाई कोणती?

- अ) भोपाळ २९ डिसेंबर १७३७ ब) पालखेड
क) दाभोई ड) दिल्ली

उत्तर: अ) भोपाळ २९ डिसेंबर १७३७

२९. भोपाळनंतर कोणता तह झाला?

- अ) डब्हई तह (१७३८) ब) मुंगी शेवगाव
क) दिल्ली ड) वसई

उत्तर: अ) डब्हई तह (१७३८)

३०. भोपाळ तहानुसार निजामने काय दिले?

- अ) मालवा पूर्ण प्रदेश ब) ५० लाख रुपये
क) खंडेश ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

३१. बाजीरावांनी कोणत्या पोर्तुगीज प्रदेशावर विजय मिळवला?

- अ) वसई (१७३९) ब) गोवा
क) दमण ड) दीव

उत्तर: अ) वसई (१७३९)

३२. वसई विजय कोणी मिळवला?

- अ) चिमाजी अप्पा ब) बाजीराव स्वतः
क) मल्हारराव होळकर ड) राणोजी शिंदे

उत्तर: अ) चिमाजी अप्पा

३३. शाहू महाराजांनी बाजीरावांना कोणती उपाधी दिली?

- अ) श्रीमंत पेशवा ब) फडणवीस
क) सेनाखासखेल ड) सर्व

उत्तर: अ) श्रीमंत पेशवा

३४. बाजीरावांचे मुख्य सेनापती कोण होते?

- अ) मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव ब) त्रिंबकराव दाभाडे
क) कान्होजी आंग्रे ड) फत्तेसिंह भोसले

उत्तर: अ) मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव

३५. बाजीरावांचा कालावधी कोणता मानला जातो?

- अ) मराठा साम्राज्य विस्ताराचा सुवर्णकाळ ब) संकटकाळ
क) पराभवकाळ ड) स्थिरकाळ

उत्तर: अ) मराठा साम्राज्य विस्ताराचा सुवर्णकाळ

३६. बाजीरावांचे वैयक्तिक जीवनात किती पत्निया होत्या?

- अ) दोन (काशीबाई, मस्तानी) ब) तीन
क) एक ड) चार

उत्तर: अ) दोन (काशीबाई, मस्तानी)

३७. मस्तानी कोणत्या धर्माची होती?

- अ) मुस्लिम (नृत्यांगना) ब) हिंदू
क) ख्रिश्चन ड) जैन

उत्तर: अ) मुस्लिम (नृत्यांगना)

३८. निजामचा शेवटचा पराभव कोणत्या लढाईत झाला?

- अ) भोपाळ १७३७ ब) खरडा १७९५
क) पानिपत १७६१ ड) तिसरे आंग्ल-मराठा युद्ध

उत्तर: अ) भोपाळ १७३७

३९. बाजीरावांचा उत्तराधिकारी कोण?

- अ) बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब) ब) चिमाजी अप्पा
क) सदाशिवराव भाऊ ड) रघुनाथराव

उत्तर: अ) बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब)

४०. बाजीरावांच्या काळात मराठा सीमा कुठपर्यंत गेल्या?

- अ) अटक ते कटक, हिमालय ते कन्याकुमारी ब) फक्त दख्खन
क) फक्त गुजरात ड) फक्त मालवा

उत्तर: अ) अटक ते कटक, हिमालय ते कन्याकुमारी

41. शाहू महाराजांचा कैदेतून मुक्तता कधी झाला?

- a) १७०० b) १७०७ c) १७१९ d) १७२०

उत्तर: b) १७०७

42. बालाजी विश्वनाथांना 'पेशवा' पद कधी मिळाले?

- a) १७०८ b) १७१३ c) १७२० d) १७३०

उत्तर: b) १७१३

43. पेशवाईची स्थापना कोणी केली?

- a) बाजीराव प्रथम b) बालाजी विश्वनाथ c) शाहू महाराज d) नाना फडणवीस

उत्तर: b) बालाजी विश्वनाथ

44. बालाजी विश्वनाथांनी कोणत्या तहाने मराठ्यांचे हक्क मान्य करून घेतले?

- a) लोणावळा तह (१७१४) b) दिल्ली तह (१७१९) c) वसई तह d) पुरंदर तह

उत्तर: b) दिल्ली तह (१७१९)

45. बाजीराव प्रथम पेशवा कधी झाले?

- a) १७१३ b) १७२० c) १७४० d) १७६१

उत्तर: b) १७२०

46. बाजीराव प्रथमांचा कालखंड किती वर्षांचा?

- a) १७१३-१७२० b) १७२०-१७४० c) १७४०-१७६१ d) १७६१-१७७२

उत्तर: b) १७२०-१७४०

47. 'मराठेशाही उत्तरेकडे नेणारा पेशवा' कोणास म्हणतात?

- a) बालाजी विश्वनाथ b) बाजीराव प्रथम c) माधवराव प्रथम d) नाना फडणवीस

उत्तर: b) बाजीराव प्रथम

48. पन्हाळगडची लढाई (१७२८) कोणत्या कारस्थानानंतर झाली?

- a) महाड कारस्थान b) खर्डा कारस्थान c) वसई कारस्थान d) पुणे कारस्थान

उत्तर: a) महाड कारस्थान

49. भोपाळची लढाई (१७३७) कोणत्या दोन शक्तींमध्ये झाली?

- a) बाजीराव vs निजाम b) बाजीराव vs मुगल c) बाजीराव vs होळकर d) बाजीराव vs दाभाडे

उत्तर: a) बाजीराव vs निजाम

50. बाजीरावांनी दिल्लीवर हल्ला कधी केला?

a) १७३५ b) १७३७ c) १७३९ d) १७४०

उत्तर: b) १७३७

टिपा लिहा – गुण ०५

❖ बाळाजी विश्वनाथ भट

बाळाजी विश्वनाथ भट (1660–1720) हे मराठा साम्राज्याचे पहिले पेशवे आणि छत्रपती शाहू महाराजांचे विश्वासू सहकारी होते. त्यांनी 1713 मध्ये पेशवेपद स्वीकारले आणि मराठा साम्राज्याला मजबूत पाया दिला. त्यांच्या प्रमुख योगदानांमध्ये खालील गोष्टी समाविष्ट आहेत:

- शाहू महाराजांचे समर्थन:** 1707 मध्ये शाहू महाराज मुघलांच्या कैदेतून सुटल्यानंतर बाळाजी विश्वनाथ यांनी खेड-कडूसच्या लढाईत त्यांचा विजय सुनिश्चित करून सातार्याची गादी स्थापित केली.
- मराठा एकजूट:** त्यांनी मराठा सरदारांना (जसे की धनाजी जाधव, कान्होजी आंग्रे) एकत्र आणून अंतर्गत फूट कमी केली.
- मुघलांशी करार (1719):** मुघल सम्राट फरूखसियरशी करार करून मराठ्यांना दख्खनच्या सहा सुभ्यांवर चौथ-सर्देशमुखी हक्क मिळवले, ज्यामुळे आर्थिक आणि राजकीय बळ मिळाले.
- प्रशासकीय सुधारणा:** मराठा प्रशासनाला व्यवस्थित स्वरूप देऊन जमीन आणि कर संकलनाच्या पद्धती सुधारल्या.
- पेशवेपदाची पायाभरणी:** त्यांनी पेशवेपदाला मराठा सत्तेचे केंद्र बनवले, ज्याचा वारसा त्यांचा मुलगा बाजीराव पहिला याने पुढे चालवला. 1720 मध्ये त्यांचे निधन झाले, परंतु त्यांनी मराठा साम्राज्याच्या विस्तारासाठी घातलेला पाया अजरामर आहे. त्यांच्या कूटनीती आणि नेतृत्वामुळे मराठा साम्राज्याचा स्वर्णकाळ सुरू झाला.

❖ वारणेचा तह

वारणेचा तह (1731) हा मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक महत्वाचा राजकीय समझोता होता, ज्याने सातारा आणि कोल्हापूर या दोन मराठा गाद्यांमधील सत्ता संघर्षावर तात्पुरता तोडगा काढला. हा तह छत्रपती शाहू महाराज (सातारा) आणि छत्रपती संभाजी दुसरा (कोल्हापूर) यांच्यात झाला. खाली याची थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- पार्श्वभूमी:** 1707 मध्ये शाहू महाराज मुघलांच्या कैदेतून सुटल्यानंतर राणी ताराबाई आणि त्यांचा मुलगा शिवाजी दुसरा यांनी कोल्हापूर येथे स्वतंत्र गादी स्थापन केली होती. यामुळे सातारा (शाहू) आणि कोल्हापूर यांच्यात सत्ता संघर्ष सुरू झाला. 1714 मध्ये ताराबाई आणि शिवाजी दुसरा यांना अटक झाल्यानंतर संभाजी दुसरा यांना कोल्हापूरच्या गादीवर बसवले गेले. परंतु, सातारा आणि कोल्हापूर यांच्यातील तणाव कायम राहिला.
- तहाची गरज:** मराठ्यांमधील अंतर्गत फुटीमुळे मुघल आणि निजामासारख्या बाह्य शत्रूंना फायदा मिळत होता. पेशवे बाळाजी विश्वनाथ आणि बाजीराव पहिला यांनी हा वाद मिटवण्यासाठी मध्यस्थी केली, ज्यामुळे मराठ्यांची एकजूट बळकट होईल.

- iii. **तहाचे मुख्य मुद्दे:** तह 24 एप्रिल 1731 रोजी वारणा नदीच्या काठावर (कोल्हापूरजवळ) झाला.यानुसार, मराठा साम्राज्याचे दोन स्वतंत्र भाग मान्य करण्यात आले: सातारा (शाहू महाराज) आणि कोल्हापूर (संभाजी दुसरा). दोन्ही गाद्यांना स्वतंत्रपणे कारभार करण्याचा अधिकार देण्यात आला, परंतु शाहू महाराजांना छत्रपती म्हणून सर्वोच्च स्थान मान्य झाले. कोल्हापूर गादीला वारणा नदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश आणि सातारा गादीला उत्तरेकडील प्रदेश यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे ठरले.दोन्ही गटांनी एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप न करण्याचे वचन दिले.
- iv. **परिणाम:** या तहामुळे सातारा आणि कोल्हापूर यांच्यातील सशस्त्र संघर्ष थांबला आणि मराठ्यांची अंतर्गत एकजूट बळकट झाली. मराठ्यांना मुघल, निजाम आणि पोर्तुगीज यांसारख्या बाह्य शत्रूविरुद्ध एकत्र लढण्यासाठी बळ मिळाले. तथापि, हा तह तात्पुरता होता, कारण पुढे काही काळाने सातारा आणि कोल्हापूर यांच्यातील तणाव पुन्हा उफाळला.
- v. **महत्त्व:** वारणेच्या तहाने मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत स्थैर्याला प्रोत्साहन दिले आणि बाजीराव पहिल्यांना उत्तर भारतात विस्तार करण्यासाठी मोकळीक मिळाली. हा तह मराठा इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता, ज्याने मराठ्यांच्या एकजूटीला आणि साम्राज्याच्या विस्ताराला चालना दिली.
- vi. **निष्कर्ष:** वारणेचा तह हा मराठा साम्राज्याच्या एकजूटीसाठी आणि सत्ता संघर्ष कमी करण्यासाठी केलेला एक कूटनीतिक प्रयत्न होता. यामुळे तात्पुरते का होईना, मराठ्यांना बाह्य शत्रूविरुद्ध एकत्र येण्याची संसद मिळाली आणि पेशवे बाजीराव यांच्या विस्तारवादी धोरणाला गती मिळाली.

❖ पालखेडचे युद्ध

पालखेडचे युद्ध (6 मार्च 1728) हे मराठा साम्राज्य आणि हैदराबादचा निजाम-उल-मुल्क आसफजाह पहिला यांच्यातील एक महत्त्वपूर्ण लढाई होती, ज्यामध्ये पेशवे बाजीराव पहिल्यांनी मराठ्यांचे नेतृत्व केले. खाली याची थोडक्यात माहिती:

- i. **पार्श्वभूमी:** निजाम-उल-मुल्काने मराठ्यांचे दख्खनमधील चौथ आणि सर्देशमुखी हक्क (कर गोळा करण्याचे अधिकार) मान्य करण्यास नकार दिला होता. निजामाने कोल्हापूर गादीच्या संभाजी दुसऱ्याशी युती करून मराठ्यांमधील अंतर्गत फूट वाढवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे सातार्याचे छत्रपती शाहू महाराज आणि बाजीराव यांच्याविरुद्ध आव्हान निर्माण झाले.
- ii. **लढाई:** बाजीराव यांनी गनिमी काव्याची रणनीती वापरून निजामाच्या सैन्याला पालखेड (आता औरंगाबादजवळ) येथे घेरले.मराठ्यांनी निजामाच्या सैन्याचा पुरवठा मार्ग तोडला आणि त्यांना अन्न-पाण्याविना थकवले, ज्यामुळे निजामाला शरण येण्यास भाग पाडले.
- iii. **परिणाम:** मराठ्यांचा निर्णायक विजय झाला, आणि निजामाला मराठ्यांचे चौथ-सर्देशमुखी हक्क मान्य करावे लागले.या विजयाने दख्खनमधील मराठ्यांचा प्रभाव वाढला आणि बाजीराव यांची सेनानायक म्हणून ख्याती स्थापित झाली.मराठ्यांना आर्थिक बळ मिळाले, ज्यामुळे पुढील उत्तर भारतातील विस्ताराला चालना मिळाली.
- iv. **महत्त्व:** पालखेडच्या युद्धाने मराठा साम्राज्याच्या स्वर्णकाळाला गती दिली आणि निजामाच्या सत्तेला खिंडार पाडले.या युद्धाने बाजीराव यांच्या गनिमी काव्याच्या रणनीतीची प्रभावीता सिद्ध केली आणि मराठ्यांचा दबदबा प्रस्थापित केला.

- v. **निष्कर्ष:** पालखेडचे युद्ध मराठा इतिहासातील एक मैलाचा दगड आहे, ज्याने मराठ्यांना दख्खनमधील सर्वोच्च सत्ता बनवले आणि बाजीराव पहिल्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा साम्राज्याच्या विस्ताराचा पाया रचला.

❖ चिमाजी अप्पा

चिमाजी अप्पा (1707–1740) हे मराठा साम्राज्याचे एक प्रमुख सेनानायक आणि पेशवे बाजीराव पहिल्यांचे धाकटे बंधू होते. त्यांनी मराठा साम्राज्याच्या विस्तारात आणि विशेषतः पश्चिम किनारपट्टीवरील पोर्तुगीजांविरुद्धच्या लढायांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. खाली त्यांच्याविषयी थोडक्यात माहिती:

- i. **जन्म आणि पार्श्वभूमी:** चिमाजी अप्पा यांचा जन्म 1707 मध्ये बाळाजी विश्वनाथ (पहिले पेशवे) यांच्या कुटुंबात झाला. ते बाजीराव पहिल्यांचे धाकटे बंधू होते आणि मराठा साम्राज्याच्या सैनिकी मोहिमांमध्ये त्यांचे निकटवर्तीय सहकारी होते.
- ii. **प्रमुख योगदान:**
 - **वसईची लढाई (1739):** चिमाजी अप्पा यांनी पोर्तुगीजांविरुद्ध वसई (बस्सेन) येथे निर्णायक विजय मिळवला. ही लढाई मराठ्यांच्या सैनिकी पराक्रमाचा आणि रणनीतीचा उत्कृष्ट नमुना होती. यामुळे पश्चिम किनारपट्टीवरील पोर्तुगीजांचा प्रभाव कमी झाला आणि मराठ्यांचे प्रभुत्व वाढले.
 - **पश्चिम भारतातील मोहिमा:** चिमाजी अप्पा यांनी गुजरात आणि कोकणातील अनेक लढायांमध्ये भाग घेतला, ज्यामुळे मराठ्यांचा प्रभाव या भागात वाढला.
 - **गनिमी काव्याचा वापर:** बाजीराव यांच्याप्रमाणे चिमाजी अप्पा यांनी गनिमी काव्याची रणनीती प्रभावीपणे वापरली, विशेषतः वसईच्या लढाईत, जिथे त्यांनी पोर्तुगीजांच्या किल्ल्यांना घेराव घालून त्यांना शरण आणले.
 - **प्रशासकीय आणि कूटनीतिक योगदान:** चिमाजी अप्पा यांनी बाजीराव यांना प्रशासकीय आणि सैनिकी बाबींमध्ये साहाय्य केले. त्यांनी मराठा सरदारांना एकत्र ठेवण्यात आणि सैन्याचे नेतृत्व करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- iii. **निधन:** चिमाजी अप्पा यांचे 1740 मध्ये अकाली निधन झाले, जे मराठा साम्राज्यासाठी मोठे नुकसान होते. त्याच वर्षी बाजीराव यांचेही निधन झाले, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याला दोन कुशल नेत्यांचा आधार गमवावा लागला.
- iv. **महत्त्व:** चिमाजी अप्पा यांचे वसईच्या विजयामुळे मराठ्यांचा पश्चिम किनारपट्टीवरील दबदबा वाढला आणि पोर्तुगीजांसारख्या युरोपीय सत्तांना आव्हान देण्याची मराठ्यांची क्षमता सिद्ध झाली. त्यांचे सैनिकी पराक्रम आणि रणनीती मराठा इतिहासात अजरामर आहे.
- v. **निष्कर्ष:** चिमाजी अप्पा हे मराठा साम्राज्याच्या स्वर्णकाळातील एक कुशल सेनानायक आणि रणनीतीकार होते. त्यांच्या वसई विजयाने मराठ्यांचा प्रभाव वाढवला आणि बाजीराव यांच्या विस्तारवादी धोरणाला पूरक ठरले. त्यांचे योगदान मराठा साम्राज्याच्या यशात महत्त्वपूर्ण आहे.

❖ मराठा राज्यसंघ

मराठा राज्यसंघ (Maratha Confederacy) हा 18 व्या शतकात मराठा साम्राज्याच्या विकेंद्रित स्वरूपाला दिलेला संबोध आहे, ज्यामध्ये मराठ्यांच्या विविध सरदारांनी स्वायत्तपणे आपली सत्ता प्रस्थापित केली, परंतु छत्रपती आणि पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली एकजुटीने कार्य केले. खाली याची थोडक्यात माहिती:

- i. **उदय:** मराठा साम्राज्याचा विस्तार पेशवे बाजीराव पहिला (1720–1740) यांच्या काळात झाला. त्यांच्या निधनानंतर आणि छत्रपती शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर (1749) पेशवे सत्तेचे प्रमुख केंद्र बनले. मराठा सरदारांनी (उदा., शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले) स्वतंत्रपणे आपले प्रादेशिक साम्राज्य स्थापन केले, ज्यामुळे मराठा साम्राज्य एका राज्यसंघात रूपांतरित झाले.
- ii. **रचना:** सातारा आणि कोल्हापूर: छत्रपती शाहू महाराज (सातारा) आणि कोल्हापूर गादी यांनी मराठा साम्राज्याचे प्रतीकात्मक नेतृत्व केले.
- iii. **पेशवे (पुणे):** पेशवे (विशेषतः नानासाहेब, माधवराव) यांनी प्रत्यक्ष सत्ता हातात घेतली आणि मराठा राज्यसंघाचे केंद्रीय प्रशासन चालवले.
- iv. **प्रमुख सरदार:**
 - **शिंदे:** माळवा आणि उत्तर भारतात (ग्वाल्हेर).
 - **होळकर:** माळव्यात (इंदूर).
 - **गायकवाड:** गुजरातमध्ये (बडोदा).
 - **भोसले:** नागपूर आणि बऱ्हाणपूर येथे.प्रत्येक सरदाराने आपल्या प्रदेशात स्वायत्तपणे कारभार केला, परंतु पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली एकजुटीने बाह्य शत्रूंविरुद्ध लढले.
- v. **महत्त्व:** मराठा राज्यसंघाने 18 व्या शतकात भारतातील मुघल साम्राज्याच्या पतनानंतर निर्माण झालेली पोकळी भरून काढली. मराठ्यांनी माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड, ओरिसा, आणि दिल्लीपर्यंत प्रभाव वाढवला, ज्यामुळे ते भारतातील प्रमुख सत्ता बनले. 1760 मधील उदगीरच्या लढाईसारख्या विजयांनी निजामाला पराभूत केले, तर 1757 मध्ये दिल्लीवर ताबा मिळवला.
- vi. **पतनाचे कारणे:**
 - **पानिपतचा तृतीय पराभव (1761):** अहमदशाहा अब्दालीविरुद्धच्या पराभवाने मराठ्यांचे सैनिकी आणि आर्थिक नुकसान झाले.
 - **अंतर्गत फूट:** पेशवे आणि सरदारांमधील मतभेद, तसेच सातारा-कोल्हापूर वाद यामुळे एकजूट कमकुवत झाली.
 - **ब्रिटिशांचा उदय:** 19 व्या शतकात ब्रिटिशांनी मराठा सरदारांना एक एक करून पराभूत केले (1818 मधील तृतीय इंग्रज-मराठा युद्ध).
- vii. **परिणाम:** मराठा राज्यसंघाने भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासावर खोलवर परिणाम केला. मराठ्यांनी हिंदवी स्वराज्याची संकल्पना पुढे नेली आणि युरोपीय सत्तांना (पोर्तुगीज, ब्रिटिश) आव्हान दिले. त्यांच्या विकेंद्रित रचनेमुळे मराठ्यांचा प्रभाव भारतभर पसरला, परंतु अंतर्गत कमजोरीमुळे त्यांचे पतन झाले.
- viii. **निष्कर्ष:** मराठा राज्यसंघ हा मराठा साम्राज्याच्या शक्तीचा आणि लवचिकतेचा द्योतक होता. पेशवे आणि सरदारांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी भारतात प्रबळ सत्ता प्रस्थापित केली, परंतु अंतर्गत फूट आणि बाह्य शत्रूंमुळे 19 व्या शतकात त्यांचे प्रभुत्व संपुष्टात आले. तरीही, मराठा राज्यसंघाचा वारसा भारतीय इतिहासात अजरामर आहे.

प्र. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा - गुण १०

❖ छत्रपती शाहू महाराज आणि राणी ताराबाई यांच्या मधील सत्ता संघर्ष आणि यादवी बद्दल सविस्तर माहिती द्या

छत्रपती शाहू महाराज आणि राणी ताराबाई यांच्यातील सत्ता संघर्ष आणि यादवी हा मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक महत्वाचा आणि जटिल कालखंड आहे. हा संघर्ष मराठा साम्राज्याच्या नेतृत्व आणि गादीच्या वारसाहक्कावरून उद्भवला, ज्यामुळे मराठ्यांमध्ये अंतर्गत फूट पडली आणि कोल्हापूर व सातारा या दोन स्वतंत्र गाद्या निर्माण झाल्या. खाली या संघर्षाची सविस्तर माहिती दिली आहे:

A. पार्श्वभूमी -

- राणी ताराबाई यांचे नेतृत्व:** राणी ताराबाई या छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सरसेनापती हंबीरराव मोहिते यांच्या कन्या आणि छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या पत्नी होत्या. 1700 मध्ये राजाराम महाराजांचे निधन झाल्यावर मराठा साम्राज्य एका संकटात सापडले होते. मुघल सम्राट औरंगजेब मराठ्यांचे स्वराज्य नष्ट करण्यासाठी आक्रमकपणे प्रयत्न करत होता. अशा परिस्थितीत ताराबाईंनी आपला अल्पवयीन मुलगा शिवाजी दुसरा याला छत्रपती म्हणून घोषित करून मराठा साम्राज्याची सूत्रे हाती घेतली. त्यांनी 1700 ते 1707 या कालखंडात मराठ्यांचे नेतृत्व केले आणि मुघलांविरुद्ध युद्धात स्वराज्याचे रक्षण केले. त्यांचे कर्तृत्व या काळात विशेष उल्लेखनीय आहे, कारण त्यांनी मराठा सैन्याला एकत्र ठेवून मुघलांविरुद्ध यशस्वी लढा दिला.
- शाहू महाराजांचे आगमन:** छत्रपती शाहू महाराज हे छत्रपती संभाजी महाराजांचे पुत्र आणि शिवाजी महाराजांचे नातू होते. 1689 मध्ये रायगड पडल्यानंतर औरंगजेबाने शाहू आणि त्यांच्या मातोश्री येसूबाई यांना कैदेत ठेवले होते. 1707 मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्यांचे उत्तराधिकारी बहादूरशहाने शाहूलाही मुक्त केले. शाहू महाराज स्वराज्यात परतले तेव्हा त्यांनी छत्रपती म्हणून गादीवर दावा केला, कारण ते संभाजी महाराजांचे थेट वंशज होते आणि स्वराज्याचे खरे वारस मानले जात होते.

B. सत्ता संघर्षाची सुरुवात -

- वारसाहक्काचा वाद:** शाहू महाराज 1707 मध्ये मुघलांच्या कैदेतून सुटून स्वराज्यात परतले तेव्हा ताराबाई आपल्या मुलाच्या नावाने मराठा साम्राज्याचा कारभार पाहत होत्या. शाहूच्या आगमनाने वारसाहक्काचा प्रश्न निर्माण झाला. ताराबाईंना आपला मुलगा शिवाजी दुसरा हाच खरा छत्रपती असल्याचा दावा होता, तर शाहूंनी स्वतःला शिवाजी महाराजांचा वारस आणि संभाजी महाराजांचा मुलगा असल्याने गादीवर हक्क सांगितला.
- खेड-कडूसची लढाई (1707):** शाहू आणि ताराबाई यांच्यातील तणाव लवकरच सशस्त्र संघर्षात बदलला. 12 ऑक्टोबर 1707 रोजी खेड-कडूस (आता पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुका) येथे दोन्ही गटांमध्ये लढाई झाली. या लढाईत शाहू महाराजांचा विजय झाला. शाहूंनी बाळाजी विश्वनाथ (पुढे पहिले पेशवे) यांच्या मदतीने ताराबाईंच्या पक्षातील अनेक मातब्बर सरदारांना, जसे की चंद्रसेन जाधव, उदाजी चव्हाण आणि कान्होजी आंग्रे, आपल्या बाजूने वळवले. यामुळे ताराबाईंची बाजू कमकुवत झाली.
- कोल्हापूर आणि सातारा गाद्यांची निर्मिती:** खेड-कडूसच्या लढाईनंतर ताराबाईंना पन्हाळ्याला माघार घ्यावी लागली. तिथे त्यांनी आपला मुलगा शिवाजी दुसरा याला छत्रपती म्हणून कायम ठेवले आणि कोल्हापूर येथे स्वतंत्र गादी स्थापन केली. दुसरीकडे, शाहू महाराजांनी साताराला आपली राजधानी

बनवली आणि तिथून मराठा साम्राज्याचा कारभार पाहिला. अशा प्रकारे मराठा साम्राज्याचे दोन भाग झाले: सातारा (शाहू) आणि कोल्हापूर (ताराबाई).

C. संघर्षाची कारणे -

- i. **वारसाहक्काचा दावा:** ताराबाईंना आपला मुलगा शिवाजी दुसरा हाच खरा वारस वाटत होता, तर शाहू हे संभाजी महाराजांचे पुत्र असल्याने स्वतःला खरे छत्रपती मानत होते. हा वैयक्तिक आणि राजकीय दावा संघर्षाचे मूळ कारण होता.
- ii. **मुघलांचा हस्तक्षेप:** औरंगजेबाने शाहूंना मुक्त करून ताराबाईंना शह देण्याचा प्रयत्न केला. मुघलांना मराठ्यांमध्ये फूट पाडून स्वराज्य कमकुवत करायचे होते, आणि यात ते काही प्रमाणात यशस्वी झाले.
- iii. **पेशव्यांचा उदय:** शाहू महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथ यांना पेशवे म्हणून नेमले, ज्यांनी मराठा साम्राज्याचा विस्तार केला. मात्र, ताराबाई आणि त्यांचा पक्ष पेशव्यांच्या वाढत्या प्रभावाला विरोध करत होता. पेशवे आणि ताराबाई यांच्यातील संघर्षही या यादवीला कारणीभूत ठरला.
- iv. **वैयक्तिक महत्वाकांक्षा:** ताराबाई एक हुशार आणि महत्वाकांक्षी राजकारणी होत्या. त्यांनी मराठा साम्राज्याचे नेतृत्व स्वतःकडे ठेवण्यासाठी निजामासारख्या मराठ्यांच्या शत्रूंशीही हातमिळवणी केली, ज्यामुळे शाहूंनी त्यांचा संघर्ष तीव्र झाला.

D. यादवीचे परिणाम -

- i. **मराठा साम्राज्याची फाळणी:** या संघर्षामुळे मराठा साम्राज्य सातारा आणि कोल्हापूर अशा दोन स्वतंत्र गाद्यांमध्ये विभागले गेले. यामुळे मराठ्यांची एकजूट कमकुवत झाली आणि मुघलांसह इतर शत्रूंना त्याचा फायदा मिळाला.
- ii. **पेशव्यांचा प्रभाव वाढला:** शाहू महाराजांनी पेशव्यांना अधिक सत्ता दिल्याने पेशव्यांचा प्रभाव वाढला. यामुळे ताराबाई आणि त्यांच्या समर्थकांचा विरोध आणखी तीव्र झाला. 1761 मधील पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाला, ज्याचा परिणाम ताराबाई आणि पेशव्यांमधील संबंधांवरही झाला.
- iii. **ताराबाईंची अटक आणि नंतरचा काळ:** 1714 मध्ये राजाराम यांची दुसरी पत्नी राजसबाई यांनी आपला मुलगा संभाजी दुसरा याला कोल्हापूरच्या गादीवर बसवले आणि ताराबाई व त्यांच्या मुलाला अटक केली. यामुळे ताराबाईंचा प्रभाव तात्पुरता कमी झाला. तथापि, त्या नंतरही आपल्या मुलाच्या हक्कासाठी लढत राहिल्या.
- iv. **ताराबाईंचे निधन:** 1761 मध्ये पानिपतच्या पराभवाचा धक्का आणि नानासाहेब पेशव्यांचे निधन यानंतर ताराबाई यांचेही 4 डिसेंबर 1761 रोजी निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूने कोल्हापूर गादीवरील त्यांचा प्रभाव संपला, परंतु त्यांनी स्थापन केलेली कोल्हापूरची गादी पुढेही कायम राहिली.

E. निष्कर्ष: छत्रपती शाहू महाराज आणि राणी ताराबाई यांच्यातील सत्ता संघर्ष हा मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक महत्वाचा टप्पा होता. हा संघर्ष वैयक्तिक हक्क, राजकीय महत्वाकांक्षा आणि मुघलांच्या हस्तक्षेपामुळे उद्भवला. यामुळे मराठा साम्राज्य दोन गाद्यांमध्ये विभागले गेले, ज्याचा परिणाम मराठ्यांच्या एकजूटीवर आणि सामर्थ्यावर झाला. तथापि, ताराबाई आणि शाहू दोघांनीही आपापल्या पद्धतीने मराठा साम्राज्याचा गौरव वाढवला. ताराबाईंनी स्वराज्याचे रक्षण केले, तर शाहूंनी समाजसुधारणा आणि प्रशासकीय सुधारणांद्वारे मराठा साम्राज्याला नवे परिमाण दिले. हा संघर्ष मराठा इतिहासातील एक दुखद परंतु महत्त्वपूर्ण घटना आहे, जी मराठ्यांच्या कर्तृत्वाला आणि त्यांच्या अंतर्गत आव्हानांना अधोरेखित करते.

❖ मराठी सत्तेमधील बाळाजी विश्वनाथ यांचे योगदान स्पष्ट करा

बाळाजी विश्वनाथ भट, ज्यांना पहिले पेशवे म्हणून ओळखले जाते, यांनी मराठा साम्राज्याच्या सत्ताकारणात आणि विस्तारात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या कार्यकाळात (1713–1720) मराठा साम्राज्याने मुघलांच्या कमजोर होत चाललेल्या सत्तेचा फायदा घेऊन स्वतःची शक्ती आणि प्रभाव वाढवला. बाळाजी विश्वनाथ यांनी छत्रपती शाहू महाराजांचे विश्वासू सहकारी म्हणून काम केले आणि मराठा साम्राज्याला एका नव्या उंचीवर नेले. खाली त्यांच्या योगदानाची सविस्तर माहिती दिली आहे:

1. छत्रपती शाहू महाराजांचे समर्थन आणि मराठा एकजूटीचे पुनरुज्जन -

- i. **शाहू महाराजांना पाठिंबा:** 1707 मध्ये शाहू महाराज मुघलांच्या कैदेतून सुटून स्वराज्यात परतले तेव्हा मराठा साम्राज्य राणी ताराबाई आणि त्यांचा मुलगा शिवाजी दुसरा यांच्याशी सत्ता संघर्षात विभागले गेले होते. बाळाजी विश्वनाथ यांनी शाहू महाराजांना पाठिंबा देऊन खेड-कडूसच्या लढाईत (1707) त्यांचा विजय सुनिश्चित केला. यामुळे शाहू महाराज साताऱ्याचे छत्रपती म्हणून स्थापित झाले.
- ii. **मराठा सरदारांना एकत्र आणणे:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी मराठा सरदारांमधील अंतर्गत मतभेद कमी करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी धनाजी जाधव, कान्होजी आंग्रे, परशुराम त्र्यंबक आणि इतर प्रभावशाली सरदारांना शाहूंच्या बाजूने वळवले. यामुळे मराठा साम्राज्याची एकजूट पुन्हा प्रस्थापित झाली.

2. पेशवेपदाची स्थापना आणि प्रशासकीय सुधारणा -

- i. **पेशवेपदाचा उदय:** 1713 मध्ये शाहू महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथ यांना पेशवे म्हणून नेमले. हा निर्णय मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक टर्निंग पॉइंट ठरला, कारण यामुळे पेशव्यांचा प्रभाव वाढला आणि मराठा सत्तेचे प्रशासकीय केंद्र पुढे पेशव्यांकडे सरकले.
- ii. **प्रशासकीय व्यवस्था:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी मराठा साम्राज्याच्या प्रशासनाला अधिक व्यवस्थित स्वरूप दिले. त्यांनी स्वराज्यातील जमिनीच्या मालकी आणि कर संकलनाच्या पद्धती सुधारल्या. यामुळे मराठा साम्राज्याला आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले.

3. मुघलांशी करार आणि चौथ-सर्देशमुखी हक्क -

- i. **1719 चा मुघल करार:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी मुघल सम्राट फरुखसियर यांच्याशी 1719 मध्ये एक महत्त्वपूर्ण करार केला. या करारानुसार मराठ्यांना दख्खनच्या सहा सुभ्यांवर (औरंगाबाद, बऱ्हाणपूर, खानदेश, बीजापूर, गोलकुंडा आणि बिदर) चौथ (1/4 कर) आणि सर्देशमुखी (1/10 अतिरिक्त कर) गोळा करण्याचा अधिकार मिळाला. तसेच, मराठ्यांना स्वराज्याच्या जमिनीवर पूर्ण हक्क मिळाले आणि शाहू महाराजांना छत्रपती म्हणून मान्यता मिळाली.
- ii. **मराठा प्रभावाचा विस्तार:** या करारामुळे मराठ्यांना मुघल सत्तेच्या कमजोरीचा फायदा घेऊन आपला प्रभाव दख्खन आणि उत्तर भारतात वाढवण्याची संधी मिळाली. यामुळे मराठा साम्राज्याला आर्थिक आणि राजकीय बळ मिळाले.

4. कोल्हापूर गादीशी समझोता -

बाळाजी विश्वनाथ यांनी राणी ताराबाई आणि कोल्हापूर गादी यांच्याशी सातारा गादीचा संघर्ष कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी ताराबाईंचा मुलगा शिवाजी दुसरा आणि त्यांचे समर्थक यांच्याशी राजकीय समझोता घडवून आणण्याचा

प्रयत्न केला, ज्यामुळे सातारा आणि कोल्हापूर यांच्यातील तणाव कमी झाला. यामुळे मराठ्यांना एकत्रितपणे बाह्य शत्रूंविरुद्ध लढण्यासाठी बळ मिळाले.

5. सैनिकी रणनीती आणि विस्तार -

- i. **मराठा सैन्याचे पुनर्गठन:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी मराठा सैन्याला अधिक शिस्तबद्ध आणि प्रभावी बनवले. त्यांनी सैन्याला गनिमी काव्याच्या रणनीतीसह आधुनिक युद्धतंत्रांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन दिले.
- ii. **दख्खनमधील विस्तार:** त्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी दख्खनमधील मुघल आणि निजाम यांच्याविरुद्ध यशस्वी मोहिमा राबवल्या. यामुळे मराठा साम्राज्याचा भौगोलिक विस्तार वाढला.

6. बाळाजी विश्वनाथ यांचे वैयक्तिक कर्तृत्व -

- i. **कूटनीती आणि बुद्धिमत्ता:** बाळाजी विश्वनाथ हे एक कुशल कूटनीतिज्ञ आणि रणनीतीकार होते. त्यांनी मराठा सरदारांमधील अंतर्गत गटबाजी कमी करून शाहू महाराजांचे नेतृत्व मजबूत केले. त्यांनी मुघलांशी केलेल्या कराराने मराठ्यांना राजकीय आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवून दिले.
- ii. **पेशवे घराण्याची पायाभरणी:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी पेशवेपदाला एक शक्तिशाली संस्था बनवले, ज्याचा वारसा त्यांचा मुलगा बाजीराव पहिला आणि नंतरच्या पेशव्यांनी पुढे चालवला. त्यांच्या कार्यकाळात पेशवेपद हे मराठा साम्राज्याच्या सत्तेचे केंद्र बनले.

7. बाळाजी विश्वनाथ यांचे निधन आणि वारसा -

बाळाजी विश्वनाथ यांचे 1720 मध्ये निधन झाले, परंतु त्यांनी मराठा साम्राज्याला एक मजबूत पाया दिला. त्यांचा मुलगा बाजीराव पहिला याने पेशवेपद स्वीकारून मराठा साम्राज्याचा आणखी विस्तार केला, विशेषतः उत्तर भारतात.

● परिणाम आणि महत्त्व -

- i. **मराठा साम्राज्याचा स्वर्णकाळ:** बाळाजी विश्वनाथ यांच्या काळात मराठा साम्राज्याने मुघलांच्या कमजोरीचा फायदा घेऊन आपली शक्ती वाढवली. त्यांनी स्थापन केलेली प्रशासकीय आणि सैनिकी व्यवस्था पुढील पेशव्यांनी विस्तारली.
 - ii. **आर्थिक स्थैर्य:** चौथ आणि सर्देशमुखी हक्कांमुळे मराठ्यांना स्थिर उत्पन्न मिळाले, ज्यामुळे सैन्य आणि प्रशासनासाठी निधी उपलब्ध झाला.
 - iii. **मराठा सत्तेचे केंद्रीकरण:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी पेशवेपदाला मराठा सत्तेचे केंद्र बनवले, ज्यामुळे छत्रपतींची प्रत्यक्ष सत्ता कमी होऊन पेशव्यांचा प्रभाव वाढला. याचा दीर्घकालीन परिणाम मराठा साम्राज्याच्या राजकीय रचनेवर झाला.
- **निष्कर्ष:** बाळाजी विश्वनाथ यांनी मराठा साम्राज्याला एका कमजोर आणि विभागलेल्या अवस्थेतून बाहेर काढून एक शक्तिशाली आणि विस्तारवादी साम्राज्यात रूपांतरित केले. त्यांच्या कूटनीती, प्रशासकीय सुधारणा आणि सैनिकी रणनीतींमुळे मराठ्यांना दख्खन आणि उत्तर भारतात आपला प्रभाव वाढवता आला. त्यांनी मुघलांशी केलेला 1719 चा करार आणि मराठा सरदारांना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न यामुळे मराठा साम्राज्याचा स्वर्णकाळ सुरू झाला. बाळाजी विश्वनाथ यांचे योगदान मराठा इतिहासात अजरामर आहे, आणि त्यांनी स्थापन केलेली पेशवे व्यवस्था पुढे अनेक दशके मराठा साम्राज्याचे नेतृत्व करत राहिली.

❖ पेशवे बाजीराव पहिला यांच्या विस्तारवादी धोरणाची सविस्तर माहिती द्या

पेशवे बाजीराव पहिला (1720-1740) हे मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक अत्यंत यशस्वी आणि विस्तारवादी नेते होते. त्यांचा कार्यकाळ मराठा साम्राज्याच्या स्वर्णयुगाचा काळ मानला जातो, कारण त्यांनी मराठ्यांचा प्रभाव दख्खनपासून उत्तर भारतापर्यंत विस्तारला आणि मराठा साम्राज्याला एक राष्ट्रीय शक्ती बनवले. बाजीराव यांच्या विस्तारवादी धोरणाने मराठ्यांना मुघल साम्राज्याच्या कमजोर होत चाललेल्या सत्तेचा फायदा घेऊन आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याची संधी दिली. खाली त्यांच्या विस्तारवादी धोरणाची सविस्तर माहिती दिली आहे

1. बाजीराव यांच्या विस्तारवादी धोरणाची पार्श्वभूमी -

- i. **पेशवेपदाची सुरुवात:** बाजीराव यांचे वडील बाळाजी विश्वनाथ यांनी 1713 मध्ये पेशवेपद स्वीकारले आणि मराठा साम्राज्याला मजबूत पाया दिला. 1720 मध्ये बाळाजी विश्वनाथ यांच्या निधनानंतर वयाच्या अवघ्या 20 व्या वर्षी बाजीराव यांना पेशवेपद मिळाले. त्यावेळी मराठा साम्राज्य सातारा (छत्रपती शाहू महाराज) आणि कोल्हापूर (राणी ताराबाई) अशा दोन गाद्यांमध्ये विभागले गेले होते, आणि मुघल, निजाम आणि इतर स्थानिक सत्तांशी संघर्ष सुरू होता.
- ii. **रणनीती आणि दृष्टी:** बाजीराव यांनी "हिंदवी स्वराज्य" ही शिवाजी महाराजांची संकल्पना पुढे नेली आणि मराठा साम्राज्याचा विस्तार उत्तरेकडे, विशेषतः मुघल साम्राज्याच्या केंद्रापर्यंत (दिल्ली) करण्याचे धोरण स्वीकारले. त्यांनी "सर्वत्र मराठ्यांचा दबदबा प्रस्थापित करायचा" असा विचार मांडला आणि गनिमी काव्याच्या रणनीतीचा प्रभावी वापर केला.

2. विस्तारवादी धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये -

- i. **गनिमी काव्याचा वापर:** बाजीराव यांनी शिवाजी महाराजांनी विकसित केलेली गनिमी कावा (गनिमी युद्धतंत्र) युद्धनीतीचा उत्कृष्ट उपयोग केला. यामध्ये शत्रूवर अचानक हल्ले करणे, त्यांचे पुरवठा मार्ग तोडणे आणि शत्रूला थकवणे यांचा समावेश होता. त्यांनी हलक्या घोडदळाचा वापर करून मराठा सैन्याला वेगवान आणि लवचिक बनवले, ज्यामुळे मोठ्या मुघल सैन्याला पराभूत करणे शक्य झाले.
- ii. **उत्तर भारतात विस्तार:-** बाजीराव यांनी मराठ्यांचा प्रभाव दख्खनपासून उत्तर भारतात वाढवला. त्यांनी माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड आणि दिल्लीपर्यंत मराठ्यांचा दबदबा प्रस्थापित केला. त्यांनी मराठ्यांना मुघल साम्राज्याच्या कमकुवत झालेल्या भागात प्रवेश करायला प्रोत्साहन दिले आणि चौथ-सर्देशमुखी हक्क गोळा करून मराठा साम्राज्याला आर्थिक बळ दिले.
- iii. **मुघल, निजाम आणि इतर सत्तांशी संघर्ष:-** बाजीराव यांनी मुघल, निजाम-उल-मुल्क (हैदराबादचा निजाम), पोर्तुगीज आणि इतर स्थानिक सत्तांशी युद्धे लढली आणि मराठ्यांचा प्रभाव वाढवला. त्यांनी मराठा साम्राज्याला एक राष्ट्रीय शक्ती म्हणून स्थापित केले, ज्यामुळे मराठ्यांचे नाव दिल्लीच्या मुघल दरबारातही गाजू लागले.
- iv. **कूटनीती आणि युती:-** बाजीराव यांनी सैनिकी आक्रमणाबरोबरच कूटनीतीलाही महत्त्व दिले. त्यांनी स्थानिक राजपूत, जाट आणि इतर प्रादेशिक सत्तांशी युती केली, ज्यामुळे मराठ्यांचा प्रभाव वाढला.

3. प्रमुख लढाया आणि विजय -

- i. **पालखेडची लढाई (1728):-** निजाम-उल-मुल्काने मराठ्यांचे चौथ-सर्देशमुखी हक्क मान्य करण्यास नकार दिला होता. बाजीराव यांनी पालखेड (आता औरंगाबादजवळ) येथे निजामाच्या सैन्यावर हल्ला

करून त्यांचा पराभव केला. या विजयामुळे निजामाला मराठ्यांचे चौथ-सर्देशमुखी हक्क मान्य करावे लागले आणि दख्खनमधील मराठ्यांचा प्रभाव वाढला.

- ii. **माळवा आणि गुजरातचा ताबा:** 1723 मध्ये बाजीराव यांनी माळव्यात प्रवेश केला आणि तिथल्या मुघल सुभेदारांना पराभूत केले. 1737 पर्यंत मराठ्यांनी माळवा पूर्णपणे आपल्या ताब्यात घेतला. गुजरातमध्येही मराठ्यांनी मुघल आणि स्थानिक सत्तांवर विजय मिळवला. बाजीराव यांनी दत्ताजी शिंदे, मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे यांना गुजरात आणि माळव्यात पाठवून मराठ्यांचा प्रभाव वाढवला.
- iii. **दिल्लीवरील हल्ला (1737):** बाजीराव यांनी 1737 मध्ये दिल्लीवर थेट हल्ला केला. हा हल्ला मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा आणि धाडसाचा द्योतक होता. जरी त्यांनी दिल्ली ताब्यात घेतली नाही, तरी मुघल सम्राटाला मराठ्यांचा दबदबा मान्य करावा लागला. या हल्ल्यामुळे मराठ्यांचे नाव उत्तर भारतात गाजले आणि मुघल सम्राटाची कमजोरी उघड झाली.
- iv. **भोपाळची लढाई (1737):** दिल्लीहून परतताना बाजीराव यांनी भोपाळ येथे मुघल सैन्याचा पराभव केला. यामुळे मराठ्यांना माळवा आणि बुंदेलखंड यांच्यावर पूर्ण नियंत्रण मिळाले.
- v. **वसईची लढाई (1739):** बाजीराव यांनी आपला भाऊ चिमाजी अप्पा यांना पोर्तुगीजांविरुद्ध वसई (बस्सेन) येथे लढण्यासाठी पाठवले. 1739 मध्ये चिमाजी अप्पांनी वसई जिंकली, ज्यामुळे मराठ्यांचा पश्चिम किनारपट्टीवरील प्रभाव वाढला आणि पोर्तुगीजांचा प्रभाव कमी झाला.

4. विस्तारवादी धोरणाचे परिणाम -

- i. **मराठा साम्राज्याचा भौगोलिक विस्तार:** बाजीराव यांच्या धोरणामुळे मराठा साम्राज्याचा विस्तार दख्खनपासून उत्तर भारतातील माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड आणि अगदी दिल्लीपर्यंत झाला. यामुळे मराठ्यांचे साम्राज्य एक राष्ट्रीय शक्ती बनले.
 - ii. **आर्थिक बळ:** मराठ्यांनी माळवा, गुजरात आणि इतर भागांमधून चौथ-सर्देशमुखी गोळा करून आर्थिक स्थैर्य मिळवले. हे उत्पन्न सैन्य आणि प्रशासनासाठी वापरले गेले.
 - iii. **मराठा सरदारांचा उदय:** बाजीराव यांनी शिंदे, होळकर, गायकवाड आणि भोसले यांसारख्या सरदारांना स्वतंत्रपणे मोहिमा राबवण्याची संधी दिली. यामुळे मराठा साम्राज्याची प्रशासकीय आणि सैनिकी रचना विकेंद्रित झाली, परंतु प्रभाव वाढला.
 - iv. **मुघल सत्तेची कमजोरी:** बाजीराव यांनी मुघल साम्राज्याच्या कमजोरीचा फायदा घेऊन मराठ्यांचा दबदबा वाढवला. दिल्लीवरील हल्ल्याने मुघल सम्राटाची प्रतिष्ठा खालावली आणि मराठ्यांना उत्तर भारतात प्रभुत्व मिळाले. बाजीराव यांचे वैयक्तिक योगदान
 - v. **नेतृत्व आणि रणनीती:** बाजीराव हे एक कुशल सेनानायक आणि रणनीतीकार होते. त्यांनी मराठा सैन्याला वेगवान आणि आक्रमक बनवले. त्यांचा प्रसिद्ध उक्ती, "हिंदुस्थानावर हल्ला करा, आपली तलवार दिल्लीच्या तख्तापर्यंत पोहोचवा," त्यांच्या विस्तारवादी दृष्टीकोनाचे प्रतीक आहे.
- **निष्कर्ष:** पेशवे बाजीराव पहिला यांचे विस्तारवादी धोरण मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक मैलाचा दगड आहे. त्यांनी मराठ्यांचा प्रभाव दख्खनपासून उत्तर भारतापर्यंत वाढवला आणि मुघल साम्राज्याच्या कमजोरीचा फायदा घेऊन मराठ्यांना एक राष्ट्रीय शक्ती बनवले. त्यांच्या गनिमी काव्याच्या रणनीती, कूटनीती आणि सैनिकी पराक्रमामुळे मराठा साम्राज्याने अभूतपूर्व यश मिळवले. पालखेड, दिल्ली आणि वसई यांसारख्या लढायांनी

मराठ्यांचा दबदबा प्रस्थापित केला. बाजीराव यांचे निधन अकाली झाले असले तरी त्यांनी घालून दिलेला पाया आणि त्यांच्या नेतृत्वाखालील मराठा सरदारांनी मराठा साम्राज्याचा विस्तार पुढे चालवला. त्यांचे योगदान मराठा इतिहासात अजरामर आहे आणि त्यांना "मराठ्यांचा अलेक्झांडर" असेही संबोधले जाते.

❖ पेशवे बाजीराव पहिला (1720-1740) आणि निजाम-उल-मुल्क आसफजाह पहिला (हैदराबादचा निजाम) यांच्यामधील संबंध

पेशवे बाजीराव पहिला (1720-1740) आणि निजाम-उल-मुल्क आसफजाह पहिला (हैदराबादचा निजाम) यांच्यामधील संबंध हे मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि जटिल पैलू आहे. हे संबंध प्रामुख्याने सत्ता, प्रादेशिक वर्चस्व आणि आर्थिक हितसंबंधांवर आधारित होते, ज्यामुळे दोन्ही पक्षांमध्ये सतत तणाव, युद्धे आणि काही वेळा तात्पुरते समझोते झाले. बाजीराव यांनी मराठा साम्राज्याचा दख्खन आणि उत्तर भारतात विस्तार करण्याचे धोरण अवलंबले, तर निजाम-उल-मुल्काने दख्खनमधील आपली स्वायत्त सत्ता मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. खाली या दोघांमधील संबंधांचा सविस्तर आढावा दिला आहे

A. पार्श्वभूमी -

- i. **बाजीराव पहिल्यांचा उदय:** 1720 मध्ये बाळाजी विश्वनाथ यांच्या निधनानंतर त्यांचा मुलगा बाजीराव यांना वयाच्या अवघ्या 20 व्या वर्षी पेशवेपद मिळाले. छत्रपती शाहू महाराजांच्या नेतृत्वाखाली बाजीराव यांनी मराठा साम्राज्याचा विस्तार दख्खनपासून उत्तर भारतापर्यंत करण्याचे धोरण स्वीकारले. त्यांनी मराठ्यांचे चौथ आणि सर्देशमुखी हक्क (कर गोळा करण्याचे अधिकार) दख्खन आणि इतर भागांमध्ये लागू करण्यावर भर दिला, ज्याला निजामाने विरोध केला.
- ii. **निजाम-उल-मुल्काचा उदय:** निजाम-उल-मुल्क आसफजाह पहिला हा मुघल साम्राज्याचा एक शक्तिशाली सरदार होता. 1724 मध्ये त्याने मुघल सम्राटाच्या आदेशाने दख्खनचा सुभेदार म्हणून नियुक्ती स्वीकारली आणि हैदराबाद येथे स्वतःची स्वायत्त सत्ता स्थापन केली. निजामाला मराठ्यांचा वाढता प्रभाव आणि त्यांचे चौथ-सर्देशमुखी हक्क मान्य नव्हते, कारण यामुळे त्याच्या प्रादेशिक सत्तेला आणि आर्थिक उत्पन्नाला धोका निर्माण झाला.

B. बाजीराव आणि निजाम यांच्यातील प्रमुख संघर्ष -

- i. **पालखेडची लढाई (1728):** बाजीराव यांनी आपल्या गनिमी काव्याच्या रणनीतीचा वापर करून निजामाच्या सैन्याला पालखेड (आता औरंगाबादजवळ) येथे घेरले. त्यांनी निजामाच्या सैन्याचा पुरवठा मार्ग तोडला आणि त्यांना शरण येण्यास भाग पाडले. 6 मार्च 1728 रोजी झालेल्या या लढाईत मराठ्यांचा विजय झाला. या विजयाने बाजीराव यांची सेनानायक म्हणून ख्याती वाढली.
- ii. **निजामाचा मराठ्यांविरुद्ध पुन्हा बंड (1730-1731):** निजामाने मराठ्यांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी पुन्हा प्रयत्न सुरू केले. त्याने मराठा सरदार संभाजी दुसरा याच्याशी युती करून शाहू महाराज आणि बाजीराव यांच्याविरुद्ध कट रचला.
- iii. **डभोईची लढाई (1731):** बाजीराव यांनी निजामाच्या मित्रपक्षाला गुजरातमधील डभोई येथे पराभूत केले. यामुळे निजामाच्या योजनांना धक्का बसला आणि मराठ्यांनी गुजरातवर आपला प्रभाव वाढवला.

C. कूटनीती आणि रणनीती -

- i. **बाजीराव यांची रणनीती:** बाजीराव यांनी निजामाविरुद्ध सैनिकी आणि कूटनीतीक रणनीतींचा वापर केला. त्यांनी गनिमी काव्याच्या तंत्राने निजामाच्या मोठ्या सैन्याला थकवले आणि त्यांचे पुरवठा मार्ग

तोडले.बाजीराव यांनी निजामाच्या अंतर्गत गटबाजीचा फायदा घेतला आणि त्याच्या काही सहकाऱ्यांना मराठ्यांच्या बाजूने वळवले.त्यांनी निजामाला सतत दबावाखाली ठेवून दख्खनमधील मराठ्यांचे प्रभुत्व कायम ठेवले.

- ii. **निजामाची कूटनीती:** निजामाने मराठ्यांना कमजोर करण्यासाठी मुघल सम्राट, कोल्हापूर गादी आणि इतर स्थानिक सत्तांशी युती केली. त्याने मराठ्यांमधील अंतर्गत फूट वाढवण्याचा प्रयत्न केला, विशेषतः सातारा आणि कोल्हापूर गाद्यांमधील वादाचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न केला.

D. बाजीराव आणि निजाम यांच्यातील संबंधांचे परिणाम -

- i. **मराठ्यांचा दख्खनमधील प्रभाव:** बाजीराव यांनी पालखेड आणि इतर लढायांमधील विजयांमुळे दख्खनमधील मराठ्यांचा प्रभाव वाढला. निजामाला मराठ्यांचे चौथ-सर्वेशमुखी हक्क मान्य करावे लागले, ज्यामुळे मराठ्यांना आर्थिक बळ मिळाले.
- ii. **निजामाची स्वायत्त सत्ता:** जरी निजामाला मराठ्यांशी समझोते करावे लागले, तरी त्याने हैदराबादमध्ये आपली स्वायत्त सत्ता कायम ठेवली. निजाम-उल-मुल्काने दख्खनमधील आपले स्थान मजबूत केले, ज्यामुळे पुढे मराठा-निजाम संबंध तणावपूर्ण राहिले.
- iii. **मराठा साम्राज्याचा विस्तार:** बाजीराव यांनी निजामाला दख्खनमधील सत्तास्पर्धेत मागे ठेवून मराठ्यांचा विस्तार उत्तर भारतात केला. माळवा, गुजरात आणि दिल्लीवरील मराठ्यांचा प्रभाव वाढला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्य एक राष्ट्रीय शक्ती बनले.
- iv. **दीर्घकालीन प्रभाव:** बाजीराव यांच्या निधनानंतर (1740) आणि निजाम-उल-मुल्काच्या मृत्यूनंतर (1748) मराठा-निजाम संबंध तणावपूर्ण राहिले. पुढील पेशव्यांच्या काळात (विशेषतः नानासाहेब पेशवे) मराठ्यांनी निजामाच्या सत्तेला अनेकदा आव्हान दिले, जसे की 1760 मधील उदगीरच्या लढाईत.

E. बाजीराव यांचे निजामाविरुद्ध यश -

बाजीराव यांनी निजामाविरुद्ध सैनिकी आणि कूटनीतीक दृष्ट्या यश मिळवले. त्यांनी निजामाला सतत दबावाखाली ठेवले आणि मराठ्यांचे दख्खनमधील प्रभुत्व प्रस्थापित केले. पालखेडच्या लढाईतील विजयाने बाजीराव यांना मराठा साम्राज्याच्या सेनानायक म्हणून ख्याती मिळवून दिली आणि निजामाच्या सत्तेला खिंडार पाडले.बाजीराव यांनी निजामाच्या मराठ्यांविरुद्धच्या कटांना यशस्वीपणे परत प्रत्युत्तर दिले आणि मराठ्यांचा प्रभाव वाढवला.

- **निष्कर्ष:** पेशवे बाजीराव पहिला आणि निजाम-उल-मुल्क यांच्यामधील संबंध हे सत्ता, स्पर्धा आणि कूटनीतीच्या आधारावर होते. बाजीराव यांनी निजामाच्या विरोधाला न जुमानता मराठा साम्राज्याचा दख्खन आणि उत्तर भारतात विस्तार केला. पालखेडची लढाई आणि इतर युद्धांमधील विजयांमुळे मराठ्यांचा दबदबा वाढला, तर निजामाला आपली स्वायत्त सत्ता टिकवण्यासाठी मराठ्यांशी समझोते करावे लागले. बाजीराव यांच्या आक्रमक आणि विस्तारवादी धोरणामुळे मराठा साम्राज्याने निजामाच्या सत्तेला मात दिली आणि मराठ्यांना एक राष्ट्रीय शक्ती म्हणून प्रस्थापित केले. हे संबंध मराठा इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे, ज्याने मराठ्यांच्या साम्राज्याच्या स्वर्णकाळाला आकार दिला.

संदर्भ व पूरक साहित्य यादी

अनिवार्य संदर्भ

Sardesai, G. S. (1946). *New history of the Marathas* (Vol. 2). Phoenix Publications.

राजवाडे, वि. का. (1928). *मराठ्यांचा इतिहास* (खंड २). राजवाडे संशोधन मंडळ.

पगडी, सेतू माधवराव. (1975). *पेशवे दौलत* (खंड १). साहित्य संस्कृती मंडळ.

पूरक संदर्भ

चिटणीस, मल्हार रामराव. (1990). *शिवचरित्र* (९१ कलमी बखर). साहित्य संस्कृती मंडळ.

फडके, ना. रा. (2005). *शाहू राजांचे जीवनचरित्र*. डायमंड पब्लिकेशन्स.

पुरंदरे, बाबासाहेब. (1990). *बाजीराव पेशवा*. पुरंदरे प्रकाशन.

वाकसकर, व. स. (2010). *मराठ्यांचा इतिहास – साधने* (खंड १). डायमंड पब्लिकेशन्स.

ई-कंटेंट

Savitribai Phule Pune University. (n.d.). पेशवा दप्तर <https://dspace.unipune.ac.in>

इतिहास संशोधन परिषद. (n.d.). शाहू-ताराबाई संघर्ष. <http://www.bharatiyahistory.org>

Epic Channel. (n.d.). *Bajirao Peshwa* [Video]. YouTube.

NCERT. (n.d.). *Maratha expansion map* [PDF]. <https://ncert.nic.in>

घटक २: बाळाजी बाजीराव आणि पानिपतची तिसरी लढाई

प्रस्तावना:

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या बी.ए. इतिहास तिसरे वर्ष, पेपर १० मधील घटक २ हा मराठा साम्राज्याच्या उच्चांक आणि पतनाच्या प्रारंभाचा काळ दर्शवतो. १७४० ते १७६१ हा कालावधी पेशवाईच्या स्वर्णकाळाचा शेवट आणि पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईमुळे (१४ जानेवारी १७६१) उद्ध्वलेल्या साम्राज्यिक संकटाचा काळ आहे. बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब पेशवा) हे या काळाचे केंद्रबिंदू होते. त्यांच्या नेतृत्वात मराठा साम्राज्य दिल्लीपासून कटकपर्यंत पसरले, परंतु आंतरिक कलह, अतिविस्तार आणि अफगाण आक्रमक अहमदशाह अब्दाली यांच्याविरुद्धच्या पानिपतच्या पराभवाने मराठा स्वप्नांना मोठा धक्का बसला. या घटकमध्ये चार मुख्य उपघटकांचा समावेश आहे:

१. बाळाजी बाजीरावांचे जीवनचरित्र,
२. आंग्रे घराण्याशी संबंध,
३. रघुजी भोसले यांच्याबरोबर संघर्ष,
४. पानिपतची तिसरी लढाई.

खाली या प्रत्येक उपघटकाची थोडक्यात ओळख, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, मुख्य घटना, प्रशासकीय/सैनिकी योगदान, परिणाम आणि महत्त्व यांचा सविस्तर परिचय दिला आहे.

१. बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब पेशवा) – जीवनचरित्र (१७४०–१७६१)

स्वर्णकाळाचे शिल्पकार ते संकटाचे नेतृत्व

बाळाजी बाजीराव (१७२०–१७६१) हे बाजीराव पेशव्यांचे ज्येष्ठ पुत्र आणि पेशवाईचे तिसरे पेशवा (१७४०–१७६१) होते. त्यांना नानासाहेब म्हणून ओळखले जाते. वयाच्या २०व्या वर्षी (१७४०) त्यांनी पेशवाई स्वीकारली आणि २१ वर्षांच्या कारकिर्दीत मराठा साम्राज्य उत्तर भारतात सर्वोच्च शक्ती बनले. परंतु पानिपतच्या पराभवानंतर त्यांचा २३ जून १७६१ रोजी पुण्याजवळ परळी (वैद्यनाथ) येथे दुःखाने मृत्यू झाला.

● प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

जन्म: ८ डिसेंबर १७२०, सासवड (पुणे).
पिता: बाजीराव पेशवा.
माता: काशीबाई.
शिक्षण: संस्कृत, मराठी, फारसी, प्रशासन, युद्धकला.
विवाह: गंगाबाई (राधाबाई) आणि २ अन्य पत्नी.

● मुख्य योगदान:

उत्तर भारतात विस्तार:
दिल्लीवर स्वारी (१७५२, १७५७): मराठे दिल्लीत प्रवेश करणारे पहिले हिंदू शासक.
अटक ते कटक: मराठा प्रभाव अटक (अफगाणिस्तान सीमा) ते कटक (ओडिशा) पर्यंत.
मोगल बादशहा अहमदशाह बहादूर याच्याकडून पंजाब, मालवा, गुजरात, बुंदेलखंड येथील हक्क मिळवले.

● प्रशासकीय सुधारणा:

पुणे हे राजधानी: साताऱ्याऐवजी पुणे प्रशासकीय केंद्र.
हिशोबाची केंद्रीकृत व्यवस्था.

उत्तरेकडील सरदारांना स्वायत्तता: राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, जयाप्पा शिंदे, जनकोजी शिंदे.

- **आर्थिक समृद्धी:**

चौथ, सरदेशमुखी, घासदाणा यांचा विस्तार.

व्यापार, कृषी, दानशूरता.

- **कमजोरी आणि टीका:**

अतिविस्तार: सैन्य आणि खर्च यांचा ताण.

आंग्रे आणि रघुजी भोसले यांच्याशी संघर्ष.

पानिपतच्या निर्णयातील चुका: साधनसामग्रीची कमतरता, हिवाळ्यात मोहीम.

- **महत्त्व:**

पेशवाईचा स्वर्णकाळ (१७४९-१७६१).

हिंदू पद पादशाहीची पराकाष्ठा.

पानिपतच्या पराभवानंतरही मराठा पुनरुत्थानाची बीजे.

२. आंग्रे घराण्याशी संबंध

– सागरी शक्ती आणि अंतर्गत तणाव

आंग्रे घराणे हे कोंकणातील सागरी शक्तीचे प्रतीक होते. कान्होजी आंग्रे (१६६९-१७२९) यांनी मराठा नौसेना उभी केली. बाळाजी बाजीरावांच्या काळात संभाजी आंग्रे (दुसरे) आणि तुलाजी आंग्रे यांच्याशी संबंध तणावपूर्ण होते.

- **पार्श्वभूमी:**

कान्होजी आंग्रे यांना सरखेल ही पदवी.

कोलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग हे मुख्य किल्ले.

इंग्रज, पोर्तुगीज, सिद्दी यांच्याविरुद्ध यश.

- **बाळाजी बाजीराव आणि आंग्रे संबंध:**

संभाजी आंग्रे (१७२९-१७४३):

बाळाजींनी समर्थन दिले.

इंग्रजांशी मैत्री केली.

तुलाजी आंग्रे (१७४३-१७५६):

बंडखोर वृत्ती.

इंग्रज आणि पोर्तुगीज जहाजे लुटली.

पेशव्यांचे आदेश धाब्यावर.

- **विजयदुर्गची लढाई (१७५६):**

पेशवा + इंग्रज संयुक्त मोहीम.

ॲडमिरल वॉटसन आणि कर्नल क्लाइव्ह य280 यांचे नेतृत्व.

१२ फेब्रुवारी १७५६: विजयदुर्ग जिंकला.

तुलाजीला कैद, नंतर सोलापूरला मृत्यू (१७८६).

- **परिणाम:**

मराठा नौसेनेचा अंत.
इंग्रजांचा किनारी प्रभाव वाढला.
पेशवाईची स्वायत्तता कमी.

- **महत्त्व:**

सागरी शक्ती vs स्थलशक्ती यांचा संघर्ष.
इंग्रजांच्या उदयाला कारण.

३. रघुजी भोसले यांच्याबरोबर संघर्ष

- **नागपूर vs पुणे: अंतर्गत कलह:** रघुजी भोसले (दुसरे) हे नागपूरचे संस्थापक आणि बंगाल-ओडिशावर स्वाऱ्या करणारे सेनापती होते बाळाजी बाजीरावांनी नागपूरच्या स्वायत्ततेला आव्हान दिले.

- **पार्श्वभूमी:**

रघुजी प्रथम यांनी बंगालवर स्वारी (१७४१-१७५१).
बंगाल नवाबाकडून चौथ मिळवला.
नागपूरला स्वतंत्र राज्य.

- **संघर्षाची कारणे:**

बंगालच्या चौथाचा वाटा: पुणे vs नागपूर.
कर्नाटक मोहीम (१७४०-१७५१): दोघांचे वेगवेगळे हित.
रघुजींची स्वायत्तता: पेशव्यांना मान्य नव्हती.

- **मुख्य घटना:**

१७४३: रघुजींनी बंगालवर पुन्हा स्वारी.
१७५१: बंगाल नवाब अलीवर्दी खान याच्याशी करार.
पेशव्यांनी रघुजींना रोखले.
नागपूर आणि पुणे यांच्यात तणाव.

- **परिणाम:**

मराठा शक्ती विभागली.
बंगाल-ओडिशावरील नियंत्रण कमजोर.
पेशवाईची केंद्रीकरणाची धोरणे.

- **महत्त्व:**

मराठा संघराज्याची कमजोरी.
पानिपतच्या पार्श्वभूमीवर अंतर्गत कलह.

४. पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१)

- **मराठा स्वप्नांचा शोकांत**

पानिपतची तिसरी लढाई ही भारताच्या इतिहासातील निर्णायक लढाई आहे. अहमदशाह अब्दाली (अफगाण) आणि सदाशिवराव भाऊ (मराठा) यांच्यात लढली गेली.

- पार्श्वभूमी:

अब्दालीच्या स्वाऱ्या: १७४८, १७५२, १७५७, १७५९.

पंजाबवर मराठा नियंत्रण (१७५८): दत्ताजी शिंदे मारले गेले.

मराठा मोहीम (१७६०): भाऊ, विश्वासराव, मल्हारराव होळकर, जनकोजी शिंदे.

- लढाईची कारणे:

पंजाब परत मिळवणे.

अब्दालीला रोखणे.

हिंदू पद पादशाही.

- लढाईचा तपशील:

ठिकाण: पानिपत (हरयाणा).

मराठा सैन्य: ४५,००० योद्धे, ५५,००० अनुयायी.

अब्दाली सैन्य: ४२,००० योद्धे, ३८,००० सहाय्यक.

१४ जानेवारी १७६१: सकाळी ८ ते दुपारी ४.

मराठा पराभव: भाऊ, विश्वासराव, जनकोजी मारले गेले.

- परिणाम:

१,००,०००+ मृत्यू (योद्धे + अनुयायी).

पेशवाईला आर्थिक संकट.

नानासाहेबांचा मृत्यू.

मराठा प्रभाव उत्तर भारतात कमी.

इंग्रजांना संधी.

- महत्त्व:

मराठा पुनरुत्थान (१७६१-१८१८) ची प्रेरणा.

भारतातील शक्तिसंतुलन बदल.

इंग्रजांचा मार्ग मोकळा.

- ऐतिहासिक महत्त्व:

पेशवाईचा उच्चांक (१७४०-१७६०) आणि पतनाचा प्रारंभ (१७६१).

अंतर्गत कलह (आंग्रे, रघुजी) यांचा परिणाम.

साम्राज्यिक अतिविस्तार आणि साधनसामग्रीची कमतरता.

पानिपत – मराठा शौर्य आणि त्यागाचे प्रतीक.

इंग्रजांच्या उदयाला अप्रत्यक्ष कारण.

- निष्कर्ष: बाळाजी बाजीरावांचा काळ हा मराठा साम्राज्याच्या स्वप्नांचा शेवटचा टप्पा आहे. आंग्रे आणि रघुजींशी संघर्ष यांनी अंतर्गत कमजोरी दाखवली, तर पानिपतच्या पराभवाने भौतिक नुकसान झाले. तरीही मराठा पुनरुत्थानाची बीजे याच काळात रुजली.

प्र. रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा- गुण ०५

१. बाळाजी बाजीराव यांना काय म्हणतात ?

- अ) नानासाहेब ब) बाजीराव
क) सदाशिवराव ड) रघुनाथराव

उत्तर: अ) नानासाहेब

२. बाळाजी बाजीराव हे कोणते पेशवा होते?

- अ) पहिले ब) दुसरे
क) तिसरे ड) चौथे

उत्तर: क) तिसरे

३. बाळाजी बाजीराव यांचा कारकीर्द कालावधी कोणता होता?

- अ) १७२०-१७४० ब) १७४०-१७६१
क) १७६१-१७७२ ड) १७७२-१८०३

उत्तर: ब) १७४०-१७६१

४. बाळाजी बाजीराव यांच्या काळात मराठ्यांचा विस्तार कोठे झाला?

- अ) फक्त दख्खन ब) उत्तर भारतात (अटक ते कटक)
क) फक्त दक्षिण भारत ड) यूरोप

उत्तर: ब) उत्तर भारतात (अटक ते कटक)

५. बाळाजी बाजीरावांनी कोणत्या प्रदेशात मराठ्यांचे प्रभुत्व वाढवले?

- अ) बंगाल ब) पंजाब
क) गुजरात ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

६. पानिपतची तिसरी लढाई कधी झाली?

- अ) १४ जानेवारी १७६१ ब) १४ जानेवारी १७५७
क) १५ मार्च १७६१ ड) १७६०

उत्तर: अ) १४ जानेवारी १७६१

७. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचे नेतृत्व कोणी केले?

- अ) बाळाजी बाजीराव ब) सदाशिवराव भाऊ
क) मल्हारराव होळकर ड) रघुनाथराव

उत्तर: ब) सदाशिवराव भाऊ

८. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांचा मुख्य शत्रू कोण होता?

- अ) नादिरशहा ब) अहमदशहा अब्दाली
क) औरंगजेब ड) निजाम

उत्तर: ब) अहमदशहा अब्दाली

९. पानिपतच्या लढाईचे मुख्य कारण काय होते?

- अ) उत्तर भारतातील प्रभुत्व ब) दख्खनची सत्ता
क) व्यापार ड) धर्म

उत्तर: अ) उत्तर भारतातील प्रभुत्व

१०. पानिपतला मराठा सेना कोणी पाठवली?

- अ) छत्रपती शाहू ब) बाळाजी बाजीराव
क) राणी ताराबाई ड) नानासाहेब

उत्तर: ब) बाळाजी बाजीराव

११. सदाशिवराव भाऊ हे बाळाजी बाजीरावांचे कोण होते?

- अ) भाऊ (चुलत भाऊ) ब) पुत्र
क) मित्र ड) शत्रू

उत्तर: अ) भाऊ (चुलत भाऊ)

१२. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांसोबत कोण सहयोगी होते?

- अ) राजपूत ब) जाट
क) होळकर-शिंदे ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

१३. अहमदशहा अब्दालीचे मित्र कोण होते पानिपतमध्ये?

- अ) रोहिले ब) नवाब ऑफ अवध
क) बंगालचे नवाब ड) अ आणि ब

उत्तर: ड) अ आणि ब

१४. विश्वासराव हे कोण होते?

- अ) बाळाजी बाजीरावांचे पुत्र ब) सदाशिवरावांचे पुत्र
क) होळकर ड) शिंदे

उत्तर: अ) बाळाजी बाजीरावांचे पुत्र

१५. पानिपतच्या लढाईत विश्वासरावांचा मृत्यू कसा झाला?

- अ) गोळी लागून ब) तलवारीने
क) आजारी ड) बुडून

उत्तर: अ) गोळी लागून

१६. पानिपतच्या लढाईत इब्राहिम खान गारदी कोण होता?

- अ) मराठ्यांचा तोफखाना प्रमुख ब) अब्दालीचा सेनापति
क) राजपूत ड) जाट

उत्तर: अ) मराठ्यांचा तोफखाना प्रमुख

१७. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांची संख्या किती होती अंदाजे?

- अ) ४०,००० ब) १,००,०००
क) २,००,००० ड) ५,००,०००

उत्तर: अ) ४०,०००

१८. अब्दालीची संख्या किती होती?

- अ) ४०,००० ब) ६०,०००
क) १,००,००० ड) २०,०००

उत्तर: ब) ६०,०००

१९. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांना अन्नटंचाई का निर्माण झाली?

- अ) अब्दालीने पुरवठा तोडला ब) पाऊस
क) रोग ड) दुष्काळ

उत्तर: अ) अब्दालीने पुरवठा तोडला

२०. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाल्यावर बाळाजी बाजीराव कुठे मृत्यू पावले?

- अ) पुणे ब) पानिपत
क) दिल्ली ड) सातारा

उत्तर: अ) पुणे

२१. बाळाजी बाजीरावांचा मृत्यू कधी झाला?

- अ) १७६१ जून ब) १७६०
क) १७६२ ड) १७५९

उत्तर: अ) १७६१ जून

२२. पानिपतच्या पराभवानंतर मराठ्यांचे काय झाले?

- अ) पूर्ण नष्ट ब) उत्तर भारत गमावले पण दख्खनात पुनरुज्जीवन
क) विजय ड) कोई बदल नाही

उत्तर: ब) उत्तर भारत गमावले पण दख्खनात पुनरुज्जीवन

२३. पानिपतच्या लढाईत कोणता सरदार वाचला?

- अ) मल्हारराव होळकर ब) सदाशिवराव भाऊ
क) विश्वासराव ड) जनकोजी शिंदे

उत्तर: अ) मल्हारराव होळकर

२४. पानिपतच्या लढाईला 'मराठ्यांचा वॉटरलू' म्हणतात का?

- अ) होय ब) नाही
क) कधीकधी ड) नाही, नेपोलियनचा

उत्तर: अ) होय

२५. बाळाजी बाजीरावांनी कोणत्या किल्ल्याची पुनर्बांधणी केली?

- अ) सिंहगड ब) परांडा
क) शनिवारवाडा ड) रायगड

उत्तर: क) शनिवारवाडा

२६. पानिपतच्या लढाईत परशुरामभाऊ कोण होते?

- अ) सदाशिवरावांचे पुत्र ब) विश्वासरावांचे भाऊ
क) कैद झाले ड) मृत्यू

उत्तर: अ) सदाशिवरावांचे पुत्र

२७. पानिपतनंतर मराठ्यांचे पुनरुज्जीवन कोणी केले?

- अ) माधवराव पेशवा ब) रघुनाथराव
क) नाना फडणवीस ड) सर्व

उत्तर: ड) सर्व

२८. अहमदशहा अब्दाली किती वेळा भारतात आला?

- अ) ५ ब) ८
क) १० ड) १

उत्तर: ब) ८

२९. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांच्या स्त्रिया कोणत्या घटनेसाठी ओळखल्या जातात?

अ) जौहर ब) सती

क) लढल्या ड) पळून गेल्या

उत्तर: अ) जौहर

३०. पानिपतच्या पराभवाचे मुख्य कारण काय मानले जाते?

अ) एकता अभाव, पुरवठा तोडला, पैसा कमी ब) कमी सैन्य

क) अब्दालीचा भ्याला ड) पाऊस

उत्तर: अ) एकता अभाव, पुरवठा तोडला, पैसा कमी

31. बालाजी बाजीराव (नानासाहेब) पेशवा कधी झाले?

a) १७२० b) १७४० c) १७६१ d) १७७२

उत्तर: b) १७४०

32. नानासाहेब पेशव्यांचा कालखंड?

a) १७४०-१७६१ b) १७२०-१७४० c) १७६१-१७७२ d) १७७२-१७७३

उत्तर: a) १७४०-१७६१

33. मराठ्यांनी माळवा कधी पूर्णपणे ताब्यात घेतला?

a) १७३२ b) १७३८ c) १७४३ d) १७५२

उत्तर: c) १७४३

34. पानिपतची तिसरी लढाई कधी झाली?

a) १४ जानेवारी १७६१ b) १४ जानेवारी १७५७ c) १४ जानेवारी १७७१ d) १४ जानेवारी १७९९

उत्तर: a) १४ जानेवारी १७६१

35. पानिपत युद्धात मराठ्यांचा सेनापती कोण होता?

a) सदाशिवराव भाऊ b) मल्हारराव होळकर c) विश्वासराव d) इब्राहिमखान गारदी

उत्तर: a) सदाशिवराव भाऊ

36. पानिपत युद्धात मराठ्यांचा विरोधी कोण होता?

a) अहमदशाह अब्दाली b) निजाम c) इंग्रज d) पोर्तुगीज

उत्तर: a) अहमदशाह अब्दाली

37. पानिपतनंतर मराठ्यांचे नेतृत्व कोणी सांभाळले?

- a) माधवराव प्रथम b) नारायणराव c) रघुनाथराव d) नाना फडणवीस

उत्तर: a) माधवराव प्रथम

38. माधवराव प्रथम पेशवा कधी झाले?

- a) १७६१ b) १७७२ c) १७७३ d) १७७४

उत्तर: a) १७६१

39. माधवराव प्रथमांचा कालखंड?

- a) १७६१-१७७२ b) १७४०-१७६१ c) १७७२-१७७३ d) १७७४-१७९५

उत्तर: a) १७६१-१७७२

40. माधवरावांनी हैदराबादचा निजाम कधी हरवला?

- a) १७६३ (राक्षसभुवन) b) १७६१ c) १७७१ d) १७७५

उत्तर: a) १७६३ (राक्षसभुवन)

41. माधवरावांनी मैसूरचा हैदरअली कधी हरवला?

- a) १७६४-१७६९ (प्रथम मैसूर युद्ध) b) १७७५ c) १७८० d) १७९९

उत्तर: a) १७६४-१७६९

42. पानिपतनंतर मराठेशाही पुन्हा उभी राहिली याचे श्रेय कोणाला?

- a) माधवराव प्रथम b) नाना फडणवीस c) महादजी सिंधिया d) सर्वाना

उत्तर: d) सर्वाना

43. मराठेशाहीचा 'सुवर्णकाल' कोणत्या पेशव्यांचा मानला जातो?

- a) बाजीराव प्रथम b) नानासाहेब c) माधवराव प्रथम d) बाजीराव दुसरा

उत्तर: c) माधवराव प्रथम

टिपा लिहा – गुण ०५

❖ शुक्रतालची लढाई (१७५९):

शुक्रतालची लढाई ही पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धापूर्वी (१७६१) मराठा साम्राज्य आणि अहमद शाह अब्दाली यांच्यातील एक महत्त्वपूर्ण चकमक होती. ही लढाई १७५९ मध्ये शुक्रताल (आजचे उत्तर प्रदेश, मुझफ्फरनगरजवळ) येथे झाली, ज्यात मराठ्यांचे सेनापती दत्ताजी शिंदे यांनी अब्दालीच्या सैन्याविरुद्ध लढा दिला.

- **पार्श्वभूमी:** मराठ्यांनी १७५८ मध्ये पंजाबवर ताबा मिळवला आणि अब्दालीला हाकलून दिले. यामुळे अब्दालीने १७५९ मध्ये पुन्हा भारतावर स्वारी केली. मराठ्यांचा पंजाबमधील प्रभाव कमी करण्यासाठी त्याने शुक्रताल येथे मराठ्यांवर हल्ला केला.
- **लढाई:** दत्ताजी शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी अब्दालीच्या सैन्याशी सामना केला. मात्र, अब्दालीचे सैन्य संख्येने आणि रणनीतीने श्रेष्ठ होते. मराठ्यांचे सैन्य कमी असल्याने आणि पुरवठ्याचा अभाव असल्याने त्यांचा पराभव झाला.
- **परिणाम:** या लढाईत दत्ताजी शिंदे यांना वीरमरण आले (जानेवारी १७६०). यामुळे मराठ्यांचे मनोधैर्य खचले आणि पंजाबमधील त्यांचा प्रभाव तात्पुरता कमी झाला. ही लढाई पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाची प्रस्तावना ठरली.

❖ **दत्ताजी शिंदे यांच्याविषयी थोडक्यात:**

- **जन्म आणि पार्श्वभूमी:** दत्ताजी शिंदे (१७२३-१७६०) हे मराठा साम्राज्याचे प्रमुख सेनापती आणि शिंदे घराण्याचे संस्थापक राणोजी शिंदे यांचे पुत्र होते. ते मल्हारराव होळकर यांच्यासह उत्तर भारतातील मराठा विस्ताराचे प्रमुख आधारस्तंभ होते.
- **योगदान:** दत्ताजींनी १७५० च्या दशकात उत्तर भारतात मराठा प्रभाव वाढवण्यासाठी अनेक यशस्वी मोहिमा राबवल्या, विशेषतः राजपुताना आणि पंजाबमध्ये. १७५७-१७५८ मध्ये त्यांनी पंजाबवर ताबा मिळवला आणि अब्दालीला पराभूत केले. ते मराठ्यांच्या गनिमी काव्याचे तज्ज्ञ होते आणि त्यांनी मराठा सैन्याला आधुनिक रणनीती शिकवल्या.
- **शुक्रताल येथील मृत्यू:** शुक्रतालच्या लढाईत दत्ताजी शिंदे यांचा मृत्यू झाला, ज्यामुळे मराठ्यांचे नेतृत्व आणि पंजाबमधील रणनीती कमजोर झाली. त्यांचा मृत्यू पानिपतच्या पराभवाचे एक कारण मानले जाते.
- **निष्कर्ष:** शुक्रतालची लढाई ही मराठ्यांच्या उत्तर भारतातील प्रभावाला आव्हान देणारी एक महत्त्वाची घटना होती. दत्ताजी शिंदे यांचा मृत्यू हा मराठ्यांसाठी मोठा धक्का होता, ज्यामुळे पानिपतच्या युद्धात त्यांचे मनोधैर्य आणि रणनीती यावर परिणाम झाला. दत्ताजींचे मराठा साम्राज्यातील योगदान आणि त्यांचा शौर्यपूर्ण अंत मराठा इतिहासात अजरामर आहे.

❖ **कुंभेरीचा वेढा**

कुंभेरीचा वेढा (१७५१) हा मराठा साम्राज्य आणि कोल्हापूरच्या छत्रपती संभाजी II यांच्यातील संघर्षाचा एक महत्त्वाचा प्रसंग होता. हा वेढा नानासाहेब पेशवे (बालाजी बाजीराव) यांच्या नेतृत्वाखाली घडला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत एकता आणि पेशव्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. खाली याविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- **पार्श्वभूमी:** नानासाहेब पेशवे यांनी मराठा साम्राज्याचे केंद्रीकरण बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूरचे छत्रपती संभाजी II आणि त्यांच्या समर्थक ताराबाई यांनी पेशव्यांच्या वर्चस्वाला आव्हान दिले. ताराबाईंनी छत्रपती रामराजांना कैद करून सातान्यावर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे नानासाहेबांना हस्तक्षेप करावा लागला. संभाजी II यांनी ताराबाई आणि उमाबाई डभाडे यांना पाठिंबा देऊन पेशव्यांविरुद्ध बंड केले.
- **कुंभेरीचा वेढा (१७५१):**
 - **स्थळ:** कुंभेरी (कोल्हापूरजवळ, महाराष्ट्र) हा संभाजी II यांचा एक महत्त्वाचा तळ होता.
 - **घटना:** नानासाहेब पेशवे यांनी १७५१ मध्ये कुंभेरी येथे संभाजी II यांच्या सैन्याला वेढा घातला. मराठा सैन्याने,

- **विशेषतः** पेशव्यांचे सेनापती, यांनी संभाजी II यांचे सैन्य पराभूत केले.
- **रणनीती:** नानासाहेबांनी वेगवान लष्करी कारवाई आणि रणनीतिक वेढा घालून संभाजी II यांचा प्रतिकार मोडून काढला. यात मराठ्यांच्या गनिमी काव्याचा प्रभावी वापर झाला.

● **परिणाम:**

- **संभाजी II यांचा पराभव:** कुंभेरीच्या वेढ्यामुळे संभाजी II यांना पेशव्यांचे अधिपत्य मान्य करावे लागले. यामुळे कोल्हापूरच्या छत्रपतींचा स्वायत्त प्रभाव कमी झाला.
- **पेशव्यांचे वर्चस्व:** या विजयाने नानासाहेबांनी मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत बंडाळ्या दडपून पेशव्यांचे केंद्रीकृत नेतृत्व बळकट केले.
- **शांतता करार:** १७५२ मध्ये जेजुरीच्या खंडोबा मंदिरात ताराबाई आणि पेशव्यांमध्ये शांतता करार झाला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्यातील एकता पुन्हा प्रस्थापित झाली.

- **महत्त्व:** कुंभेरीच्या वेढ्याने मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत फुटीला आळा बसला आणि नानासाहेब पेशव्यांचे नेतृत्व सिद्ध झाले. हा विजय पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धापूर्वी (१७६१) मराठ्यांना स्थिरता देणारा ठरला, परंतु अंतर्गत मतभेद पूर्णपणे संपले नाहीत.

- **निष्कर्ष:** कुंभेरीचा वेढा हा नानासाहेब पेशव्यांच्या काळातील एक महत्त्वाचा लष्करी आणि राजकीय विजय होता, ज्याने मराठा साम्राज्यातील कोल्हापूरच्या छत्रपतींचा विरोध कमी करून पेशव्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. हा वेढा मराठा एकतेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा होता, परंतु दीर्घकालीन फुटीला पूर्णपणे आळा घालू शकला नाही.

❖ **कुंजपुऱ्यावरील विजय**

कुंजपुऱ्यावरील विजय (ऑक्टोबर १७६०) हा पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धापूर्वी (१७६१) मराठा साम्राज्याने अहमद शाह अब्दालीच्या सैन्याविरुद्ध मिळवलेला एक महत्त्वाचा लष्करी विजय होता. हा विजय मराठ्यांच्या उत्तर भारतातील रणनीतीचा भाग होता, परंतु त्यामुळे अब्दाली संतप्त होऊन पानिपतच्या युद्धाला चालना मिळाली. खाली याविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- **पार्श्वभूमी:** १७५० च्या दशकात मराठ्यांनी उत्तर भारतात आपला प्रभाव वाढवला आणि १७५८ मध्ये पंजाबवर ताबा मिळवला. अहमद शाह अब्दालीने १७५९ मध्ये पुन्हा भारतावर स्वारी केली, आणि त्याचा प्रमुख पुरवठा तळ कुंजपुऱ्यामध्ये (आजचे हरियाणा) होता. नानासाहेब पेशवे यांनी सदाशिवराव भाऊ यांच्या नेतृत्वाखाली मोठे सैन्य उत्तर भारतात पाठवले होते, ज्याचा उद्देश अब्दालीचा प्रभाव कमी करणे होता.

● **कुंजपुऱ्यावरील हल्ला:**

- **स्थळ:** कुंजपुऱ्या (कर्नालजवळ, हरियाणा), हा अब्दालीच्या सैन्याचा प्रमुख पुरवठा आणि शस्त्रास्त्रांचा तळ होता.
- **लढाई:** ऑक्टोबर १७६० मध्ये सदाशिवराव भाऊ आणि मराठा सेनापती (जसे की मल्हारराव होळकर, जनकोजी शिंदे) यांनी कुंजपुऱ्यावर हल्ला केला. मराठ्यांनी अब्दालीच्या गडावर आकस्मिक हल्ला करून तो ताब्यात घेतला आणि त्याचा पुरवठा तळ नष्ट केला.
- **रणनीती:** मराठ्यांनी गनिमी कावा आणि वेगवान हल्ल्याचा वापर करून अब्दालीच्या सैन्याला पराभूत केले. यात मराठ्यांचा तोफखाना (इब्राहिम खान गारदीच्या नेतृत्वाखाली) प्रभावी ठरला.

- **परिणाम:**

- **मराठ्यांचा विजय:** मराठ्यांनी कुंजपुऱ्यावर पूर्ण ताबा मिळवला, अब्दालीच्या सैन्याचा पुरवठा नष्ट केला आणि मोठ्या प्रमाणात शस्त्रास्त्रे आणि संपत्ती जप्त केली. यामुळे मराठ्यांचा आत्मविश्वास वाढला.
- **अब्दालीचा रोष:** कुंजपुऱ्यावरील हल्ल्यामुळे अब्दाली संतप्त झाला आणि त्याने मराठ्यांविरुद्ध पूर्ण शक्तीने लढण्याचा निर्णय घेतला. यामुळे पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाला (१४ जानेवारी १७६१) चालना मिळाली.
- **रणनीतिक परिणाम:** कुंजपुऱ्याच्या विजयाने मराठ्यांना तात्पुरता फायदा झाला, परंतु यामुळे अब्दालीने मराठ्यांचा पुरवठा रोखण्याची रणनीती अवलंबली, ज्याचा परिणाम पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांच्या पराभवात दिसला.

- **महत्त्व:** कुंजपुऱ्यावरील विजय हा मराठ्यांच्या लष्करी सामर्थ्याचा आणि आक्रमक रणनीतीचा द्योतक होता. हा विजय त्यांच्या उत्तर भारतातील प्रभावाचा उच्च बिंदू मानला जातो. तथापि, या विजयाने अब्दालीला थेट आव्हान दिल्याने पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांना मोठी किंमत मोजावी लागली.
- **निष्कर्ष:** कुंजपुऱ्यावरील विजय हा मराठ्यांचा तात्पुरता लष्करी यश होता, ज्याने अब्दालीच्या सैन्याला कमजोर केले. मात्र, यामुळे अब्दालीचा रोष वाढला आणि पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. हा विजय मराठ्यांच्या उत्तर भारतातील महत्वाकांक्षी धोरणांचे प्रतीक होता, परंतु त्यांच्या दीर्घकालीन रणनीतीवर नकारात्मक परिणाम झाला.

❖ सदाशिवराव भाऊ

सदाशिवराव भाऊ (१७३०-१७६१) हे मराठा साम्राज्याचे एक प्रमुख सेनापती आणि नानासाहेब पेशवे (बालाजी बाजीराव) यांचे चुलत भाऊ होते. ते मराठा इतिहासात त्यांच्या शौर्य, नेतृत्व आणि पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धातील (१७६१) भूमिकेसाठी प्रसिद्ध आहेत. खाली त्यांच्याविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- **जन्म आणि पार्श्वभूमी:** सदाशिवराव भाऊ यांचा जन्म १७३० मध्ये पुण्यात चिमाजी अप्पा (बाजीराव पेशव्यांचे भाऊ) आणि अण्णापुराणी यांच्या पोटी झाला. त्यांना लहानपणापासूनच लष्करी प्रशिक्षण आणि प्रशासकीय शिक्षण मिळाले.
- **प्रमुख योगदान:**
 - **लष्करी मोहिमा:** सदाशिवरावांनी १७५० च्या दशकात मराठ्यांच्या उत्तर भारतातील स्वाऱ्यांमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी माळवा, राजपुताना आणि दिल्ली येथे मराठा प्रभाव वाढवला.
 - **कुंजपुऱ्याचा विजय (१७६०):** सदाशिवरावांनी कुंजपुऱ्यावर (हरियाणा) अहमद शाह अब्दालीच्या पुरवठा तळावर यशस्वी हल्ला करून मराठ्यांचा प्रभाव दाखवला.
 - **पानिपतचे तिसरे युद्ध (१७६१):** नानासाहेब पेशव्यांनी सदाशिवरावांना मराठा सैन्याचे नेतृत्व देऊन अब्दालीविरुद्ध लढण्यासाठी पाठवले. त्यांनी पानिपतच्या युद्धात मराठा सैन्याचे नेतृत्व केले, परंतु रसद तुटवडा, अंतर्गत फूट आणि अब्दालीच्या रणनीतीमुळे मराठ्यांचा पराभव झाला.
- **नेतृत्व आणि रणनीती:** सदाशिवराव एक धाडसी आणि कुशल सेनापती होते, परंतु त्यांनी पानिपत युद्धात गनिमी काव्याऐवजी पारंपरिक युद्ध रणनीती अवलंबली, जी मराठ्यांसाठी घातक ठरली. त्यांनी मराठा सैन्याला एकत्र ठेवण्यासाठी आणि प्रशासकीय सुधारणांसाठी नानासाहेबांना मदत केली.

- **मृत्यू:** पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात (१४ जानेवारी १७६१) सदाशिवराव भाऊ यांना वीरमरण आले. त्यांचा मृत्यू आणि विश्वासराव (नानासाहेबांचा मुलगा) यांच्या मृत्यूमुळे मराठा सैन्याचे मनोदैर्य खचले आणि पराभव झाला.
- **महत्त्व:** सदाशिवराव भाऊ यांचे शौर्य आणि त्याग म. क्लानाथा इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी मराठा साम्राज्याच्या उत्तर भारतातील विस्तारात महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु पानिपतच्या पराभवामुळे त्यांचे स्वप्न अपूर्ण राहिले.
- **निष्कर्ष:** सदाशिवराव भाऊ हे मराठा साम्राज्याचे एक शूर सेनापती आणि निष्ठावान नेते होते. त्यांनी नानासाहेब पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांचा प्रभाव वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, परंतु पानिपतच्या युद्धातील पराभव आणि त्यांचा मृत्यू यामुळे मराठ्यांना मोठा धक्का बसला. त्यांचे योगदान मराठा इतिहासात कायम स्मरणात राहील.

❖ विश्वासराव पेशवे

विश्वासराव पेशवे (१७४१-१७६१) हे मराठा साम्राज्याचे पेशवे नानासाहेब (बालाजी बाजीराव) यांचे ज्येष्ठ पुत्र आणि मराठा इतिहासातील एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व होते. ते पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धातील (१७६१) शौर्यासाठी ओळखले जातात. खाली त्यांच्याविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- **जन्म आणि पार्श्वभूमी:** विश्वासराव यांचा जन्म १७४१ मध्ये पुण्यात नानासाहेब पेशवे आणि गोपिकाबाई यांच्या पोटी झाला. लहानपणापासूनच त्यांना लष्करी प्रशिक्षण आणि प्रशासकीय शिक्षण देण्यात आले.
- **प्रमुख योगदान:**
 - **लष्करी मोहिमा:** विश्वासरावांनी वडिलांच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतातील मराठा स्वाऱ्यांमध्ये भाग घेतला. ते १७५० च्या दशकात मराठ्यांच्या दिल्ली आणि पंजाबमधील मोहिमांमध्ये सहभागी होते.
 - **कुंजपुऱ्याचा विजय (१७६०):** विश्वासरावांनी सदाशिवराव भाऊ यांच्यासह कुंजपुऱ्यावर (हरियाणा) अहमद शाह अब्दालीच्या पुरवठा तळावर यशस्वी हल्ला केला, ज्यामुळे मराठ्यांचा आत्मविश्वास वाढला.
 - **पानिपतचे तिसरे युद्ध (१७६१):** विश्वासरावांनी पानिपतच्या युद्धात मराठा सैन्याच्या मध्यवर्ती भागाचे नेतृत्व केले. त्यांच्या शौर्याने सैन्याला प्रेरणा मिळाली, परंतु युद्धातील रणनीतिक चुका आणि पुरवठ्याच्या कमतरतेमुळे मराठ्यांचा पराभव झाला.
- **मृत्यू:** पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात (१४ जानेवारी १७६१) दुपारी २ वाजण्याच्या सुमारास विश्वासराव यांना गोळी लागली आणि ते वयाच्या २०व्या वर्षी मारले गेले. त्यांच्या मृत्यूमुळे मराठा सैन्याचे मनोदैर्य खचले, ज्यामुळे पराभवाला गती मिळाली.
- **महत्त्व:** विश्वासराव हे मराठा साम्राज्याचे भावी पेशवे म्हणून पाहिले जात होते. त्यांचे शौर्य आणि नेतृत्वाने मराठा सैन्याला प्रेरणा दिली, परंतु त्यांचा अकाली मृत्यू मराठ्यांसाठी मोठा धक्का होता. त्यांच्या मृत्यूमुळे नानासाहेब पेशवे यांना मानसिक आघात झाला, आणि त्यांचेही १७६१ मध्येच निधन झाले.
- **वारसा:** विश्वासरावांचा मृत्यू पानिपतच्या पराभवाचे एक प्रमुख कारण मानला जातो. त्यांचे शौर्य आणि त्याग मराठा इतिहासात अजरामर आहे, आणि त्यांच्या मृत्यूने मराठा साम्राज्याच्या नेतृत्वात पोकळी निर्माण झाली.
- **निष्कर्ष:** विश्वासराव पेशवे हे मराठा साम्राज्याचे एक होतकरू आणि शूर नेते होते, ज्यांनी उत्तर भारतातील स्वाऱ्यांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली. पानिपतच्या युद्धातील त्यांचा मृत्यू मराठ्यांसाठी मोठा धक्का होता, ज्यामुळे साम्राज्याचे मनोदैर्य आणि भविष्यकालीन योजना प्रभावित झाल्या.

❖ छत्रपती शाहू महाराज

छत्रपती शाहू महाराज (१६८२-१७४९) हे मराठा साम्राज्याचे पाचवे छत्रपती आणि शिवाजी महाराजांचे नातू होते. त्यांचा काळ मराठा साम्राज्याच्या विस्तार आणि केंद्रीकरणाचा सुवर्णकाळ मानला जातो. खाली त्यांच्याविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

- **जन्म आणि पार्श्वभूमी:** शाहू यांचा जन्म १८ मे १६८२ रोजी झाला. ते शिवाजी महाराजांचे पुत्र संभाजी महाराज आणि येसूबाई यांचे पुत्र होते. १६८९ मध्ये औरंगजेबाने संभाजी महाराजांना मारल्यानंतर शाहूंना मुगलांनी कैद केले. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूंना मुगलांनी सोडले, आणि त्यांनी सातान्यावर छत्रपती म्हणून आपले स्थान प्रस्थापित केले.
- **प्रमुख योगदान:**
 - **पेशवेपदाची स्थापना:** शाहूंनी बालाजी विश्वनाथ यांना १७१३ मध्ये पेशवे म्हणून नेमले, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याचे प्रशासकीय आणि लष्करी केंद्रीकरण झाले. पेशव्यांनी पुढे मराठा साम्राज्याचा विस्तार केला.
 - **मराठा साम्राज्याचा विस्तार:** शाहूंच्या काळात मराठ्यांनी माळवा, गुजरात, बंगाल आणि दक्षिण भारतात स्वाऱ्या करून साम्राज्याचा विस्तार केला. बाजीराव पेशवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी दिल्लीवर प्रभाव प्रस्थापित केला.
 - **प्रशासकीय सुधारणा:** शाहूंनी कर वसुली, न्यायव्यवस्था आणि सामाजिक सुधारणा लागू केल्या. त्यांनी मराठा सरदारांना जागिरदारी देऊन त्यांची निष्ठा मिळवली.
 - **कोल्हापूरशी संघर्ष:** शाहूंना कोल्हापूरचे छत्रपती संभाजी II आणि ताराबाई यांच्याशी संघर्ष करावा लागला. १७३१ मध्ये वारणेच्या तहाने कोल्हापूर आणि सातारा यांच्यातील वाद मिटला.
- **वैशिष्ट्ये:** शाहू हे उदार, न्यायी आणि सहिष्णू शासक होते. त्यांनी हिंदू-मुस्लिम एकतेचा पुरस्कार केला आणि सर्व जाती-धर्मांना सामावून घेतले. त्यांनी मराठा साम्राज्याला एक संघटित स्वरूप दिले आणि पेशव्यांना लष्करी आणि प्रशासकीय अधिकार देऊन साम्राज्याला बळकट केले.
- **मृत्यू:** शाहू महाराजांचे १५ डिसेंबर १७४९ रोजी सातान्याला निधन झाले. त्यांनी वारस नसल्याने राजाराम II यांना दत्तक घेतले, परंतु पेशव्यांचे वर्चस्व वाढल्याने छत्रपतींची सत्ता नावापुरती राहिली.
- **महत्त्व:** शाहू महाराजांनी मराठा साम्राज्याला एक मजबूत प्रशासकीय आणि लष्करी रचना दिली, ज्यामुळे मराठ्यांनी १८व्या शतकात भारतात प्रबळ शक्ती म्हणून उदयास येण्यास मदत झाली. त्यांचे नेतृत्व आणि पेशवेपदाची स्थापना मराठा इतिहासातील मैलाचा दगड मानली जाते.
- **निष्कर्ष:** छत्रपती शाहू महाराज हे मराठा साम्राज्याचे एक दूरदृष्टी असलेले शासक होते, ज्यांनी अंतर्गत आणि बाह्य आव्हानांना तोंड देत मराठ्यांना शक्तिशाली बनवले. त्यांच्या काळात मराठा साम्राज्याने अभूतपूर्व विस्तार आणि स्थिरता अनुभवली, ज्यामुळे मराठा इतिहासात त्यांचे स्थान अजरामर आहे.

प्र. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा - गुण १०

❖ नानासाहेब पेशवे आणि आंग्रे घराण्यातील संघर्ष विषयी सविस्तर माहिती द्या

नानासाहेब पेशवे (बालाजी बाजीराव) आणि आंग्रे घराणे यांच्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत सत्तासंघर्ष आणि प्रादेशिक वर्चस्वाच्या मुद्द्यांशी निगडित होता. हा संघर्ष विशेषतः मराठ्यांच्या नौदल शक्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि कोकणातील आंग्रे घराण्याच्या स्वायत्ततेवर अंकुश ठेवण्यासाठी उद्भवला. खाली या संघर्षाची सविस्तर माहिती मुद्देसूद दिली आहे

१. पार्श्वभूमी:

- **आंग्रे घराण्याची भूमिका:** आंग्रे घराणे, विशेषतः कान्होजी आंग्रे आणि त्यांचे वारस, मराठा साम्राज्याचे नौदलप्रमुख (सरखेल) होते. त्यांनी कोकण किनारपट्टीवर मजबूत नौदल स्थापन केले होते, जे पोर्तुगीज, डच आणि ब्रिटिशांविरुद्ध मराठ्यांचा बचाव आणि आक्रमणाचे प्रमुख साधन होते. कान्होजींनी विजयदुर्ग, कोलाबा आणि सुवर्णदुर्ग यांसारख्या किल्ल्यांवर नियंत्रण ठेवले होते, ज्यामुळे त्यांचा कोकणात प्रचंड प्रभाव होता.
- **नानासाहेबांचे उद्दिष्ट:** १७४० मध्ये पेशवेपद स्वीकारल्यानंतर नानासाहेबांनी मराठा साम्राज्याच्या सर्व सैन्यशक्तींवर (नौदलासह) केंद्रीकृत नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, आंग्रे घराण्याची स्वायत्तता आणि त्यांचा स्वतंत्र कारभार पेशव्यांना आव्हानात्मक वाटत होता.

२. संघर्षाची कारणे:

- **स्वायत्ततेचा मुद्दा:** आंग्रे घराण्याने स्वतःला पेशव्यांपेक्षा स्वतंत्र मानले आणि त्यांचे नौदलाचे नियंत्रण पेशव्यांना देण्यास नकार दिला. कान्होजी आंग्रे यांनी छत्रपती शाहू महाराजांकडून सरखेलपद मिळवले होते, त्यामुळे ते पेशव्यांना आपले अधिपती मानत नव्हते.
- **आर्थिक हितसंबंध:** कोकणातील बंदरांवरून मिळणारा महसूल आणि व्यापारी मार्गांवरील नियंत्रण हा संघर्षाचा एक मोठा मुद्दा होता. आंग्रे यांनी या भागातून मिळणारा महसूल पेशव्यांशी पूर्णपणे वाटून घेतला नाही, ज्यामुळे नानासाहेब नाराज झाले.
- **कान्होजी आंग्रे यांचे निधन आणि उत्तराधिकारी:** १७२९ मध्ये कान्होजींच्या निधनानंतर त्यांचे पुत्र सखोजी, तुकोजी आणि माणाजी यांच्यात अंतर्गत वाद निर्माण झाले. यामुळे आंग्रे घराणे कमजोर झाले, आणि नानासाहेबांनी या कमजोरीचा फायदा घेऊन आपला प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

३. प्रमुख संघर्ष:

- **१७४०-१७४५ मधील तणाव:** नानासाहेब पेशवेपदावर आल्यानंतर त्यांनी आंग्रे घराण्याच्या स्वायत्ततेवर नियंत्रण ठेवण्याचे प्रयत्न सुरू केले. यावेळी माणाजी आंग्रे कोलाब्याचे सरखेल होते, तर तुकोजी आंग्रे विजयदुर्ग येथे होते. माणाजी आणि तुकोजी यांच्यातील अंतर्गत वादामुळे पेशव्यांना हस्तक्षेपाची संधी मिळाली.
- **१७४५ मध्ये माणाजी आंग्रे यांशी समझोता:** नानासाहेबांनी माणाजी आंग्रे यांशी समझोता केला, ज्यामुळे माणाजी कोलाबा येथील सरखेल राहिले, परंतु त्यांना पेशव्यांच्या अधिपत्याखाली यावे लागले. यामुळे कोकणातील काही भाग पेशव्यांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली आला.
- **१७५० च्या सुमारास तुकोजी आंग्रे यांशी संघर्ष:** तुकोजी आंग्रे यांनी पेशव्यांच्या आदेशांना मानण्यास नकार दिला आणि विजयदुर्ग येथे स्वतंत्रपणे कारभार चालवला. नानासाहेबांनी याला आव्हान दिले आणि तुकोजींवर

दबाव आणण्यासाठी लष्करी कारवाया केल्या. यात पेशव्यांनी विजयदुर्गावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आंग्र्यांचे मजबूत नौदल आणि किल्ल्यांमुळे हा हल्ला यशस्वी झाला नाही.

- **पोर्तुगीज आणि ब्रिटिशांचा प्रभाव:** नानासाहेबांनी आंग्र्यांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी काहीवेळा पोर्तुगीज आणि ब्रिटिशांशी संधान बांधण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे आंग्र्यांचा रोष वाढला, कारण त्यांचा मुख्य शत्रू परदेशी सत्ताविरुद्ध होता.

४. संघर्षाचे परिणाम:

- **आंग्रे घराण्याची कमजोरी:** नानासाहेबांच्या काळात आंग्रे घराण्याची स्वायत्तता कमी झाली. माणाजी आणि तुकोजी यांच्यातील अंतर्गत वाद आणि पेशव्यांचे दबावतंत्र यामुळे आंग्र्यांचा प्रभाव मर्यादित झाला.
- **मराठा नौदलाचे पतन:** नानासाहेबांनी आंग्र्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांनी नौदलाच्या विकासाकडे पुरेसे लक्ष दिले नाही. यामुळे मराठ्यांचे नौदल कमजोर झाले, आणि पुढे ब्रिटिश आणि पोर्तुगीजांना कोकण किनारपट्टीवर वर्चस्व मिळवणे सोपे झाले.
- **पेशव्यांचे केंद्रीकरण:** नानासाहेबांनी आंग्रे घराण्याच्या स्वायत्ततेवर अंकुश ठेवून मराठा साम्राज्याच्या केंद्रीकृत प्रशासनाला बळकटी दिली. यामुळे कोकणातील महसूल आणि प्रशासकीय नियंत्रण पेशव्यांच्या हातात आले.

५. महत्त्वाचे विश्लेषण:

नानासाहेब आणि आंग्रे घराण्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत सत्तासंघर्षाचे प्रतीक होता. आंग्र्यांचे नौदल मराठ्यांसाठी महत्त्वाचे असले तरी, पेशव्यांनी त्याला स्वतंत्र सत्ता म्हणून स्वीकारण्यास नकार दिला. या संघर्षामुळे मराठ्यांचे नौदल दीर्घकाळ कमजोर झाले, ज्याचा परिणाम पुढे ब्रिटिशांनी कोकण किनारपट्टीवर ताबा मिळवताना दिसला. नानासाहेबांनी आंग्र्यांशी समझोता आणि दबावतंत्र यांचा मिश्र वापर करून कोकणातील आपला प्रभाव वाढवला, परंतु यामुळे मराठा साम्राज्यातील एकता आणि नौदल शक्तीला धक्का बसला.

६. निष्कर्ष:

नानासाहेब पेशवे आणि आंग्रे घराण्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्यातील केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक स्वायत्तता यांच्यातील तणावाचे परिणाम होता. नानासाहेबांनी आंग्र्यांचा प्रभाव कमी करून कोकणावर नियंत्रण मिळवले, परंतु यामुळे मराठ्यांचे नौदल कमजोर झाले. हा संघर्ष मराठा साम्राज्याच्या दीर्घकालीन रणनीतीवर परिणाम करणारा ठरला, आणि पुढे परदेशी सत्तांना कोकणात पाय रोवण्याची संधी मिळाली.

❖ नानासाहेब पेशवे आणि रघुजी भोसले यातील संघर्ष विषयी सविस्तर माहिती द्या .

नानासाहेब पेशवे (बालाजी बाजीराव) आणि रघुजी भोसले यांच्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत सत्तासंघर्ष, प्रादेशिक वर्चस्व आणि प्रशासकीय नियंत्रणाच्या मुद्द्यांशी निगडित होता. हा संघर्ष मराठा साम्राज्याच्या केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक सरदारांच्या स्वायत्ततेच्या तणावाचे प्रतीक होता. रघुजी भोसले हे नागपूरचे भोसले घराण्याचे प्रमुख आणि मराठा साम्राज्यातील प्रभावशाली सरदार होते, तर नानासाहेब हे पेशवे म्हणून मराठा साम्राज्याचे केंद्रीकृत नेतृत्व करत होते. खाली या संघर्षाची सविस्तर माहिती मुद्देसूद दिली आहे:

१. पार्श्वभूमी:

- **नानासाहेबांचे पेशवेपद (१७४०):** बाजीराव पेशव्यांचे निधन झाल्यानंतर १७४० मध्ये नानासाहेबांनी वयाच्या १९व्या वर्षी पेशवेपद स्वीकारले. त्यांच्या नियुक्तीला छत्रपती शाहू महाराजांचा पाठिंबा होता, परंतु मराठा सरदारांमध्ये, विशेषतः रघुजी भोसले यांच्याकडून, विरोध झाला.

- **रघुजी भोसले यांची शक्ती:** रघुजी भोसले हे नागपूरच्या भोसले घराण्याचे प्रमुख होते आणि बंगाल, बिहार, ओरिसा आणि मध्य भारतात त्यांचा प्रभाव होता. त्यांनी मराठा साम्राज्याच्या पूर्व भागात स्वायत्तपणे कारभार केला आणि छौथ वसुलीच्या मोहिमा यशस्वीपणे राबवल्या.
- **संघर्षाचा आधार:** नानासाहेबांनी मराठा साम्राज्यावर केंद्रीकृत नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, तर रघुजी भोसले यांनी आपली स्वायत्तता टिकवण्याचा आणि आपल्या प्रादेशिक प्रभावाला पेशव्यांच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

२. संघर्षाची कारणे:

- **पेशवेपदावरील दावा आणि विरोध:** बाजीराव पेशव्यांच्या निधनानंतर (१७४०) रघुजी भोसले यांनी नानासाहेबांच्या पेशवेपदाला विरोध केला. रघुजींचा असा विश्वास होता की, नानासाहेबांचे वय कमी असल्याने आणि अनुभवाचा अभाव असल्याने त्यांना पेशवेपद देणे योग्य नाही. त्यांनी स्वतःच्या प्रभावाखाली दुसऱ्या उमेदवाराला पाठिंबा देण्याचा प्रयत्न केला. छत्रपती शाहू महाराजांनी नानासाहेबांना पाठिंबा दिल्याने रघुजींचा विरोध तात्पुरता थांबला, परंतु त्यांचा पेशव्यांविरुद्धचा अविश्वास कायम राहिला.
- **प्रादेशिक वर्चस्व:** रघुजी भोसले यांनी बंगाल, बिहार आणि ओरिसामध्ये स्वतंत्रपणे छौथ वसुलीच्या मोहिमा राबवल्या. त्यांनी बंगालच्या नवाबावर हल्ले करून मोठा महसूल गोळा केला, परंतु हा महसूल पेशव्यांशी पूर्णपणे वाटून घेतला नाही. यामुळे नानासाहेब नाराज झाले, कारण पेशवे म्हणून त्यांना साम्राज्याच्या सर्व उत्पन्नावर नियंत्रण हवे होते. नानासाहेबांनी रघुजींच्या स्वायत्त कारभाराला आव्हान देण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे दोघांमधील तणाव वाढला.
- **बंगालमधील हस्तक्षेप:** १७४३ मध्ये बंगालच्या नवाब अलीवर्दी खान यांनी रघुजी भोसले यांच्या सततच्या हल्ल्यांमुळे नानासाहेबांना मध्यस्थी करण्याची विनंती केली. नानासाहेबांनी रघुजींना बंगालवर हल्ले थांबवण्यास सांगितले आणि त्याबदल्यात अलीवर्दी खानकडून २० लाख रुपये घेतले. यामुळे रघुजींचा स्वायत्तपणा कमी होऊन त्यांचा रोष वाढला.
- **छत्रपती शाहूंची भूमिका:** शाहू महाराजांनी नानासाहेबांना पाठिंबा दिला, परंतु रघुजी भोसले यांचा मराठा साम्राज्यातील प्रभाव आणि त्यांचे छत्रपतींशी असलेले नाते यामुळे नानासाहेबांना त्यांच्यावर पूर्ण नियंत्रण ठेवणे कठीण झाले.

३. प्रमुख संघर्ष आणि घडामोडी:

- **१७४० मधील प्रारंभिक विरोध:** नानासाहेबांच्या पेशवेपदाला रघुजींनी सुरुवातीला विरोध केला, परंतु शाहूंच्या पाठिंब्यामुळे त्यांना नानासाहेबांचे नेतृत्व स्वीकारावे लागले. तरीही, रघुजींनी आपला प्रादेशिक प्रभाव स्वायत्त ठेवला.
- **बंगालमधील तणाव (१७४१-१७४३):** रघुजी भोसले यांनी बंगालवर सतत हल्ले केले, ज्यामुळे बंगालचा नवाब अलीवर्दी खान याने नानासाहेबांना हस्तक्षेपाची विनंती केली. नानासाहेबांनी रघुजींना हल्ले थांबवण्यास सांगितले आणि त्याबदल्यात अलीवर्दी खानकडून २० लाख रुपये मिळवले. यामुळे रघुजींचा स्वायत्तपणा मर्यादित झाला आणि त्यांच्यातील तणाव वाढला. १७५१ मध्ये नानासाहेबांनी बंगालच्या नवाबाशी करार केला, ज्यामुळे मराठ्यांना वार्षिक १२ लाख रुपये छौथ आणि ३२ लाख रुपये थकबाकी मिळाली. या करारामुळे रघुजींच्या स्वायत्त मोहिमांना अंकुश बसला.

- **निजामाविरुद्ध मोहिमा (१७५१-१७५२):** नानासाहेबांनी हैदराबादच्या निजामाविरुद्ध यशस्वी मोहीम राबवली, आणि यात रघुजी भोसले यांना सहभागी करून त्यांना बेरारमधील जागीर मिळवून दिली. यामुळे रघुजींचा विरोध काही प्रमाणात कमी झाला, परंतु त्यांचा स्वायत्तपणा पूर्णपणे संपला नाही.
- **ताराबाई आणि उमाबाई डभाडे यांच्याशी संघर्ष (१७५०-१७५१):** रघुजी भोसले यांनी ताराबाई आणि उमाबाई डभाडे यांच्या बंडाला (१७५०-१७५१) अप्रत्यक्ष पाठिंबा दिल्याचा संशय होता. नानासाहेबांनी या बंडाला दडपून टाकले आणि १७५२ मध्ये जेजुरीच्या खंडोबा मंदिरात शांतता करार केला. यामुळे रघुजींना पेशव्यांचे अधिपत्य मान्य करावे लागले.

४. संघर्षाचे परिणाम:

- **रघुजींची स्वायत्तता मर्यादित:** नानासाहेबांनी रघुजींच्या स्वायत्त कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आर्थिक आणि लष्करी दबाव आणला. बंगालमधील करार आणि निजामाविरुद्धच्या मोहिमांमुळे रघुजींना पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली यावे लागले. रघुजींना बेरारमधील जागीर मिळाली, ज्यामुळे त्यांचा प्रभाव त्या भागापुरता मर्यादित झाला आणि त्यांचा बंगालमधील स्वायत्त कारभार कमी झाला.
- **मराठा साम्राज्याचे केंद्रीकरण:** नानासाहेबांनी रघुजी भोसले यांच्यावर नियंत्रण मिळवून मराठा साम्राज्याचे केंद्रीकरण बळकट केले. यामुळे पेशव्यांचे साम्राज्यातील प्रभुत्व वाढले आणि अंतर्गत विरोध कमी झाला.
- **आर्थिक लाभ:** बंगालमधील करारामुळे मराठा खजिन्याला मोठा आर्थिक फायदा झाला. नानासाहेबांनी रघुजींच्या स्वायत्त मोहिमांना अंकुश घालून हा महसूल पेशव्यांच्या नियंत्रणाखाली आणला.
- **मराठा एकतेवर परिणाम:** रघुजी आणि नानासाहेब यांच्यातील संघर्षामुळे मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत फूट स्पष्ट झाली. यामुळे पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात (१७६१) मराठा सरदारांची एकजूट कमी झाली, ज्याचा परिणाम मराठ्यांच्या पराभवात दिसून आला.

५. **विश्लेषण:** नानासाहेब आणि रघुजी भोसले यांच्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्यातील केंद्रीकरण आणि प्रादेशिक स्वायत्तता यांच्यातील तणावाचे परिणाम होता. नानासाहेबांनी पेशवे म्हणून साम्राज्यावर पूर्ण नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तर रघुजींनी आपला प्रादेशिक प्रभाव आणि स्वायत्तता टिकवण्याचा प्रयत्न केला. नानासाहेबांनी रघुजींना नियंत्रणात ठेवण्यासाठी लष्करी, आर्थिक आणि राजनैतिक रणनीतींचा वापर केला, ज्यामुळे रघुजींचा प्रभाव मर्यादित झाला. तथापि, या संघर्षामुळे मराठा साम्राज्यातील एकता तात्पुरती कमजोर झाली, ज्याचा परिणाम पानिपतच्या युद्धात दिसला. रघुजी भोसले यांनी मराठा साम्राज्याच्या पूर्व भागात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, परंतु त्यांच्या स्वायत्त धोरणामुळे पेशव्यांशी तणाव निर्माण झाला. नानासाहेबांनी हा तणाव नियंत्रणात ठेवून मराठा साम्राज्याची एकता टिकवली.

६. **निष्कर्ष:** नानासाहेब पेशवे आणि रघुजी भोसले यांच्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत सत्तासंघर्ष आणि प्रादेशिक स्वायत्ततेचा परिणाम होता. नानासाहेबांनी रघुजींच्या स्वायत्ततेवर अंकुश ठेवून मराठा साम्राज्याचे केंद्रीकरण बळकट केले, परंतु या संघर्षामुळे मराठ्यांची एकजूट तात्पुरती कमजोर झाली. रघुजींना बेरारमधील जागीर आणि बंगालमधील करार यामुळे साम्राज्याशी जोडले गेले, परंतु हा संघर्ष मराठा इतिहासातील अंतर्गत आव्हानांचे प्रतीक राहिला.

❖ नानासाहेब पेशवे उत्तर भारत स्वाऱ्या

नानासाहेब पेशवे (बालाजी बाजीराव) यांच्या काळात (१७४०-१७६१) मराठा साम्राज्याने उत्तर भारतात आपला प्रभाव वाढवण्यासाठी अनेक स्वाऱ्या केल्या. या स्वाऱ्यांनी मराठ्यांचे उत्तर भारतातील वर्चस्व प्रस्थापित केले, परंतु पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात (१७६१) पराभवामुळे त्यांना मोठा धक्का बसला. खाली नानासाहेबांच्या उत्तर भारतातील स्वाऱ्यांविषयी थोडक्यात माहिती दिली आहे:

१. उत्तर भारतातील विस्तार (१७४०-१७५०):

- **प्रारंभिक मोहिमा:** नानासाहेबांनी आपल्या वडिलांच्या (बाजीराव पेशवे) धोरणांचा अवलंब करून उत्तर भारतात स्वाऱ्या सुरू केल्या. त्यांनी माळवा, गुजरात आणि राजपुताना येथे मराठा प्रभाव वाढवला.
- **मुगलांशी करार (१७५२):** नानासाहेबांनी मुगल बादशहाशी करार करून अजमेर आणि आग्राचे गव्हर्नरपद मिळवले. तसेच लाहोर, मुलतान, सिंध आणि हिसार-मोरादाबाद येथे छौथ वसुलीचा अधिकार प्राप्त केला. यामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव वाढला.

२. बंगाल आणि बिहारमधील स्वाऱ्या:

- १७४३-१७५१: नानासाहेबांनी रघुजी भोसले यांच्या बंगालमधील स्वायत्त मोहिमांवर नियंत्रण ठेवले. १७४३ मध्ये बंगालच्या नवाब अलीवर्दी खान याने मराठ्यांच्या हल्ल्यांपासून मुक्ती मिळवण्यासाठी नानासाहेबांना २० लाख रुपये दिले. १७५१ मध्ये बंगालशी करार झाला, ज्यामुळे मराठ्यांना वार्षिक १२ लाख रुपये छौथ मिळाली. यामुळे बंगाल आणि बिहारमधील मराठा प्रभाव वाढला आणि आर्थिक लाभ मिळाला.

३. पंजाबमधील स्वाऱ्या (१७५७-१७५८):

- **पंजाबवर ताबा:** नानासाहेबांनी रघुनाथराव आणि दत्ताजी शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली १७५७-१७५८ मध्ये पंजाबवर स्वारी केली. मराठ्यांनी अहमद शाह अब्दालीला पराभूत करून लाहोर आणि मुलतानवर ताबा मिळवला. यामुळे मराठ्यांचा पंजाबमधील प्रभाव वाढला, परंतु अब्दालीने १७५९ मध्ये पुन्हा स्वारी करून शुक्रतालच्या लढाईत दत्ताजी शिंदे यांना पराभूत केले.

४. दिल्ली आणि कुंजपुरा (१७६०):

- **दिल्लीवर ताबा:** १७६० मध्ये मराठ्यांनी दिल्लीवर ताबा मिळवला आणि अब्दालीच्या प्रभावाला आव्हान दिले. सदाशिवराव भाऊ यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी कुंजपुरा येथील अब्दालीच्या पुरवठा केंद्रावर हल्ला करून ते नष्ट केले. या यशामुळे मराठ्यांचा आत्मविश्वास वाढला, परंतु यामुळे अब्दाली संतप्त झाला आणि पानिपतच्या युद्धाला चालना मिळाली.

५. पानिपतचे तिसरे युद्ध (१७६१):

- नानासाहेबांनी सदाशिवराव भाऊ यांच्या नेतृत्वाखाली मोठे सैन्य पंजाब आणि दिल्लीच्या दिशेने पाठवले. मात्र, पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धात मराठ्यांचा अब्दालीकडून पराभव झाला. यामुळे त्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव तात्पुरता कमी झाला.

६. परिणाम आणि महत्त्व: नानासाहेबांच्या स्वाऱ्यांनी मराठा साम्राज्याला उत्तर भारतात सर्वोच्च शक्ती बनवले, परंतु पानिपतच्या पराभवामुळे त्यांना मोठा धक्का बसला. या स्वाऱ्यांनी मराठ्यांचे आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्य वाढवले, परंतु स्थानिक शक्तींचा (जाट, सिख, राजपूत) पाठिंबा न मिळाल्याने आणि अंतर्गत फुटीमुळे त्यांचे दीर्घकालीन वर्चस्व टिकले नाही. पानिपतनंतरही मराठ्यांनी माधवराव पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतात पुन्हा प्रभाव प्रस्थापित केला (१७७१ मध्ये दिल्लीवर ताबा).

७. निष्कर्ष: नानासाहेब पेशव्यांच्या उत्तर भारतातील स्वाऱ्यांनी मराठा साम्राज्याला दिल्ली, पंजाब आणि बंगालपर्यंत विस्तारले, परंतु रणनीतिक चुका, स्थानिक पाठिंब्याचा अभाव आणि अब्दालीचे आव्हान यामुळे पानिपतच्या युद्धात पराभव झाला. तरीही, या स्वाऱ्यांनी मराठ्यांना तात्पुरते का होईना, उत्तर भारतात प्रबळ शक्ती बनवले.

❖ नानासाहेब पेशवे यांची प्रारंभिकी कामगिरी स्पष्ट करा.

नानासाहेब पेशवे, ज्यांना बालाजी बाजीराव म्हणूनही ओळखले जाते, हे मराठा साम्राज्याचे तिसरे पेशवे होते. ते बाजीराव पेशव्यांचे पुत्र होते आणि त्यांचा जन्म ८ डिसेंबर १७२० रोजी झाला. १७४० मध्ये त्यांच्या वडिलांच्या निधनानंतर ते पेशवे झाले. त्यांची प्रारंभिक कामगिरी ही मराठा साम्राज्याच्या विस्तारात, अंतर्गत बंडाळ्या दडपण्यात आणि प्रशासकीय सुधारणांमध्ये महत्त्वपूर्ण होती. खाली मुद्देसूद आणि सविस्तर उत्तर दिले आहे:

१. प्रारंभिक जीवन आणि शिक्षण:

नानासाहेबांचा जन्म साते मावळ, पुणे येथे भट कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील पेशवे बाजीराव पहिले आणि आई काशीबाई होत्या. वयाच्या १० व्या वर्षी, १७३० मध्ये, त्यांचा विवाह गोपिकाबाईंशी झाला. हा विवाह त्यांच्या आजी राधाबाई यांनी आयोजित केला होता, कारण गोपिकाबाई पारंपरिक हिंदू संस्कारात पारंगत होत्या. लहानपणापासूनच त्यांना प्रशासन, शास्त्र, पत्रव्यवहार इत्यादींचे शिक्षण देण्यात आले. त्यांनी वडिलांसोबत लष्करी मोहिमांमध्ये भाग घेतला, ज्यामुळे त्यांना युद्धनीती आणि राज्यकारभाराचे प्राथमिक ज्ञान मिळाले.

२. पेशवेपदाची प्राप्ती (१७४०):

एप्रिल १७४० मध्ये वडील बाजीराव यांच्या निधनानंतर, वयाच्या १९ व्या वर्षी, ऑगस्ट १७४० मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांनी त्यांना पेशवे म्हणून नेमले. यावेळी रघोजी भोसले यांसारख्या सरदारांकडून विरोध झाला, परंतु शाहूंच्या पाठिंब्याने नानासाहेबांनी पद ग्रहण केले. ही नेमणूक मराठा साम्राज्यातील अंतर्गत संघर्षाचा सामना करण्याची सुरुवात होती.

३. प्रारंभिक लष्करी मोहिमा आणि विस्तार:

- **१७४३ मध्ये ओरिसातील हस्तक्षेप:** ओरिसातील संघर्षात नानासाहेबांनी मध्यस्थी केली. अलीवर्दी खान यांनी रघोजी भोसले यांच्या हल्ल्यांपासून मुक्त करण्यासाठी नानासाहेबांना २० लाख रुपये दिले. यामुळे मराठ्यांची आर्थिक स्थिती मजबूत झाली आणि बंगाल-बिहार भागात छौथ वसुली सुरू झाली.
- **१७४८ मध्ये सफदर जंग यांना पाठिंबा:** मुगल दरबारातील अंतर्गत संघर्षात नानासाहेबांनी सफदर जंग यांना नासीर जंगविरुद्ध मदत केली. यामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव वाढला.
- **१७५१-१७५२ मध्ये निजामविरुद्ध मोहिमा:** हैदराबादच्या निजामाविरुद्ध युद्ध करून नानासाहेबांनी विजय मिळवला. यानंतर रघोजी भोसले यांना बेरारमधील जागीर मिळवून दिली, ज्यामुळे अंतर्गत मतभेद कमी झाले.
- **१७५१ मध्ये बंगालच्या नवाबाशी करार:** बंगालच्या नवाबाशी करार करून मराठ्यांना वार्षिक १२ लाख रुपयांची छौथ आणि ३२ लाख रुपयांची थकबाकी मिळवली. यामुळे बंगालवर हल्ले थांबले आणि मराठ्यांची आर्थिक शक्ती वाढली.
- **१७५२ मध्ये मुगलांशी करार:** मुगलांशी करार करून अजमेर आणि आग्राचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक मिळवली. लाहोर, मुलतान, सिंध आणि हिसार-मोरादाबाद भागात छौथ वसुलीचा अधिकार मिळवला. हे उत्तर भारतातील मराठा विस्ताराचे प्रमुख पाऊल होते.

४. अंतर्गत बंडाळ्या दडपणे:

- **१७५०-१७५१ मध्ये ताराबाई आणि उमाबाई डभाडे यांचा सामना:** ताराबाई आणि उमाबाई डभाडे यांनी छत्रपती राजाराम दुसरे यांना कैद करून बंड केले. नानासाहेबांनी ४०० मैलांचा प्रवास १३ दिवसांत पूर्ण करून सातारा गाठले आणि २४ एप्रिल १७५१ रोजी यावतेश्वर येथे त्यांचा पराभव केला. सप्टेंबर १७५२ मध्ये जेजुरीच्या

खंडोबा मंदिरात शांतता करार झाला, ज्यात ताराबाईंनी पेशव्यांची श्रेष्ठता मान्य केली आणि त्यांचे सेनापती बाबूराव जाधव यांना पदच्युत केले. यामुळे मराठा साम्राज्यातील एकता मजबूत झाली.

५. प्रशासकीय सुधारणा आणि विकास:

चुलता सदाशिवराव भाऊ यांच्या मदतीने नवीन कायदे आणि आर्थिक व्यवस्था आणली. यात कर वसुली, न्यायव्यवस्था आणि प्रशासन सुधारणा समाविष्ट होत्या. पुणे शहरात कालवे, पूल, मंदिरे आणि प्रवाशांसाठी विश्रामगृहे बांधली. मराठा साम्राज्यातील इतर भागांतही विकासकामे केली, ज्यामुळे अर्थव्यवस्था आणि लोककल्याण वाढले. नानासाहेबांची ही प्रारंभिक कामगिरी मराठा साम्राज्याला स्थिरता आणि विस्तार देण्यात यशस्वी ठरली, ज्यामुळे त्यांचा काळ मराठा इतिहासातील स्वर्णयुग म्हणून ओळखला जातो.

❖ पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाची कारणे सविस्तर मांडा

पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१) ही मराठा साम्राज्य आणि अहमद शाह अब्दाली (दुराणी साम्राज्य) यांच्यातील एक निर्णायक लढाई होती. ही लढाई मराठ्यांच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानली जाते, कारण यामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव कमी झाला. या युद्धाची कारणे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक अशा विविध पैलूंनी निगडित होती. खाली पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाची कारणे सविस्तर आणि मुद्देसूद मांडली आहेत:

१. मराठ्यांचा उत्तर भारतातील विस्तार आणि मुगल साम्राज्याची कमजोरी:

- **मराठ्यांचा विस्तार:** नानासाहेब पेशवे यांच्या काळात (१७४०-१७६१) मराठा साम्राज्याने उत्तर भारतात आपला प्रभाव वाढवला. १७५२ मध्ये मराठ्यांनी मुगल बादशहाशी करार करून अजमेर आणि आग्राचे गव्हर्नरपद मिळवले, तसेच लाहोर, मुलतान, सिंध आणि हिसार-मोरादाबाद येथे छौथ वसुलीचा अधिकार प्राप्त केला. यामुळे मराठे उत्तर भारतातील प्रमुख शक्ती बनले.
- **मुगल साम्राज्याची कमजोरी:** मुगल साम्राज्य १८व्या शतकात कमजोर झाले होते. बादशहा अहमद शाह आणि त्याचे वजीर यांच्यातील अंतर्गत संघर्ष, तसेच नादिर शाह (१७३९) आणि अहमद शाह अब्दाली यांच्या हल्ल्यांमुळे मुगल साम्राज्य जवळपास कोसळले होते. यामुळे मराठ्यांना उत्तर भारतात वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची संधी मिळाली, परंतु याच कमजोरीमुळे अब्दालीसारख्या परकीय शक्तींना हस्तक्षेपाची संधी मिळाली.
- **मराठा-मुगल संबंध:** मराठ्यांनी मुगल बादशहाला संरक्षण देण्याचे वचन दिले होते, परंतु त्यांनी दिल्ली आणि आसपासच्या भागात स्वतंत्रपणे कारभार सुरू केला. यामुळे अब्दालीला मराठ्यांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी हस्तक्षेप करणे आवश्यक वाटले.

२. अहमद शाह अब्दालीचा हस्तक्षेप आणि पंजाबवरील वर्चस्व:

- **अब्दालीचे हल्ले:** अहमद शाह अब्दालीने १७४८ पासून भारतावर अनेक हल्ले केले. त्याने पंजाबवर कब्जा केला आणि १७५७ मध्ये दिल्ली लुटली. मराठ्यांनी १७५७ मध्ये अब्दालीला पंजाबमधून हाकलून दिले आणि लाहोरवर ताबा मिळवला. यामुळे अब्दाली मराठ्यांना आपला प्रमुख शत्रू मानू लागला.
- **पंजाबमधील वर्चस्वासाठी संघर्ष:** पंजाब हा रणनीतिकदृष्ट्या महत्त्वाचा प्रदेश होता. मराठ्यांनी रघुनाथराव आणि मल्हारराव होळकर यांच्या नेतृत्वाखाली १७५८ मध्ये पंजाब जिंकला आणि तिथे आपले गव्हर्नर नेमले. यामुळे अब्दालीच्या दुराणी साम्राज्याला धोका निर्माण झाला, कारण पंजाब हा त्याच्या साम्राज्याचा प्रवेशद्वार होता.

- **अब्दालीचा बदला:** मराठ्यांनी पंजाबवर ताबा मिळवल्यामुळे अब्दालीने १७५९ मध्ये पुन्हा भारतावर स्वारी केली. त्याने मराठ्यांना पंजाबमधून हाकलून देण्याचा आणि उत्तर भारतातील आपले वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा निर्णय घेतला.

३. धार्मिक आणि प्रादेशिक तणाव:

- **मराठा-रोहिल्यांचा संघर्ष:** मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव वाढत असताना, रोहिल्ला पठाण (विशेषतः नजीब-उद-दौला) यांनी मराठ्यांना विरोध केला. रोहिल्ले हे अफगाण मूळचे होते आणि त्यांना अब्दालीचे समर्थन होते. मराठ्यांनी रोहिल्ल्यांचा पराभव केला, परंतु यामुळे अब्दालीला धार्मिक आणि प्रादेशिक आधारावर रोहिल्ल्यांना पाठिंबा देण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले.
- **हिंदू-मुस्लिम तणाव:** मराठ्यांचा हिंदू स्वराज्याचा विचार आणि अब्दालीच्या इस्लामिक साम्राज्यवादी धोरणांमुळे धार्मिक तणाव वाढला. अब्दालीने पानिपतच्या लढाईला जिहादचे स्वरूप दिले, ज्यामुळे मराठ्यांविरुद्ध स्थानिक मुस्लिम शक्तींना एकत्र येण्यास प्रोत्साहन मिळाले.

४. मराठ्यांचे अंतर्गत मतभेद आणि रणनीतिक चुका:

- **अंतर्गत फूट:** मराठा सरदारांमध्ये, विशेषतः सदाशिवराव भाऊ आणि रघुनाथराव यांच्यात, नेतृत्व आणि रणनीतीवरून मतभेद होते. यामुळे मराठ्यांचे एकजुटीने लढण्याचे सामर्थ्य कमी झाले.
- **रणनीतिक चुका:** मराठ्यांनी पानिपतला जाण्यापूर्वी आपली रसद आणि सैन्याची तयारी पूर्ण केली नव्हती. त्यांनी दिल्लीजवळील कुंजपुरा येथे अब्दालीच्या पुरवठा केंद्रावर हल्ला केला, ज्यामुळे अब्दाली संतप्त झाला आणि त्याने मराठ्यांविरुद्ध पूर्ण शक्तीने लढण्याचा निर्णय घेतला.
- **स्थानिक पाठिंब्याचा अभाव:** मराठ्यांनी उत्तर भारतातील स्थानिक शक्तींना (जाट, सिख, राजपूत) पूर्णपणे आपल्या बाजूने वळवले नाही. यामुळे त्यांना लढाईत पुरेसा पाठिंबा मिळाला नाही, तर अब्दालीला रोहिल्ला आणि अवधच्या नवाबाकडून (शुजा-उद-दौला) पाठिंबा मिळाला.

५. आर्थिक आणि रसद संबंधी कारणे:

- **आर्थिक दबाव:** मराठ्यांचा उत्तर भारतातील विस्तार आणि सततच्या लष्करी मोहिमांमुळे त्यांच्यावर आर्थिक दबाव वाढला होता. पानिपतच्या मोहिमेसाठी मोठ्या प्रमाणात सैन्य आणि संसाधने लागली, ज्यामुळे मराठ्यांची आर्थिक स्थिती कमजोर झाली.
- **रसद व्यवस्थेची कमतरता:** पानिपतच्या लढाईदरम्यान मराठ्यांना पुरवठ्याची कमतरता भासली. अब्दालीने मराठ्यांचा पुरवठा रोखला, ज्यामुळे मराठा सैन्य उपासमारीला आणि कमजोरीला सामोरे गेले.

६. परदेशी सत्तांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव:

- **ब्रिटिश आणि फ्रेंच प्रभाव:** यावेळी ब्रिटिश आणि फ्रेंच भारतात आपला प्रभाव वाढवत होते. त्यांनी मराठा आणि अब्दाली यांच्यातील संघर्षात प्रत्यक्ष हस्तक्षेप केला नाही, परंतु त्यांच्या उपस्थितीमुळे मराठ्यांचे लक्ष दक्षिण भारतातही विचलित झाले होते.
- **अब्दालीचा परदेशी पाठिंबा:** अब्दालीला अफगाण आणि इतर मध्य आशियाई जमातींचा पाठिंबा होता, ज्यामुळे त्याचे सैन्य संख्येने आणि प्रशिक्षणात मजबूत होते.

७. नानासाहेबांचे धोरण आणि महत्वाकांक्षा:

नानासाहेब पेशवे यांनी मराठा साम्राज्याला हिंदुस्थानातील सर्वोच्च शक्ती बनवण्याची महत्वाकांक्षा बाळगली होती. त्यांनी दिल्लीवर पूर्ण नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे अब्दाली आणि स्थानिक शक्तींशी संघर्ष वाढला.

सदाशिवराव भाऊ यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी पानिपत येथे अब्दालीला थेट आव्हान देण्याचा निर्णय घेतला, जो धाडसी पण जोखमीचा होता. यामुळे लढाई अटळ झाली.

निष्कर्ष:

पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाची कारणे ही मराठ्यांच्या विस्तारवादी धोरणे, अब्दालीच्या साम्राज्यवादी महत्वाकांक्षा, मुगल साम्राज्याची कमजोरी, स्थानिक शक्तींचे तणाव, आणि मराठ्यांच्या अंतर्गत कमतरता यांचा परिणाम होती. मराठ्यांनी उत्तर भारतात वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अब्दालीच्या सामरिक कौशल्याने आणि मराठ्यांच्या रणनीतिक चुकांमुळे ही लढाई मराठ्यांसाठी विनाशकारी ठरली. यामुळे मराठा साम्राज्याची शक्ती आणि प्रभाव कमी झाला, आणि पुढे ब्रिटिशांना भारतात वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची संधी मिळाली.

❖ पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाचे सविस्तर वर्णन करा

पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१) ही मराठा साम्राज्य आणि अहमद शाह अब्दाली (दुराणी साम्राज्य) यांच्यातील एक निर्णायक आणि ऐतिहासिक लढाई होती. ही लढाई मराठा इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानली जाते, कारण यामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव लक्षणीयरीत्या कमी झाला. खाली या युद्धाचे सविस्तर वर्णन मुद्देसूद दिले आहे:

१. पार्श्वभूमी

- **मराठ्यांचा विस्तार:** नानासाहेब पेशवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी १७५० च्या दशकात उत्तर भारतात आपला प्रभाव वाढवला होता. १७५२ मध्ये त्यांनी मुगल बादशहाशी करार करून अजमेर, आग्रा, लाहोर, मुलतान आणि हिसार-मोरादाबाद येथे छौथ वसुलीचा अधिकार मिळवला. १७५८ मध्ये मराठ्यांनी पंजाबवर ताबा मिळवला, ज्यामुळे अहमद शाह अब्दालीला आव्हान निर्माण झाले.
- **अब्दालीचा हस्तक्षेप:** अहमद शाह अब्दालीने १७४८ पासून भारतावर अनेक स्वाऱ्या केल्या होत्या. १७५७ मध्ये त्याने दिल्ली लुटली, परंतु मराठ्यांनी त्याला पंजाबमधून हाकलून दिले. यामुळे अब्दालीने मराठ्यांना आपला प्रमुख शत्रू मानून १७५९ मध्ये पुन्हा स्वारी केली.
- **युद्धाची तयारी:** मराठ्यांनी सदाशिवराव भाऊ (नानासाहेबांचे चुलत भाऊ) यांच्या नेतृत्वाखाली मोठे सैन्य उत्तर भारतात पाठवले. अब्दालीला रोहिल्ला पठाण (नजीब-उद-दौला) आणि अवधचा नवाब (शुजा-उद-दौला) यांचा पाठिंबा होता, तर मराठ्यांना स्थानिक शक्तींकडून (जाट, सिख, राजपूत) पुरेसा पाठिंबा मिळाला नाही.

२. युद्धापूर्वीच्या घडामोडी

- **मराठ्यांचा दिल्ली ताबा (१७६०):** मराठ्यांनी १७६० मध्ये दिल्लीवर ताबा मिळवला आणि कुंजपुरा येथील अब्दालीच्या पुरवठा केंद्रावर हल्ला केला. यामुळे अब्दाली संतप्त झाला आणि त्याने मराठ्यांविरुद्ध पूर्ण शक्तीने लढण्याचा निर्णय घेतला.
- **पुरवठ्याची कमतरता:** मराठ्यांचा पुरवठा रोखला गेला, ज्यामुळे त्यांचे सैन्य उपासमारीला आणि कमजोरीला सामोरे गेले. अब्दालीने यमुना नदीच्या काठावर मराठ्यांना अडकवले, ज्यामुळे त्यांचा रसद मार्ग बंद झाला.
- **मराठ्यांचे सैन्य:** मराठा सैन्याची संख्या अंदाजे ४५,००० ते ६०,००० होती, ज्यात घोडदळ, पायदळ आणि तोफखाना समाविष्ट होता. प्रमुख सेनापतींमध्ये सदाशिवराव भाऊ, मल्हारराव होळकर, जनकोजी शिंदे, इब्राहिम खान गारदी आणि विश्वासराव (नानासाहेबांचा मुलगा) यांचा समावेश होता.
- **अब्दालीचे सैन्य:** अब्दालीच्या सैन्यात ४०,००० ते ५०,००० सैनिक होते, ज्यात अफगाण घोडदळ, रोहिल्ला पठाण आणि अवधचे सैनिक होते. त्याच्याकडे आधुनिक तोफखाना आणि प्रशिक्षित सैन्य होते.

३. युद्धाची प्रत्यक्ष लढाई (१४ जानेवारी १७६१)

- **स्थळ:** पानिपत (आजचे हरियाणा), दिल्लीच्या उत्तरेस ९० किमी अंतरावर.
- **रणनीती:** मराठ्यांनी पारंपरिक व्यूहरचना (चंद्रकोर) अवलंबली, ज्यात मध्यभागी सदाशिवराव भाऊ आणि विश्वासराव, डाव्या बाजूस मल्हारराव होळकर आणि उजव्या बाजूस जनकोजी शिंदे होते. इब्राहिम खान गारदी यांनी तोफखान्याचे नेतृत्व केले. अब्दालीने आपल्या सैन्याला तीन भागांत विभागले: मध्यभागी स्वतः, डाव्या बाजूस रोहिल्ला आणि उजव्या बाजूस अवधचे सैनिक. त्याने गनिमी कावा आणि घोडदळाचा प्रभावी वापर केला.

लढाईचा टप्पा:

- **सकाळ (७ ते १० वाजता):** मराठ्यांनी आक्रमक सुरुवात केली आणि अब्दालीच्या डाव्या आणि उजव्या बाजूस दबाव टाकला. इब्राहिम खान गारदीच्या तोफखान्याने सुरुवातीला यश मिळवले.
- **दुपार (१० ते २ वाजता):** मराठ्यांचा मध्यभाग मजबूत राहिला, परंतु अब्दालीच्या घोडदळाने मराठ्यांच्या डाव्या आणि उजव्या बाजूस हल्ले तीव्र केले. मराठ्यांचा पुरवठा कमी झाल्याने सैनिक थकले.
- **निर्णायक क्षण (२ वाजेनंतर):** दुपारी २ च्या सुमारास विश्वासराव यांना गोळी लागली आणि ते ठार झाले. यामुळे मराठा सैन्याचे मनोधैर्य खचले. सदाशिवराव भाऊ यांनी शेवटपर्यंत लढण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तेही मारले गेले. मराठ्यांची रचना कोलमडली, आणि सैन्य पळाले.
- **परिणाम:** मराठ्यांचा दारुण पराभव झाला. अंदाजे ३०,००० ते ४०,००० मराठा सैनिक मारले गेले, तर अब्दालीच्या सैन्याचे नुकसान कमी होते. मराठ्यांचे अनेक प्रमुख सेनापती, विश्वासराव आणि हजारो सैनिक मारले गेले.

४. युद्धाचे परिणाम

मराठा साम्राज्यावर परिणाम:

- **प्रभाव कमी झाला:** मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव लक्षणीयरीत्या कमी झाला. दिल्ली आणि पंजाबवरील नियंत्रण गमावले.
- **आर्थिक संकट:** युद्धामुळे मराठा खजिना रिकामा झाला, आणि सैन्याच्या पुनर्रचनेसाठी संसाधने कमी पडली.
- **नानासाहेबांचे निधन:** विश्वासराव आणि सदाशिवराव यांच्या मृत्यूमुळे नानासाहेबांना मानसिक धक्का बसला, आणि १७६१ मध्येच त्यांचे निधन झाले.
- **अब्दालीचे परिणाम:** अब्दालीने युद्ध जिंकले, परंतु तो भारतात स्थायी सत्ता स्थापन करू शकला नाही. तो अफगाणिस्तानात परतला, आणि त्याच्या सैन्याला सिखांनी पंजाबमध्ये त्रास दिला.

ब्रिटिशांचा उदय:

मराठ्यांचा प्रभाव कमी झाल्याने ब्रिटिशांना भारतात आपले वर्चस्व वाढवण्याची संधी मिळाली. यामुळे पुढे मराठा-ब्रिटिश युद्धांना चालना मिळाली.

५. युद्धाचे विश्लेषण

मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे:

- **पुरवठ्याची कमतरता:** मराठ्यांचा रसद पुरवठा खंडित झाल्याने सैन्य कमजोर झाले.
- **अंतर्गत फूट:** सदाशिवराव भाऊ आणि मल्हारराव होळकर यांच्यात रणनीतीवरून मतभेद होते.
- **स्थानिक पाठिंब्याचा अभाव:** जाट, सिख आणि राजपूत यांनी मराठ्यांना पुरेसा पाठिंबा दिला नाही.

- **अब्दालीची रणनीती:** अब्दालीने गनिमी कावा आणि घोडदळाचा प्रभावी वापर केला.
- **युद्धाचे महत्त्व:** पानिपतची तिसरी लढाई ही मराठा साम्राज्याच्या उत्कर्ष आणि पतनाचा टप्पा मानली जाते. यामुळे मराठ्यांचे स्वप्न असलेले अखिल भारतीय स्वराज्य धोक्यात आले, आणि ब्रिटिश साम्राज्यवादाला बळ मिळाले.

निष्कर्ष:

पानिपतची तिसरी लढाई ही मराठ्यांच्या महत्वाकांक्षी विस्तारवादी धोरणांचा आणि अब्दालीच्या साम्राज्यवादी हेतूंचा परिणाम होती. मराठ्यांचा पराभव हा त्यांच्या रणनीतिक चुकांमुळे, पुरवठ्याच्या कमतरतेमुळे आणि अंतर्गत फुटीमुळे झाला. युद्धाने मराठा साम्राज्याला कमजोर केले, परंतु मराठ्यांनी पुढे पुन्हा उभारी घेतली आणि शिंदे, होळकर यांसारख्या सरदारांनी साम्राज्याची पुनर्रचना केली. तरीही, या युद्धामुळे भारताच्या राजकीय परिदृश्यात दीर्घकालीन बदल घडले.

❖ पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धामध्ये मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे सविस्तर मांडा.

पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१) ही मराठा साम्राज्य आणि अहमद शाह अब्दाली यांच्यातील एक निर्णायक लढाई होती, ज्यामध्ये मराठ्यांचा दारुण पराभव झाला. या पराभवाने मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव कमी होऊन त्यांच्या साम्राज्याला मोठा धक्का बसला. मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे राजकीय, लष्करी, आर्थिक आणि सामाजिक अशा विविध पैलूंनी निगडित होती. खाली ही कारणे सविस्तर आणि मुद्देसूद मांडली आहेत:

१. रसद आणि पुरवठ्याची कमतरता:

- **पुरवठा मार्ग खंडित:** मराठ्यांचा रसद पुरवठा यमुना नदीच्या काठावर अब्दालीने रोखला. यामुळे मराठा सैन्याला अन्न, दारूगोळा आणि इतर आवश्यक साहित्याचा तुटवडा भासला. लढाईपूर्वी अनेक महिने सैन्य उपासमारीला सामोरे गेले, ज्यामुळे सैनिक शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या कमजोर झाले.
- **लांबलेली मोहीम:** पानिपतच्या मोहिमेसाठी मराठ्यांनी पुण्यापासून दिल्लीपर्यंत (सुमारे १,००० किमी) लांबचा प्रवास केला. यामुळे रसद व्यवस्थापन कठीण झाले, आणि स्थानिक पाठिंब्याअभावी पुरवठा साखळी कमजोर राहिली.
- **कुंजपुरा हल्ल्याचा परिणाम:** मराठ्यांनी १७६० मध्ये कुंजपुरा येथील अब्दालीच्या पुरवठा केंद्रावर हल्ला करून ते नष्ट केले. यामुळे अब्दाली संतप्त झाला आणि त्याने मराठ्यांचा पुरवठा पूर्णपणे रोखण्याची रणनीती अवलंबली.

२. अंतर्गत फूट आणि नेतृत्वातील मतभेद:

- **नेतृत्वातील वाद:** मराठा सैन्याचे नेतृत्व सदाशिवराव भाऊ यांच्याकडे होते, परंतु त्यांचे आणि इतर सरदारांमधील (विशेषतः मल्हारराव होळकर) मतभेद युद्धाच्या रणनीतीवर परिणाम करणारे ठरले. मल्हाररावांनी गनिमी काव्याचा वापर करण्याचा सल्ला दिला, परंतु सदाशिवरावांनी थेट युद्धाची रणनीती स्वीकारली, जी मराठ्यांसाठी जोखमीची ठरली.
- **विश्वासराव आणि सदाशिवराव यांचा मृत्यू:** लढाईदरम्यान विश्वासराव (नानासाहेबांचा मुलगा) आणि सदाशिवराव भाऊ यांचा मृत्यू झाला, ज्यामुळे मराठा सैन्याचे मनोधैर्य खचले. नेतृत्वाची ही हानी मराठ्यांच्या पराभवाचे प्रमुख कारण ठरले.
- **अंतर्गत विश्वासघात:** काही इतिहासकारांच्या मते, मराठा सैन्यातील काही व्यक्तींनी (उदा., इब्राहिम खान गारदीच्या निष्ठेबाबत संशय) एकजुटीला धक्का लावला. यामुळे सैन्याची एकता कमकुवत झाली.

३. स्थानिक शक्तींचा पाठिंबा न मिळणे:

जाट, सिख आणि राजपूतांचा तटस्थपणा: मराठ्यांना उत्तर भारतातील स्थानिक शक्तींकडून (जाट, सिख, राजपूत) पुरेसा पाठिंबा मिळाला नाही. सिखांनी अब्दालीविरुद्ध स्वतंत्रपणे लढण्याचा निर्णय घेतला, तर जाट आणि राजपूतांनी तटस्थ राहणे पसंत केले. यामुळे मराठ्यांना एकट्याने लढावे लागले. रोहिल्ला आणि अवधचा विरोध: अब्दालीला रोहिल्ला पठाण (नजीब-उद-दौला) आणि अवधचा नवाब (शुजा-उद-दौला) यांचा सक्रिय पाठिंबा मिळाला. यामुळे अब्दालीचे सैन्य संख्येने आणि रणनीतीने मजबूत झाले.

४. रणनीतिक आणि लष्करी चुका:

- **थेट युद्धाची रणनीती:** मराठ्यांनी त्यांच्या पारंपरिक गनिमी काव्याऐवजी पारंपरिक युरोपीय शैलीतील थेट युद्धाची रणनीती अवलंबली. ही रणनीती अब्दालीच्या प्रशिक्षित आणि सुसज्ज सैन्याविरुद्ध अपयशी ठरली.
- **तोफखान्याचा अपुरा उपयोग:** मराठ्यांचा तोफखाना (इब्राहिम खान गारदीच्या नेतृत्वाखाली) सुरुवातीला प्रभावी होता, परंतु दारूगोळ्याचा तुटवडा आणि रणनीतिक कमतरतेमुळे त्याचा पूर्ण उपयोग झाला नाही.
- **अब्दालीची रणनीती:** अब्दालीने गनिमी कावा आणि घोडदळाचा प्रभावी वापर केला. त्याने मराठ्यांचे सैन्य अडकवून त्यांना थकवले आणि निर्णायक क्षणी हल्ला केला. त्याच्या सैन्याची गतिशीलता आणि प्रशिक्षण मराठ्यांपेक्षा सरस होते.

५. आर्थिक आणि संसाधनांचा अभाव:

- **आर्थिक दबाव:** मराठ्यांच्या सततच्या लष्करी मोहिमांमुळे त्यांचा खजिना रिकामा झाला होता. पानिपतच्या मोहिमेसाठी मोठ्या प्रमाणात संसाधने लागली, परंतु स्थानिक महसूल आणि पाठिंब्याअभावी आर्थिक अडचणी वाढल्या.
- **सैन्याची संख्यावाढ आणि व्यवस्थापन:** मराठ्यांचे सैन्य मोठे (४५,००० ते ६०,०००) होते, परंतु त्यात अनेक गैरलष्करी व्यक्ती (तीर्थयात्री, व्यापारी) समाविष्ट होत्या, ज्यामुळे व्यवस्थापन आणि रसद यंत्रणेवर ताण आला.

६. अब्दालीच्या सैन्याची श्रेष्ठता:

- **प्रशिक्षित सैन्य:** अब्दालीचे सैन्य अफगाण, रोहिल्ला आणि अवधच्या सैनिकांनी बनलेले होते, जे प्रशिक्षित आणि गतिशील होते. त्याच्याकडे आधुनिक तोफखाना आणि घोडदळाची ताकद होती.
- **रणनीतिक बुद्धिमत्ता:** अब्दालीने मराठ्यांचा पुरवठा रोखून त्यांना कमजोर केले. त्याने युद्धाच्या वेळी मराठ्यांच्या कमजोरीचा (विश्वासराव आणि सदाशिवराव यांचा मृत्यू) फायदा घेतला आणि निर्णायक हल्ला केला.

७. धार्मिक आणि सामाजिक तणाव:

- **हिंदू-मुस्लिम तणाव:** अब्दालीने युद्दाला जिहादचे स्वरूप दिले, ज्यामुळे स्थानिक मुस्लिम शक्तींना (रोहिल्ला, अवध) त्याच्या बाजूने लढण्यास प्रोत्साहन मिळाले. मराठ्यांचा हिंदू स्वराज्याचा विचार यामुळे स्थानिक पाठिंबा मिळवण्यात अडथळा ठरला.
- **स्थानिक जनतेचा विरोध:** मराठ्यांनी उत्तर भारतात छौथ वसुली आणि आक्रमक धोरणे अवलंबली, ज्यामुळे स्थानिक जनता आणि शक्ती त्यांच्याविरुद्ध गेल्या. यामुळे मराठ्यांना युद्धात स्थानिक पाठिंबा मिळाला नाही.

८. नानासाहेबांचे धोरणात्मक निर्णय:

- **महत्वाकांक्षी धोरण:** नानासाहेबांनी दिल्लीवर पूर्ण नियंत्रण मिळवण्याची आणि अखिल भारतीय स्वराज्य स्थापण्याची महत्वाकांक्षा बाळगली. यामुळे मराठ्यांनी पंजाब आणि दिल्ली येथे आक्रमक धोरण अवलंबले, जे अब्दालीला आव्हान देणारे ठरले.

- **अपर्याप्त तयारी:** नानासाहेबांनी सदाशिवराव भाऊ यांना मोठे सैन्य देऊन पाठवले, परंतु दीर्घकालीन रसद आणि स्थानिक पाठिंब्याची तयारी केली नाही. यामुळे मोहीम जोखमीची ठरली.

निष्कर्ष:

पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धातील मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे ही रसद आणि पुरवठ्याची कमतरता, अंतर्गत फूट, स्थानिक पाठिंब्याचा अभाव, रणनीतिक चुका, अब्दालीच्या सैन्याची श्रेष्ठता आणि धार्मिक-सामाजिक तणाव यांचा एकत्रित परिणाम होती. या पराभवामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव कमी झाला, आणि त्यांच्या साम्राज्याला आर्थिक आणि मानसिक धक्का बसला. तरीही, मराठ्यांनी पुढे शिंदे, होळकर यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा उभारी घेतली, परंतु पानिपतच्या पराभवाने भारताच्या राजकीय परिदृश्यात ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा चालना मिळाली.

❖ **पानिपत च्या तिसऱ्या युद्धाचे परिणाम सविस्तरपणे मांडा**

पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१) ही मराठा साम्राज्य आणि अहमद शाह अब्दाली (दुराणी साम्राज्य) यांच्यातील एक निर्णायक लढाई होती, ज्यामध्ये मराठ्यांचा दारुण पराभव झाला. या युद्धाचे परिणाम मराठा साम्राज्य, उत्तर भारताचे राजकीय परिदृश्य, आणि भारतीय इतिहासावर दीर्घकालीन प्रभाव टाकणारे ठरले. खाली या युद्धाचे परिणाम सविस्तर आणि मुद्देसूद मांडले आहेत:

१. मराठा साम्राज्यावर परिणाम:

- **प्रभाव आणि वर्चस्वाचा न्हास:** पानिपतच्या पराभवामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव लक्षणीयरीत्या कमी झाला. त्यांनी १७५० च्या दशकात दिल्ली, पंजाब, आणि इतर भागांवर मिळवलेले वर्चस्व गमावले. दिल्ली आणि पंजाब पुन्हा अब्दालीच्या प्रभावाखाली आले. मराठ्यांचे अखिल भारतीय स्वराज्य स्थापनेचे स्वप्न धुळीला मिळाले, कारण त्यांची दिल्लीवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता संपुष्टात आली.
- **लष्करी नुकसान:** मराठ्यांचे अंदाजे ३०,००० ते ४०,००० सैनिक मारले गेले, तर अनेक जखमी झाले किंवा पळून गेले. प्रमुख सेनापती, जसे की सदाशिवराव भाऊ, विश्वासराव (नानासाहेबांचा मुलगा), जनकोजी शिंदे, आणि इतर अनेक नेते मारले गेले, ज्यामुळे मराठा सैन्याची रचना कोलमडली. मराठ्यांचा तोफखाना आणि घोडदळ यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले, ज्यामुळे सैन्याची ताकद कमी झाली.
- **आर्थिक संकट:** युद्धासाठी प्रचंड खर्च आणि उत्तर भारतातील छोथ वसुली बंद झाल्यामुळे मराठा खजिना रिकामा झाला. यामुळे सैन्याची पुनर्रचना आणि प्रशासकीय खर्च भागवणे कठीण झाले. मराठ्यांना स्थानिक महसूल मिळणे बंद झाले, ज्यामुळे त्यांच्यावर आर्थिक दबाव वाढला.

२. नेतृत्व आणि प्रशासकीय संकट:

- **नानासाहेबांचे निधन:** विश्वासराव आणि सदाशिवराव यांच्या मृत्युमुळे नानासाहेब पेशव्यांना प्रचंड मानसिक धक्का बसला. त्यांचे आरोग्य खालावले, आणि १७६१ मध्येच त्यांचे निधन झाले. यामुळे मराठा साम्राज्यात नेतृत्वाचा पोकळी निर्माण झाली.
- **माधवराव पेशव्यांचा उदय:** नानासाहेबांचा दुसरा मुलगा माधवराव पेशवे (वय १६) यांनी १७६१ मध्ये पेशवेपद स्वीकारले. मात्र, त्यांच्यासमोर अंतर्गत बंडाळ्या आणि आर्थिक संकटांचा सामना करण्याचे मोठे आव्हान होते. रघुनाथराव (नानासाहेबांचा भाऊ) यांनी पेशवेपदावर दावा केला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्यात अंतर्गत संघर्ष वाढला.
- **मराठा सरदारांचे स्वायत्तीकरण:** पराभवानंतर शिंदे, होळकर, भोसले आणि गायकवाड यांसारख्या मराठा सरदारांनी स्वायत्तपणे कारभार सुरू केला. यामुळे मराठा साम्राज्याची केंद्रीकृत शक्ती कमजोर झाली आणि मराठा संघराज्याची (Confederacy) रचना उदयाला आली.

३. उत्तर भारतातील राजकीय परिणाम:

- **अब्दालीचे मर्यादित यश:** अब्दालीने युद्ध जिंकले, परंतु तो भारतात स्थायी सत्ता स्थापन करू शकला नाही. त्याने दिल्ली आणि पंजाबवर तात्पुरता ताबा मिळवला, परंतु सिखांनी त्याला पंजाबमध्ये सतत त्रास दिला. १७६२ मध्ये तो अफगाणिस्तानात परतला. अब्दालीच्या सैन्याला सिख आणि मराठा गनिमी हल्ल्यांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे त्याचे वर्चस्व टिकले नाही.
- **सिखांचा उदय:** मराठ्यांच्या पराभवामुळे पंजाबमध्ये सिखांचा प्रभाव वाढला. त्यांनी १७६० च्या दशकात पंजाबवर नियंत्रण मिळवले आणि अब्दालीच्या सैन्याला पंजाबमधून हाकलून दिले.
- **मुगल साम्राज्याचा अंत:** पानिपतच्या युद्धाने मुगल साम्राज्याची कमजोरी स्पष्ट झाली. मराठ्यांचा पराभव आणि अब्दालीचे तात्पुरते वर्चस्व यामुळे मुगल बादशहा नावापुरताच राहिला. यामुळे उत्तर भारतात सत्तेची पोकळी निर्माण झाली.

४. ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा चालना:

- **ब्रिटिशांचा उदय:** मराठ्यांचा पराभव आणि मुगल साम्राज्याची कमजोरी यामुळे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतात आपले वर्चस्व वाढवण्याची संधी मिळाली. १७६४ मध्ये बक्सारच्या लढाईत ब्रिटिशांनी बंगालवर नियंत्रण मिळवले, आणि पुढे मराठ्यांविरुद्ध युद्धे सुरू केली. पानिपतच्या युद्धाने मराठ्यांना कमजोर केल्याने ब्रिटिशांना त्यांच्याशी स्पर्धा करणे सोपे झाले.
- **फ्रेंच प्रभावाचा ऱ्हास:** यावेळी फ्रेंचांचा प्रभाव दक्षिण भारतात होता, परंतु मराठ्यांचा पराभव आणि ब्रिटिशांचा उदय यामुळे फ्रेंचांचा प्रभाव आणखी कमी झाला.

५. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम:

- **मराठा समाजावर परिणाम:** युद्धात अनेक मराठा सैनिक आणि नेते मारले गेले, ज्यामुळे महाराष्ट्रातील अनेक कुटुंबांवर शोक आणि आर्थिक संकट कोसळले. यामुळे मराठा समाजाचे मनोधैर्य तात्पुरते खचले. युद्धातील पराभवामुळे मराठ्यांचा हिंदू स्वराज्याचा विचार मागे पडला, आणि त्यांचे धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव कमी झाले.
- **उत्तर भारतातील अस्थिरता:** पानिपतच्या युद्धामुळे उत्तर भारतात सत्तेची पोकळी निर्माण झाली, ज्यामुळे स्थानिक शक्ती (रोहिल्ला, जाट, सिख) आणि परदेशी शक्ती (ब्रिटिश) यांच्यात स्पर्धा वाढली.

६. मराठा साम्राज्याची पुनर्रचना:

- **मराठ्यांची पुनरुज्ज्वली:** पानिपतच्या पराभवानंतरही मराठ्यांनी हार मानली नाही. माधवराव पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी १७६० च्या दशकात पुन्हा उत्तर भारतात स्वायत्त्या केल्या आणि दिल्लीवर ताबा मिळवला (१७७१). शिंदे आणि होळकर यांनी उत्तर भारतात मराठा प्रभाव पुनर्स्थापित केला. मराठा सरदारांनी स्वायत्तपणे कारभार सुरू केला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्य एक संघराज्याच्या स्वरूपात विकसित झाले. नौदल आणि दक्षिण भारत: पानिपतच्या युद्धामुळे मराठ्यांचे लक्ष उत्तर भारताऐवजी दक्षिण भारत आणि कोकणाकडे वळले. यामुळे नौदल आणि दक्षिणेतील मोहिमांना प्राधान्य मिळाले, परंतु मराठा नौदल आधीच कमजोर झाले होते.

७. दीर्घकालीन परिणाम:

- **भारतीय इतिहासावर प्रभाव:** पानिपतच्या युद्धाने भारतातील स्वदेशी शक्तींची ताकद कमी केली, ज्यामुळे ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा चालना मिळाली. १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि १९व्या शतकाच्या सुरुवातीला ब्रिटिशांनी भारतावर जवळपास पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित केले. युद्धाने उत्तर भारतात सत्तेची पोकळी निर्माण करून अस्थिरता वाढवली, ज्याचा फायदा सिख आणि ब्रिटिश यांसारख्या शक्तींनी घेतला.

- **मराठा साम्राज्याचे पतन:** पानिपतचा पराभव हा मराठा साम्राज्याच्या पतनाची सुरुवात मानला जातो. अंतर्गत फूट, आर्थिक संकट आणि ब्रिटिशांशी वाढती स्पर्धा यामुळे मराठ्यांचे साम्राज्य १८१८ मध्ये तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धानंतर संपुष्टात आले.

निष्कर्ष:

पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाचे परिणाम मराठा साम्राज्याच्या लष्करी, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक संरचनेवर दीर्घकालीन प्रभाव टाकणारे ठरले. युद्धामुळे मराठ्यांचा उत्तर भारतातील प्रभाव कमी झाला, नेतृत्व आणि आर्थिक संकट वाढले, आणि ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा चालना मिळाली. तरीही, मराठ्यांनी माधवराव पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा उभारी घेतली, परंतु पानिपतचा पराभव मराठा इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा राहिला, ज्याने भारतीय राजकीय परिदृश्य बदलले.

संदर्भ व पूरक साहित्य यादी

अनिवार्य संदर्भ (Books)

Sardesai, G. S. (1946). *New history of the Marathas* (Vols. 2–3). Phoenix Publications.

पुरंदरे, बाबासाहेब. (1985). *पानिपतचे युद्ध*. पुरंदरे प्रकाशन.

पूरक संदर्भ (Books)

काशीबाई, नानासाहेब. (1980). *पानिपतची बखर*. साहित्य संस्कृती मंडळ.

देशपांडे, अनिरुद्ध. (2005). *आंग्रे घराणे*. डायमंड पब्लिकेशन्स.

पगडी, सेतू माधवराव. (1980). *नानासाहेब पेशवा*. साहित्य संस्कृती मंडळ.

धामणकर, रमेश. (2012). *मराठा नौसेना*. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

ई-कंटेंट / ऑनलाइन संदर्भ

केळकर संग्रहालय. (n.d.). *पानिपत युद्ध – दस्तऐवज*. <https://www.kelkarmuseum.org>

History TV18. (n.d.). *Panipat 1761* [Documentary]. YouTube.

भारतीय नौसेना संग्रहालय. (n.d.). *आंग्रे नौसेना – नकाशे*. <https://www.navalmaritimeacademy.com>

National Council of Educational Research and Training. (n.d.). *पानिपत नकाशा* [PDF].

<https://epathshala.nic.in>

घटक ३: पानिपतच्या युद्धानंतरचे मराठा राजकारण

प्रस्तावना:

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या बी.ए./ इतिहास, पेपर १० मधील घटक ३ हा मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचा, पुनर्बांधणीचा आणि अंतिम संघर्षाचा काळ दर्शवतो. पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी १७६१) ही मराठा इतिहासातील सर्वात मोठी शोकांतिका ठरली. या लढाईत सदाशिवराव भाऊ, विश्वासराव पेशवा, जनकोजी शिंदे यांसारखे प्रमुख सेनापती मारले गेले; लाखो योद्धे आणि अनुयायी मृत्यू पावले; पेशवाईला आर्थिक दिवाळखोश आले; नानासाहेब पेशव्यांचा दुःखाने मृत्यू (२३ जून १७६१) झाला. परंतु हा अंत नव्हता – नव्या प्रारंभाची सुरुवात होती. १७६१ ते १८०३ हा कालावधी मराठा पुनरुत्थानाचा स्वर्णकाळ म्हणून ओळखला जातो, ज्याचे तीन मुख्य स्तंभ होते:

१. पेशवे माधवराव (बल्लाळ) (१७६१–१७७२),

२. महादजी शिंदे (१७६१–१७९४),

३. नाना फडणीस (१७६१–१८००).

या त्रयीने पानिपतच्या राखेतून नवे साम्राज्य उभारले. पुणे, ग्वाल्हेर आणि बार्शी ही तीन केंद्रे मराठा संघराज्याला नवसंजीवनी देणारी ठरली. या घटकमध्ये या तीन उपघटकांची सविस्तर ओळख, पार्श्वभूमी, मुख्य घटना, प्रशासकीय-सैनिकी योगदान, परस्परसंबंध, परिणाम आणि ऐतिहासिक महत्त्व यांचा मुद्देसूत परिचय दिला आहे.

१. पेशवे माधवराव (बल्लाळ) (१७६१–१७७२)

– पुनरुत्थानाचे शिल्पकार, प्रशासकीय सुधारक, अल्पायुषी महान

माधवराव पेशवा (१७४५–१७७२) हे नानासाहेबांचे तिसरे पुत्र आणि पेशवाईचे चौथे पेशवा (१७६१–१७७२) होते. वयाच्या १६व्या वर्षी त्यांनी पेशवाई स्वीकारली आणि फक्त ११ वर्षांच्या कारकिर्दीत मराठा साम्राज्य पानिपतपूर्वीच्या उंचीवर परत आणले. त्यांना ‘माधवराव बल्लाळ’ म्हणतात. कुष्ठरोगाने ग्रासलेले शरीर, परंतु अजोड बुद्धिमत्ता, धैर्य आणि दूरदृष्टी. १८ नोव्हेंबर १७७२ रोजी थेरगाव (पुणे) येथे त्यांचा अकाली मृत्यू झाला.

● प्रारंभिक जीवन आणि संघर्ष:

जन्म: १६ फेब्रुवारी १७४५.

पिता: नानासाहेब, माता: गोपिकाबाई.

पानिपतनंतर: रघुनाथराव (काका) यांचा कारभार, पेशवाईवर संकट.

१७६१: माधवरावांना रघुनाथरावांच्या कैदेतून मुक्त करून पेशवा नेमले.

● मुख्य योगदान:

निजामाविरुद्ध विजय (१७६२–१७७१):

रक्षा भुवन (१७६३): निजाम पराभूत, औरंगाबाद जिंकले.

चौथ-सरदेशमुखी पुन्हा प्रस्थापित.

म्हैसूरचा हैदर अली रोखला (१७६४–१७६९):

रामदुर्ग, बेदनूर, सावनूर जिंकले.

हैदर अलीला करारबद्ध केले.

कर्नाटक मोहीम (१७६५–१७७१):

त्रिचनापल्ली, मदुराई पर्यंत स्वारी.

दक्षिणेत मराठा प्रभाव.

- प्रशासकीय सुधारणा:

हिशोब सुधारले, कर व्यवस्था केंद्रीकृत.

पुणे राजधानी मजबूत.

सरदारांना अनुदान, वतन.

रघुनाथरावांचा बंदिवास (१७६८):

काकांचा बंड रोखले, पेशवाई स्थिर.

- महत्त्व:

पेशवाईचा दुसरा स्वर्णकाळ (१७६१-१७७२).

आर्थिक पुनरुज्जीवन.

महादजी शिंदे, नाना फडणीस यांना प्रोत्साहन.

‘मराठ्यांचा चाणक्य’ अशी उपमा.

२. महादजी शिंदे (१७६१-१७९४)

– उत्तर भारताचे स्वामी, मराठा संघराज्याचे रक्षक

महादजी शिंदे (१७३०-१७९४) हे राणोजी शिंदेचे पुत्र, पानिपतमध्ये दत्ताजी शिंदेचे वारस आणि उत्तर भारतातील मराठा शक्तीचे प्रतीक होते. ग्वाल्हेर हे त्यांचे केंद्र. १७६१ ते १७९४ या काळात त्यांनी मोगल बादशहाला कैदेत ठेवले, इंग्रजांना रोखले आणि मराठा प्रभाव दिल्लीत पुनर्स्थापित केला.

- प्रारंभिक जीवन:

जन्म: १७३०, सातारा.

पानिपत (१७६१): दत्ताजी मारले गेले, महादजी जखमी.

माधवरावांचे समर्थक.

- मुख्य योगदान:

उत्तर भारतात पुनर्विजय:

दिल्ली जिंकली (१७७१).

मोगल बादशहा शाह आलम दुसरा याला संरक्षण (१७७२).

पंजाब, राजपुताना, रोहिलखंड येथे चौथ.

- इंग्रजांशी संघर्ष:

वढगावची लढाई (१७७९): इंग्रज पराभूत.

सालबाईचा तह (१७८२): इंग्रजांना मान्यता.

मराठा संघराज्य मजबूत:

होळकर, भोसले, पेशवा यांच्यात समन्वय.

ग्वाल्हेरला स्वायत्तता, पण पेशव्यांचे वर्चस्व.

युरोपियन सेनादल:

ड्युबॉइन, डी बॉइग्ने यांची मदत.

तोफखाना, पायदळ सुधारले.

- **महत्त्व:**

उत्तर भारतात मराठा वर्चस्व.
इंग्रजांना २० वर्षे रोखले.
मराठा संघराज्याचे रक्षण.
‘पातशहा’ अशी उपमा.

३. नाना फडणीस (१७६१-१८००)

मराठा कूटनीतीचे मास्टरमाइंड, बार्शीचे चाणक्य: नाना फडणीस (बालाजी बाजीराव फडणीस) (१७४२-१८००) हे पेशवाईचे सचिव, मुत्सद्दी आणि कूटनीतिज्ञ होते. बार्शी हे त्यांचे केंद्र. माधवरावांचे विश्वासू, महादजी शिंदेचे सहकारी. त्यांनी कूटनीती, गुप्तहेरखाते आणि आर्थिक नियंत्रण यांच्यामार्फत पेशवाईला स्थिरता दिली.

- **प्रारंभिक जीवन:**

जन्म: १२ फेब्रुवारी १७४२, सातारा.
माधवरावांचे सचिव (१७६१).
रघुनाथरावांचा विरोध.

- **मुख्य योगदान:**

आंतरिक स्थैर्य:

रघुनाथराव बंड (१७७५) रोखले.
नारायणराव हत्याकांड (१७७३) नंतर सवाई माधवराव पेशवा.

इंग्रजांशी कूटनीती:

पहिला इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-१७८२).
सालबाईचा तह.

आर्थिक सुधारणा:

कर संकलन, खजिना.
गुप्तहेरखाते.

मराठा संघराज्य एकत्र:

महादजी, होळकर, भोसले यांच्यात समन्वय.

- **महत्त्व:**

पेशवाईचे मस्तक.
कूटनीतीने युद्ध टाळले.
१८०० पर्यंत पेशवाई टिकवली.
‘मराठ्यांचा चाणक्य’

- **या काळाचे ऐतिहासिक महत्त्व:**

पुनरुत्थान (१७६१-१७७२): माधवरावांनी आर्थिक-सैनिकी पाया.
विस्तार (१७७१-१७९४): महादजींनी उत्तर भारत.
स्थैर्य (१७७५-१८००): नानांनी कूटनीती.

इंग्रजांना रोखले: वढगाव, सालबाई.

मराठा संघराज्य: पेशवा + शिंदे + होळकर + भोसले.

अंतिम संघर्षाची तयारी: दुसरे-तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध.

- **निष्कर्ष:** पानिपतनंतरचे मराठा राजकारण हे शोकांतिकेतून यशाकडे जाण्याची गाथा आहे. माधवराव हे पुनरुत्थानाचे प्रतीक, महादजी शिंदे हे साम्राज्यवादी शक्तीचे, नाना फडणीस हे कूटनीतीचे मास्टरमाइंड. १७६१-१८०३ हा काळ मराठा शौर्य, बुद्धिमत्ता आणि एकतेचा आहे. इंग्रजांच्या उदयाला आव्हान देणारा हा शेवटचा प्रयत्न होता.

प्र. रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा- गुण ०५

01. पानिपतची तिसरी लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

अ) १७५६ ब) १७६० क) १७६१ ड) १७७२

उत्तर: क) १७६१

02. पानिपतनंतर पेशवा कोण झाले?

अ) बाजीराव दुसरा ब) माधवराव पेशवा क) नाना फडणीस ड) महादजी शिंदे

उत्तर: ब) माधवराव पेशवा

03. माधवराव पेशव्यांचा जन्म कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७४५ ब) १७५० क) १७६१ ड) १७७२

उत्तर: अ) १७४५

04. माधवराव पेशव्यांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७६१ ब) १७७२ क) १७७५ ड) १७९५

उत्तर: ब) १७७२

05. रक्षा भुवनची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

अ) १७६१ ब) १७६३ क) १७७१ ड) १७७९

उत्तर: ब) १७६३

06. हैदर अलीला कोणी पराभूत केले?

अ) महादजी शिंदे ब) नाना फडणीस क) माधवराव पेशवा ड) बाजीराव दुसरा

उत्तर: क) माधवराव पेशवा

07. महादजी शिंदे यांचे मुख्य केंद्र कोणते होते?

अ) पुणे ब) ग्वाल्हेर क) बार्शी ड) नागपूर

उत्तर: ब) ग्वाल्हेर

08. महादजी शिंदे यांनी दिल्ली कोणत्या वर्षी जिंकली?

अ) १७६१ ब) १७७१ क) १७७५ ड) १७८२

उत्तर: ब) १७७१

09. वढगावची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

अ) १७७५ ब) १७७९ क) १७८२ ड) १८०३

उत्तर: ब) १७७९

10. सालबाईचा तह कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७७५ ब) १७८२ क) १७९५ ड) १८०२

उत्तर: ब) १७८२

11. नाना फडणीसांचे मुख्य केंद्र कोणते होते?

अ) पुणे ब) ग्वाल्हेर क) बार्शी ड) सातारा

उत्तर: क) बार्शी

12. नाना फडणीसांचा जन्म कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७४२ ब) १७५० क) १७६१ ड) १७७५

उत्तर: अ) १७४२

13. नाना फडणीसांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७९४ ब) १८०० क) १८०२ ड) १८१८

उत्तर: ब) १८००

14. रघुनाथरावांचा बंदिवास कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७६१ ब) १७७२ क) १७६८ ड) १७७५

उत्तर: क) १७६८

15. नारायणराव पेशव्यांची हत्या कोणत्या वर्षी झाली?

अ) १७६१ ब) १७७३ क) १७७५ ड) १७९५

उत्तर: ब) १७७३

16. पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध कोणत्या वर्षी सुरू झाले?

अ) १७७५ ब) १७७९ क) १८०३ ड) १८१७

उत्तर: अ) १७७५

17. महादजी शिंदे यांनी कोणत्या युरोपियन सेनापतीची नेमणूक केली?

अ) वेलेजली ब) डी बॉइने क) क्लाइव्ह ड) वॉटसन

उत्तर: ब) डी बॉइने

18. माधवराव पेशव्यांनी कोणत्या शहरात प्रशासकीय सुधारणा केल्या?

अ) पुणे ब) सातारा क) ग्वाल्हेर ड) बार्शी

उत्तर: अ) पुणे

19. नाना फडणीसांनी कोणत्या बंडाला दडपले?

अ) होळकर बंड ब) रघुनाथराव बंड क) शिंदे बंड ड) भोसले बंड

उत्तर: ब) रघुनाथराव बंड

20. महादजी शिंदे यांनी कोणत्या मोगल बादशहाला संरक्षण दिले?

अ) अहमदशाह ब) आलमगीर दुसरा क) शाह आलम दुसरा ड) बहादूरशाह

उत्तर: क) शाह आलम दुसरा

21. माधवराव पेशव्यांनी कोणत्या राज्यात चौथ पुन्हा प्रस्थापित केला?

अ) निजाम ब) म्हैसूर क) कर्नाटक ड) बंगाल

उत्तर: अ) निजाम

22. नाना फडणीसांनी कोणत्या युद्धात कूटनीती वापरली?

अ) पानिपत ब) आसये क) पहिले इंग्रज-मराठा ड) कोरेगाव

उत्तर: क) पहिले इंग्रज-मराठा

23. महादजी शिंदे यांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

अ) १७९४ ब) १८०० क) १८०२ ड) १८१८

उत्तर: अ) १७९४

24. सवाई माधवराव कोणत्या वर्षी पेशवा झाले?

अ) १७७३ ब) १७७४ क) १७७५ ड) १७९५

उत्तर: ब) १७७४

25. पानिपतनंतर मराठ्यांचे पुनरुत्थान कोणाच्या नेतृत्वात झाले?

अ) बाजीराव दुसरा ब) रघुजी भोसले क) माधवराव पेशवा ड) तुलाजी आंग्रे

उत्तर: क) माधवराव पेशवा

❖ नाना फडणवीस यांची कामगिरी

नाना फडणवीस (१७४२-१८००) हे मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानातील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा राजकारणात त्यांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची होती. ते पेशव्यांच्या दरबारातील एक प्रमुख मंत्री आणि राजकारणी होते, ज्यांनी मराठा संघराज्य टिकवण्यासाठी आणि ब्रिटिश विस्ताराला विरोध करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांची कामगिरी खालील मुद्द्यांमध्ये स्पष्ट करता येईल:

- **पानिपतच्या युद्धातून वाचणे आणि उदय:** नाना फडणवीस हे सदाशिवराव भाऊंचे सचिव होते आणि पानिपतच्या युद्धातील क्रूर हत्याकांडातून ते सुदैवाने वाचले. युद्धानंतर पुण्यात परत येऊन त्यांनी मराठा राजकारणात प्रमुख भूमिका बजावली आणि पेशव्यांच्या दरबारात प्रभावी व्यक्ती म्हणून उदयास आले.
- **मराठा संघराज्याचे रक्षण आणि एकता:** युद्धानंतर मराठा साम्राज्य विखुरलेले होते. नानांनी बारभाई परिषदेच्या माध्यमातून (महादजी शिंदे, हरिपंत फडके इत्यादींसह) मराठा सरदारांना एकत्र ठेवले. अंतर्गत मतभेद आणि ब्रिटिशांच्या वाढत्या शक्तीला सामोरे जाण्यासाठी त्यांनी राजकीय एकता टिकवली.
- **राजकीय कुशलता आणि कूटनीती:** ते 'मराठा चाणक्य' म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी पेशवा सवाई माधवरावांच्या अल्पवयीन काळात रीजंट म्हणून काम केले आणि मराठा साम्राज्याची सत्ता एकत्रित केली. त्यांची बुद्धिमत्ता आणि चतुराईमुळे मराठा संघराज्य ब्रिटिशांच्या हल्ल्यांपासून सुरक्षित राहिले.
- **ब्रिटिशांविरुद्ध विरोध आणि पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध:** १७७४-१७८२ च्या पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात नानांनी महादजी शिंदेसह मराठा साम्राज्याला वाचवले. त्यांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'दुष्ट प्रतिभे'ला ओळखून कूटनीतिक प्रयत्न केले आणि मराठा स्वातंत्र्य टिकवले.
- **पुण्यातील विकास आणि प्रशासकीय योगदान:** त्यांनी पुण्यात १७ पेठांची स्थापना करून शहराचा विकास केला आणि मराठा प्रशासन मजबूत केले. त्यांच्या नेतृत्वामुळे मराठा साम्राज्याने पानिपतनंतरची दुर्बलता दूर करून पुन्हा उभारी घेतली.

❖ महादजी शिंदे यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन

महादजी शिंदे (१७३०-१७९४) हे ग्वाल्हेरचे शासक आणि मराठा सरदार होते. पानिपतच्या युद्धानंतर उत्तर भारतात मराठा सत्तेचे पुनरुत्थान करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. ते एक कुशल सेनापती, कूटनीतिज्ञ आणि सुधारक होते. त्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करताना त्यांची सकारात्मक बाजू प्रबळ दिसते, जरी काही मर्यादा असल्या तरी. खालील मुद्द्यांमध्ये त्यांचे मूल्यमापन:

- **उत्तर भारतातील मराठा सत्तेचे पुनरुत्थान:** पानिपतनंतर मराठा साम्राज्य कमकुवत झाले असताना, महादजींनी उत्तर भारतात मराठा प्रभाव पुनर्स्थापित केला. त्यांनी रोहिल्यांना पराभूत केले, दोआब प्रदेश जिंकला आणि दिल्लीवर नियंत्रण मिळवले. मुगल सम्राट शाह आलम II ला त्यांच्या संरक्षणाखाली ठेवून मराठा प्रभुत्व सिद्ध केले. हे त्यांचे सर्वात मोठे यश मानले जाते.
- **लष्करी सुधारणा आणि विजय:** त्यांनी मराठा सैन्याचे आधुनिकीकरण केले, युरोपियन शैलीतील प्रशिक्षण आणि तोफखाना आणला. अफगाण, रोहिल्ला, जाट आणि टिपू सुलतान यांच्याविरुद्ध विजय मिळवले. १७७९ मध्ये फरुखाबादजवळ अफगाणांना हरवले आणि १७९२ मध्ये लखेरीच्या युद्धात इस्माईल बेगला पराभूत केले. हे विजय मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहेत.

- **कूटनीती आणि ब्रिटिशांविरुद्ध युद्ध:** पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात (१७७५-१७८२) त्यांनी ब्रिटिशांना पराभूत करून सालबाईचा तह (१७८२) घडवला, ज्यामुळे मराठ्यांना अनेक प्रदेश मिळाले. ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्जने हा तह मराठ्यांसाठी फायदेशीर मानला. महादजीची कूटनीती मराठा साम्राज्याला ब्रिटिश विस्तारापासून वाचवण्यात यशस्वी ठरली.
- **पेशव्यांप्रती निष्ठा आणि साम्राज्य विस्तार:** ते पेशव्यांचे निष्ठावान होते आणि मराठा साम्राज्याच्या हितासाठी कार्य केले. ग्वाल्हेर राज्याचा विस्तार करून मराठा प्रभाव उत्तरेकडे मजबूत केला. त्यांच्या नेतृत्वामुळे मराठा साम्राज्याने पानिपतनंतरची दुर्बलता दूर केली आणि हिंदू पुनरुत्थानाचे प्रतीक बनले.
- **मूल्यमापनातील मर्यादा:** महादजींच्या कामगिरीत काही वाद होते, जसे की अंतर्गत मराठा सरदारांशी संघर्ष (उदा. होळकरांशी). तसेच, ब्रिटिशांशी तह घडवताना काही प्रदेश गमावले गेले. तरीही, एकूण मूल्यमापन सकारात्मक आहे – ते मराठा इतिहासातील महान सेनापती आणि पुनरुत्थानाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात, ज्यांनी साम्राज्याला नवसंजीवनी दिली.

एकंदरीत, नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे या दोघांनी पानिपतनंतरच्या मराठा राजकारणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याने पुन्हा उभारी घेतली.

❖ बारभाई कारस्थानाची सविस्तर माहिती

बारभाई कारस्थान (किंवा बारभाई परिषद) हे मराठा साम्राज्याच्या उत्तर पेशवाई काळातील एक महत्त्वपूर्ण राजकीय घटना आणि संघटना आहे. हे १७७३ मध्ये नारायणराव पेशव्यांच्या हत्येनंतर उदयास आले आणि मराठा साम्राज्याच्या सत्तेचे रक्षण करण्यासाठी बारा प्रमुख मुत्सद्दी आणि सेनानींनी एकत्र येऊन तयार केलेले मंडळ होते. या कारस्थानाचा मुख्य उद्देश रघुनाथराव (रघोबा दादा) यांच्या अन्यायकारक प्रयत्नांना रोखणे आणि पेशवाईचे वैध वारस सवाई माधवराव यांना पेशवा म्हणून स्थापित करणे हा होता. हे कारस्थान मराठा इतिहासातील एक यशस्वी राजकीय चाल मानले जाते, ज्याने मराठा संघराज्य टिकवले आणि ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाला सुरुवात झाली. खालील मुद्द्यांमध्ये या कारस्थानाची पार्श्वभूमी, सदस्य, घटना आणि परिणाम सविस्तर स्पष्ट केले आहेत.

१. पार्श्वभूमी आणि कारणे

- **नारायणराव पेशव्यांची हत्या:** १७७३ मध्ये (भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी, ३० ऑगस्ट) पुण्यातील शनिवारवाड्यात नारायणराव पेशव्यांची हत्या झाली. ही हत्या त्यांचे काका रघुनाथराव यांच्या कारस्थानाने घडली असा आरोप आहे. नारायणरावांच्या हत्येनंतर रघुनाथरावाने पेशवाईचा अधिकार हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, नारायणरावांची पत्नी गंगाबाई गर्भवती होत्या, आणि त्यांच्या अपत्याचे (सवाई माधवराव) रक्षण करण्यासाठी मराठा दरबारातील मुत्सद्द्यांनी एकत्र येणे आवश्यक झाले.
- **पानिपतनंतरची मराठा दुर्बलता:** १७६१ च्या पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर मराठा साम्राज्य कमकुवत झाले होते. अंतर्गत कलह वाढले आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने हस्तक्षेप करण्याची संधी शोधली. रघुनाथरावाने ब्रिटिशांशी संगनमत करून सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे मराठा स्वातंत्र्य धोक्यात आले. या पार्श्वभूमीवर बारभाई कारस्थान उदयास आले, ज्याने मराठा एकता टिकवली.
- **कारस्थानाची सुरुवात:** सुरुवातीला हे कारस्थान फक्त चार व्यक्तींनी (नाना फडणवीस, हरिपंत फडके, मोरोबा फडणवीस आणि सखाराम बोकील) रचले होते, परंतु नंतर ते बारा सदस्यांच्या मंडळात रूपांतरित झाले. हे मंडळ 'बारभाई' म्हणून ओळखले गेले, ज्याचा अर्थ 'बारा भाई' किंवा बारा सहकारी.

२. बारभाई मंडळाचे सदस्य

बारभाई हे बारा प्रमुख व्यक्तींचे मंडळ होते, ज्यांनी अल्पवयीन सवाई माधवरावांच्या वतीने राज्यकारभार चालवला. या सदस्यांची यादी खालीलप्रमाणे आहे (काही स्रोतांमध्ये थोडे फरक असू शकतात):

1. नाना फडणवीस (नेतृत्वकर्ता, 'मराठा चाणक्य' म्हणून ओळखले जाणारे).
2. हरिपंत फडके (फडणवीस).
3. मोरोबा फडणवीस.
4. सखाराम बोकील.
5. रामशास्त्री प्रभुणे.
6. त्रिंबकपंत पेटे.
7. बाबूजी नाईक.
8. अनंदाव राम.
9. नारो शंकर.
10. मल्हारराव रामराव.
11. सदाशिव रामचंद्र.
12. गोविंद शिवराम.

हे सदस्य मराठा दरबारातील अनुभवी मुत्सद्दी, सेनानी आणि प्रशासक होते, ज्यांनी एकत्र येऊन रघुनाथरावाच्या प्रयत्नांना विरोध केला.

३. प्रमुख घटना आणि कारवाया

- **सवाई माधवरावांची स्थापना:** नारायणरावांच्या हत्येनंतर गंगाबाईंनी १७७४ मध्ये सवाई माधवरावांना जन्म दिला. बारभाईंनी त्यांना पेशवा म्हणून घोषित केले आणि रघुनाथरावाला विरोध केला. रघुनाथरावाने ब्रिटिशांशी तह करून (सुरतचा तह, १७७५) सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बारभाईंनी त्याला अयशस्वी केले.
- **पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-१७८२):** रघुनाथरावांच्या ब्रिटिशांशी संगनमतामुळे हे युद्ध सुरू झाले. बारभाईंनी (विशेषतः नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांच्या मदतीने) मराठा फौजांना एकत्र करून ब्रिटिशांना पराभूत केले. या युद्धाचा शेवट सालबाईंच्या तहाने (१७८२) झाला, ज्यात मराठ्यांना फायदा झाला आणि रघुनाथरावाला पेंशन देऊन बाजूला करण्यात आले.
- **राजकीय कुशलता:** बारभाईंनी अंतर्गत कलह रोखले आणि मराठा सरदारांना (शिंदे, होळकर, गायकवाड) एकत्र ठेवले. नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वामुळे हे मंडळ १७९५ पर्यंत (सवाई माधवरावांच्या मृत्यूपर्यंत) कार्यरत राहिले. या काळात मराठा साम्राज्याने उत्तर भारतात प्रभाव पुनर्स्थापित केला.
- **वाद आणि टीका:** काही इतिहासकार हे कारस्थान 'कपटी' म्हणून वर्णन करतात, कारण त्यात रघुनाथरावाला अपमानित करण्यात आले. मात्र, बहुतेक स्रोत हे मराठा साम्राज्याच्या रक्षणासाठी आवश्यक चाल मानतात.

४. परिणाम आणि वारसा

- **मराठा साम्राज्याचे पुनरुत्थान:** बारभाई कारस्थानामुळे पानिपतनंतरची दुर्बलता दूर झाली आणि मराठा संघराज्य मजबूत झाले. सवाई माधवरावांच्या काळात मराठ्यांनी उत्तरेकडे विस्तार केला आणि ब्रिटिशांना तोंड दिले.

- **ब्रिटिश विस्ताराला सुरुवात:** या कारस्थानाने ब्रिटिश-मराठा संघर्षाला सुरुवात झाली, ज्याने पुढे दुसरे आणि तिसरे इंग्रज-मराठा युद्धे घडवली आणि १८१८ मध्ये मराठा साम्राज्याचा अंत झाला.
- **ऐतिहासिक महत्त्व:** हे कारस्थान मराठा इतिहासातील 'साडेतीन शहाणे' (नाना फडणवीस, महादजी शिंदे, अहिल्याबाई होळकर आणि यशवंतराव होळकर) यांच्या युगाचे प्रतीक आहे. ते मराठा राजकारणातील कुशल कूटनीती आणि एकतेचे उदाहरण आहे, ज्याने साम्राज्याला काही काळ वाचवले.

एकंदरीत, बारभाई कारस्थान हे मराठा साम्राज्याच्या अस्तित्वासाठी एक निर्णायक पाऊल होते, ज्याने अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांना तोंड दिले. हे घटना आजही मराठी इतिहासातील एक गाजलेली कथा आहे, ज्यावर अनेक पुस्तके, चित्रपट आणि अभ्यास उपलब्ध आहेत.

❖ मराठा-इंग्रज युद्धांची सविस्तर माहिती

मराठा-इंग्रज युद्धे (Anglo-Maratha Wars) ही १८व्या आणि १९व्या शतकातील भारतातील एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक घटनामालिका आहे. ही युद्धे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि मराठा साम्राज्य (किंवा मराठा संघराज्य) यांच्यात झाली. या युद्धांमुळे मराठा साम्राज्याचा अंत झाला आणि ब्रिटिशांनी भारतातील बहुतेक भागावर नियंत्रण मिळवले. एकूण तीन मुख्य युद्धे झाली: पहिले (१७७५-१७८२), दुसरे (१८०३-१८०५) आणि तिसरे (१८१७-१८१९). काही स्रोतांमध्ये ग्वाल्हेर अभियान (१८४३) लाही चौथे म्हणून उल्लेख आहे, पण मुख्यतः तीन युद्धांवर लक्ष केंद्रित आहे. ही युद्धे मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत कलह, ब्रिटिशांच्या विस्तारवादी धोरण आणि कूटनीतिक तहांमुळे घडली. खालील मुद्द्यांमध्ये प्रत्येक युद्धाची पार्श्वभूमी, कारणे, प्रमुख घटना आणि परिणाम सविस्तर स्पष्ट केले आहेत.

१. पहिले मराठा-इंग्रज युद्ध (१७७५-१७८२)

हे युद्ध मराठा साम्राज्याच्या अंतर्गत सत्तासंघर्षांमुळे सुरू झाले आणि ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाने वाढले. हे मराठा इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे, ज्याने ब्रिटिश-मराठा संघर्षाला सुरुवात झाली.

- **पार्श्वभूमी आणि कारणे:** १७७३ मध्ये पेशवा नारायणरावांची हत्या झाली, ज्यामुळे त्यांचे काका रघुनाथराव (रघोबा दादा) आणि बारभाई परिषद (नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वात) यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. रघुनाथरावाने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी संगनमत करून सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिशांनी मराठा कमकुवतपणाचा फायदा घेऊन विस्तार करण्याचे ठरवले. सुरतचा तह (१७७५) अंतर्गत रघुनाथरावाने ब्रिटिशांना साल्सेट आणि भसीन हे प्रदेश दिले आणि त्यांच्या बदल्यात सैनिकी मदत मागितली.
- **मुख्य कारणे:** मराठा अंतर्गत कलह, ब्रिटिशांची विस्तारवादी महत्वाकांक्षा आणि रघुनाथरावाचे ब्रिटिशांशी संगनमत.
- **प्रमुख घटना:**
 - **युद्धाची सुरुवात:** ब्रिटिशांनी १७७५ मध्ये साल्सेट जिंकले आणि रघुनाथरावाला मदत केली. मराठ्यांनी (नाना फडणवीस, महादजी शिंदे आणि हरिपंत फडके यांच्या नेतृत्वात) प्रत्युत्तर दिले.
 - **प्रमुख लढाया:** वडगावची लढाई (१७७९) मध्ये मराठ्यांनी ब्रिटिशांना पराभूत केले आणि वडगावचा तह घडवला, ज्यात ब्रिटिशांना अपमानित होऊन माघार घ्यावी लागली. त्यानंतर ग्वाल्हेर अभियानात महादजी शिंदेनी ब्रिटिशांना तोंड दिले. ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्जने युद्ध चालू ठेवले, पण मराठ्यांची एकजूट मजबूत होती.

- **परिणाम:**

- **सालबाईचा तह (१७८२):** युद्ध संपुष्टात आले. ब्रिटिशांनी रघुनाथरावाला सोडले, मराठ्यांना साल्सेट आणि भसीन परत दिले, आणि २० वर्षांसाठी शांतता ठेवली. हे युद्ध मराठ्यांसाठी विजयी ठरले, ज्याने त्यांचे साम्राज्य टिकवले. ब्रिटिशांना पहिला धक्का बसला, पण त्यांनी मराठा अंतर्गत कलहाचा फायदा घेण्याची धोरणे विकसित केली.

२. दुसरे मराठा-इंग्रज युद्ध (१८०३-१८०५)

हे युद्ध मराठा सरदारांमधील कलह आणि ब्रिटिशांच्या 'सबसिडीरी अलायन्स' धोरणामुळे घडले. ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्लीच्या विस्तारवादी धोरणाने हे युद्ध तीव्र झाले.

पार्श्वभूमी आणि कारणे:

पेशवा बाजीराव दुसरा (१७९६-१८१८) आणि मराठा सरदार (शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले) यांच्यात कलह वाढला. बाजीरावाने १८०२ मध्ये बसईनचा तह करून ब्रिटिशांशी संगनमत केले, ज्यात त्याने ब्रिटिश सैन्य ठेवण्यास आणि कर देण्यास सहमती दिली.

शिंदे आणि भोसले यांनी या तहाचा विरोध केला, ज्यामुळे युद्ध सुरू झाले. ब्रिटिशांनी मराठा संघराज्य तोडण्यासाठी 'डिव्हाईड अँड रूल' धोरण वापरले.

मुख्य कारणे: बसईनचा तह, मराठा अंतर्गत संघर्ष आणि ब्रिटिशांची भारतातील वर्चस्वाची महत्वाकांक्षा.

- **प्रमुख घटना:**

- **प्रमुख लढाया:** असईची लढाई (१८०३) मध्ये ब्रिटिश जनरल आर्थर वेलस्ली (नंतर ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन) ने भोसलेंना पराभूत केले. दिल्लीची लढाई (१८०३) मध्ये ब्रिटिशांनी शिंदेंना हरवले आणि दिल्ली जिंकली. उत्तर भारतात जनरल जेराई लेकने आग्रा आणि लासवारी जिंकली. होळकरांनी ब्रिटिशांना तोंड दिले, पण शेवटी पराभूत झाले. युद्ध दोन भागांत विभागले: दक्षिण आणि उत्तर.

- **परिणाम:**

- **तह:** देवगावचा तह (१८०३, भोसलेंशी), सुरजी-अर्जनगावचा तह (१८०३, शिंदेंशी) आणि राजपुरघाटचा तह (१८०५, होळकरांशी). मराठ्यांनी मोठे प्रदेश गमावले, जसे की कटक, दिल्ली, आग्रा. ब्रिटिशांनी मराठा प्रभाव कमकुवत केला आणि भारतातील बहुतेक भागावर नियंत्रण मिळवले. हे युद्ध ब्रिटिशांसाठी विजयी ठरले.

३. तिसरे मराठा-इंग्रज युद्ध (१८१७-१८१९)

हे युद्ध मराठा साम्राज्याच्या शेवटचे होते आणि त्याला 'पिंडारी युद्ध' म्हणूनही ओळखले जाते. ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्जने हे युद्ध जिंकले.

- **पार्श्वभूमी आणि कारणे:**

दुसऱ्या युद्धानंतर मराठा सरदार कमकुवत झाले. पेशवा बाजीराव दुसरा ब्रिटिशांच्या विरोधात उठला आणि अप्पासाहेब भोसले, मुधोजी भोसले आणि मल्हारराव होळकर यांनी साथ दिली. पिंडारी लुटारूंच्या हल्ल्यांना ब्रिटिशांनी मराठ्यांशी जोडले. बाजीरावाने ब्रिटिशांशी केलेल्या तहांचा भंग केला.

मुख्य कारणे: मराठा पुनरुत्थानाची भीती, पिंडारी समस्या आणि ब्रिटिशांची पूर्ण वर्चस्वाची योजना.

● प्रमुख घटना:

- **प्रमुख लढाया:** खडकीची लढाई (१८१७) मध्ये बाजीराव पराभूत झाला. कोरेगावची लढाई (१८१८) मध्ये ब्रिटिशांनी मराठ्यांना रोखले. अष्टेची लढाई (१८१८) मध्ये बाजीरावाने शरणागती पत्करली. ब्रिटिशांनी शिंदे, होळकर आणि भोसले यांना वेगळे पराभूत केले. युद्धात ब्रिटिश सैन्याची संख्या मोठी होती (सुमारे १ लाख).

● परिणाम:

- **मराठा साम्राज्याचा अंत:** बाजीराव दुसऱ्याला ब्रिटिशांनी कैद केले आणि पेन्शन दिले. पेशवाई संपली आणि सातारा संस्थान स्थापन झाले (पण १८४८ मध्ये संपले). ब्रिटिशांनी मराठा प्रदेश (पुणे, नागपूर, इंदूर) ताब्यात घेतले आणि भारतातील बहुतेक भागावर वर्चस्व मिळवले. हे युद्ध ब्रिटिश राजवटीच्या स्थापनेसाठी निर्णायक ठरले.

● एकंदरीत मूल्यमापन आणि वारसा

- मराठा-इंग्रज युद्धांमुळे मराठा साम्राज्य (छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वारशाचा) अंत झाला आणि ब्रिटिशांनी भारतावर पूर्ण नियंत्रण मिळवले. हे युद्धे मराठा एकजूटीच्या अभावामुळे आणि ब्रिटिशांच्या आधुनिक सैन्य आणि कूटनीतीमुळे हरले. आज हे युद्धे भारतीय इतिहासातील ब्रिटिश वसाहतवादाचे प्रतीक आहेत

❖ **खर्ड्याच्या लढाईची कारणे व परिणाम**

खर्ड्याची लढाई (Battle of Kharda) ही ११ मार्च १७९५ रोजी मराठा साम्राज्य आणि हैदराबादच्या निजाम यांच्यात झालेली एक महत्त्वपूर्ण लढाई होती. ही लढाई महाराष्ट्रातील खर्डा गावाजवळ (आजच्या अहमदनगर जिल्ह्यात) लढली गेली. मराठा पेशवा सवाई माधवराव (माधवराव दुसरा) यांच्या नेतृत्वात (प्रभावीपणे नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांच्या सेनेच्या मदतीने) मराठ्यांनी निजाम अली खानच्या फौजांना पराभूत केले. ही लढाई मराठा इतिहासातील एक यशस्वी घटना मानली जाते, ज्याने दख्खनमध्ये मराठा वर्चस्व मजबूत केले. खालील मुद्द्यांमध्ये या लढाईची कारणे आणि परिणाम सविस्तर स्पष्ट केले आहेत.

१. लढाईची कारणे

खर्ड्याची लढाई ही दख्खनमधील मराठा आणि निजाम यांच्यातील दीर्घकाळ चाललेल्या वैराचा परिणाम होती. मुख्य कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **चौथाईच्या वादावरून संघर्ष:** मराठ्यांनी हैदराबादच्या निजामाकडून 'चौथाई' (राजस्वाचा एक चतुर्थांश भाग) आणि 'सरदेशमुखी' (अधिकाराचा दहावा भाग) या करांची मागणी केली होती. निजाम अली खानने ही रक्कम देण्यास नकार दिला, ज्यामुळे मराठ्यांनी युद्धाची तयारी केली. हे वाद पानिपतच्या युद्धानंतर (१७६१) पासून चालू होते, ज्यात मराठ्यांनी दख्खनमध्ये आपला प्रभाव टिकवण्यासाठी प्रयत्न केले.
- **प्रादेशिक विस्तार आणि वर्चस्वाची स्पर्धा:** निजाम आणि मराठा यांच्यात दख्खन आणि उत्तर भारतातील प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवण्याची स्पर्धा होती. निजामाने फ्रेंच सेनापती रेमंडच्या मदतीने आपली फौज मजबूत केली होती, तर मराठ्यांनी महादजी शिंदे आणि नाना फडणवीसांच्या कुशल नेतृत्वाने उत्तर भारतात प्रभाव वाढवला होता. निजामाच्या वाढत्या शक्तीला रोखण्यासाठी मराठ्यांनी युद्ध पुकारले.
- **ब्रिटिशांच्या अहस्तक्षेप धोरणाचा फायदा:** ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल जॉन शोरने 'नॉन-इंटरव्हेंशन' धोरण अवलंबले, ज्यामुळे निजामाला ब्रिटिशांची मदत मिळाली नाही. निजामाने ब्रिटिशांशी मित्रत्वाचा तह केला होता,

पण ब्रिटिशांनी मराठ्यांच्या विरोधात हस्तक्षेप न करण्याचे ठरवले. यामुळे निजाम एकटा पडला आणि मराठ्यांनी संधीचा फायदा घेतला.

- **अंतर्गत राजकीय दबाव:** पेशवा सवाई माधवरावांच्या काळात मराठा दरबारात नाना फडणवीसांचे वर्चस्व होते. त्यांनी मराठा संघराज्य मजबूत करण्यासाठी निजामाविरुद्ध युद्धाची रणनीती आखली. तसेच, निजामाच्या फौजेतील फ्रेंच प्रभाव कमी करण्याचीही इच्छा होती.

२. लढाईचे थोडक्यात वर्णन

लढाईत मराठा फौज (सुमारे १ लाख सैनिक, जीवबादादा केरकर आणि परशुराम भाऊ पटवर्धन यांच्या नेतृत्वात) आणि निजामाची फौज (१ लाख २० हजार सैनिक, रेमंडच्या कमांडखाली) समोरासमोर आली. मराठ्यांनी निजामाच्या फौजेवर हल्ला करून त्यांना पराभूत केले. निजाम खर्डा किल्ल्यात आश्रय घेऊन १७ दिवस टिकला, पण शेवटी शरणागती पत्करली.

३. लढाईचे परिणाम

खर्ड्याच्या लढाईने मराठा साम्राज्याला अल्पकाळासाठी मजबूती दिली, पण दीर्घकाळात ब्रिटिशांच्या विस्ताराला आमंत्रण दिले. मुख्य परिणाम खालीलप्रमाणे:

- **खर्ड्याचा तह (Treaty of Kharda):** लढाईनंतर १७९५ मध्ये खर्ड्याचा तह झाला. निजामाला ३ कोटी रुपयांची नुकसानभरपाई द्यावी लागली, दौलताबाद आणि औरंगाबादसारखे प्रदेश मराठ्यांना सोपवले, थकीत चौथाई दिली आणि दख्खनमध्ये गाय हत्याबंदी लागू केली. यामुळे मराठ्यांचा दख्खनमधील प्रभाव वाढला.
- **मराठा वर्चस्वाची पुनर्स्थापना:** या विजयाने मराठ्यांनी दख्खनमध्ये आपली सत्ता मजबूत केली आणि निजामाला मराठा अधिपत्य मान्य करावे लागले. ब्रिटिशांनी मराठ्यांच्या शक्तीची दखल घेतली, ज्यामुळे पुढे इंग्रज-मराठा युद्धांना सुरुवात झाली.
- **ब्रिटिशांच्या धोरणावर परिणाम:** ब्रिटिशांनी निजामाला मदत न केल्यामुळे त्यांचे 'नॉन-इंटरव्हेंशन' धोरण सिद्ध झाले, पण या विजयाने ब्रिटिशांना मराठ्यांची शक्ती लक्षात आली. पुढे दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात (१८०३) ब्रिटिशांनी मराठा संघराज्य तोडण्याची रणनीती आखली.
- **मराठा अंतर्गत प्रभाव:** नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वाची प्रशंसा झाली, पण लवकरच सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर (१७९५) मराठा साम्राज्यात कलह वाढला, ज्याने ब्रिटिशांना संधी दिली. तसेच, निजामाच्या फौजेतील फ्रेंच प्रभाव कमी झाला.

एकंदरीत, खर्ड्याची लढाई ही मराठा इतिहासातील एक यशस्वी लढाई होती, ज्याने अल्पकाळासाठी साम्राज्य मजबूत केले, पण ब्रिटिश विस्ताराच्या मार्गात अडथळा ठरली आणि पुढे मराठा पतनाला कारणीभूत ठरली.

❖ महादजी शिंदे यांच्या उत्तरेकडील धोरणाविषयी सविस्तर चर्चा

महादजी शिंदे (१७३०-१७९४) हे मराठा साम्राज्याचे एक प्रमुख सेनानी, मुत्सद्दी आणि कूटनीतिज्ञ होते. ते ग्वाल्हेरचे शासक आणि राणोजी शिंदे यांचे पुत्र होते. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्य कमकुवत झाले असताना, महादजींनी उत्तर भारतात मराठा सत्तेचे पुनरुत्थान करण्यासाठी एक सुसंगत आणि कुशल धोरण आखले. हे धोरण मुख्यतः लष्करी अभियान, कूटनीती, सैन्याचे आधुनिकीकरण आणि मुगल सम्राटासह स्थानिक शक्तींशी संबंध मजबूत करण्यावर आधारित होते. त्यांच्या धोरणामुळे मराठ्यांनी दिल्ली, राजस्थान, दोआब प्रदेश आणि उत्तरेकडील अनेक भागांवर

नियंत्रण मिळवले. हे धोरण 'द ग्रेट मराठा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या महादजींच्या कारकिर्दीचे मुख्य वैशिष्ट्य होते, ज्याने मराठा साम्राज्याला सतलज नदीपासून तुंगभद्रा नदीपर्यंत विस्तार दिला.

१. धोरणाची पार्श्वभूमी

पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला, ज्यात हजारो सैनिक आणि प्रमुख नेते मारले गेले. उत्तर भारतातील मराठा प्रभाव जवळजवळ संपुष्टात आला, आणि रोहिल्ला, जाट, सिख, मुगल इत्यादी शक्तींनी स्वतंत्रपणे उभारी घेतली. महादजी शिंदे हे युद्धात जखमी झाले होते, पण ते वाचले आणि १७६१ नंतर उत्तरेकडे परतले. त्यांचे धोरण हे मराठा पुनरुत्थानाचे मुख्य साधन ठरले, ज्यात ते पेशव्यांच्या समर्थनाने कार्य करत होते.

मुख्य उद्देश: उत्तर भारतात मराठा अधिपत्य प्रस्थापित करणे, चौथाई वसूल करणे आणि ब्रिटिश विस्ताराला रोखणे. हे धोरण १७७० ते १७९४ पर्यंतच्या काळात विकसित झाले, ज्यात महादजींनी ५० हून अधिक लढायांचे नेतृत्व केले.

२. मुख्य धोरणे आणि रणनीती

महादजींचे उत्तरेकडील धोरण बहुआयामी होते. ते लष्करी शक्ती आणि कूटनीतीच्या संयोजनावर आधारित होते. खालील मुद्द्यांमध्ये त्याची चर्चा:

- **लष्करी अभियाने आणि विजय:** महादजींनी उत्तर भारतात सातत्याने मोहिमा राबवल्या. १७७१ मध्ये त्यांनी रोहिल्ल्यांचा नेता नजीबउद्दौलाचा मुलगा जबिता खानला पराभूत केले आणि दोआब प्रदेश जिंकला. १७७२ मध्ये दिल्लीवर कब्जा केला आणि मुगल सम्राट शाह आलम II ला मराठा संरक्षणाखाली ठेवले. त्यांनी जाट, राजपूत आणि सिखांविरुद्ध लढाया लढल्या, जसे की १७८५-१७८८ मधील राजस्थान अभियानात जयपूर, जोधपूर इत्यादी राज्यांवर नियंत्रण मिळवले. १७८७ मध्ये गुलाम कादिर रोहिल्लाचा पराभव करून दिल्लीला लुटण्यापासून वाचवले आणि बादशाहाचे डोळे काढण्यापासून रोखले. या अभियानांमुळे उत्तर भारतात मराठा दरारा निर्माण झाला.
- **कूटनीती आणि संबंध निर्माण:** महादजी 'पाटीलबाबा' म्हणून ओळखले जात होते, जे त्यांच्या मुत्सद्देगिरीचे प्रतीक आहे. त्यांनी मुगल सम्राट शाह आलम II शी जवळीक साधली आणि त्यांना दोनदा दिल्लीच्या तख्तावर बसवले (१७७२ आणि १७८८). सम्राटाने महादजींना 'वकील-ए-मुल्लक' (सर्वोच्च प्रतिनिधी) ही पदवी दिली, ज्यामुळे मराठ्यांना मुगल साम्राज्याच्या नावाने उत्तर भारतावर नियंत्रण मिळाले. त्यांनी राजपूत राज्यांशी तह केले, सिखांना सहयोग दिला आणि रोहिल्ल्यांना कमकुवत केले. हे धोरण 'डिव्हाईड अँड रूल' सारखे होते, ज्यात शत्रूंना वेगळे करून पराभूत करण्यावर भर होता. तसेच, ब्रिटिशांशी पहिल्या मराठा युद्धात (१७७५-१७८२) कूटनीती वापरून सालबाईचा तह घडवला.
- **सैन्याचे आधुनिकीकरण आणि प्रशासन:** महादजींनी मराठा सैन्याला युरोपियन शैलीत प्रशिक्षित केले. त्यांनी फ्रेंच सेनापती बेन्वा डी बोइग्ने यांच्या मदतीने तोफखाना आणि पायदळ मजबूत केले. उत्तर भारतात ग्वाल्हेर, उज्जैन इत्यादी ठिकाणी मजबूत तळ उभारले. प्रशासकीय दृष्टिकोनातून, त्यांनी चौथाई वसूल करण्याची यंत्रणा मजबूत केली आणि स्थानिक राजांना मराठा अधिपत्य मान्य करायला भाग पाडले. हे धोरण केवळ लष्करी नव्हे तर आर्थिकदृष्ट्या मराठा साम्राज्याला मजबूत करणारे होते.
- **धार्मिक आणि सामाजिक पैलू:** महादजींनी उत्तर भारतात हिंदू पुनरुत्थानावर भर दिला. त्यांनी मुगल सम्राटाकडून गोहत्या बंदीचा फर्मान काढवला, जो संपूर्ण भारतात लागू झाला. तसेच, दिल्ली आणि मथुरा येथे मंदिरांचे रक्षण केले आणि धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण अवलंबले, ज्यामुळे स्थानिक लोकांचा पाठिंबा मिळाला.

३. प्रमुख घटना आणि दिल्ली मोहीम

महादजींच्या उत्तरेकडील धोरणातील सर्वात महत्वाची घटना म्हणजे दिल्ली मोहीम. १७७१ पासून सुरू झालेल्या या मोहिमेत त्यांनी दिल्ली जिंकली आणि मुगल दरबारावर नियंत्रण मिळवले. १७८४-१७८८ मधील मोहीम विशेष उल्लेखनीय आहे, ज्यात गुलाम कादिरने दिल्ली लुटली तेव्हा महादजींनी त्याला पराभूत करून बादशाहाला मुक्त केले. लखेरीची लढाई (१७९३) ही त्यांची शेवटची मोठी लढाई होती, ज्यात त्यांनी इस्माईल बेगला हरवले. या मोहिमांमुळे मराठ्यांनी दिल्लीवर प्रत्यक्ष राज्य न करता मुगलांच्या नावाने शासन चालवले.

४. धोरणाचे परिणाम आणि मूल्यमापन

महादजींच्या उत्तरेकडील धोरणामुळे मराठा साम्राज्याने पानिपतची दुर्बलता दूर केली आणि उत्तर भारतात वर्चस्व प्रस्थापित केले. हे धोरण यशस्वी ठरले, कारण त्यांनी मराठा प्रभाव सतलज ते दक्षिणेकडे विस्तारला आणि ब्रिटिशांना तात्पुरते रोखले. मात्र, महादजींच्या मृत्यूनंतर (१७९४, तापाने) हे धोरण कमकुवत झाले, ज्यामुळे दुसरे आणि तिसरे इंग्रज-मराठा युद्धे घडली आणि १८१८ मध्ये मराठा साम्राज्याचा अंत झाला. मूल्यमापन करताना, हे धोरण मराठा इतिहासातील सोनेरी अध्याय आहे, ज्यात महादजींनी पराक्रम, बुद्धिमत्ता आणि दूरदृष्टी दाखवली. तरीही, अंतर्गत कलह आणि ब्रिटिशांच्या वाढत्या शक्तीमुळे ते दीर्घकाळ टिकले नाही.

एकंदरीत, महादजी शिंदे यांचे उत्तरेकडील धोरण हे मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहे, ज्याने १८व्या शतकातील भारतीय राजकारणाला नवे वळण दिले.

❖ नाना फडणवीस आणि बाजीराव दुसरा यांच्या संबंधांचे सविस्तर परीक्षण

नाना फडणवीस (१७४२-१८००) आणि बाजीराव दुसरा (१७९५-१८५१) हे मराठा साम्राज्याच्या उत्तर पेशवाई काळातील दोन प्रमुख व्यक्तिमत्त्वे होती. नाना फडणवीस हे मराठा दरबारातील एक प्रमुख मुत्सद्दी आणि 'मराठा चाणक्य' म्हणून ओळखले जाणारे राजकारणी होते, ज्यांनी बारभाई परिषदेच्या माध्यमातून मराठा संघराज्य टिकवले. दुसरीकडे, बाजीराव दुसरा हे मराठा पेशवाईचे शेवटचे प्रमुख पेशवा होते, ज्यांच्या कारकिर्दीत मराठा साम्राज्याचा अंत झाला. त्यांचे संबंध जटिल आणि विरोधाभासी होते – सुरुवातीला संरक्षक-संरक्षित (guardian-ward) सारखे, नंतर तणावपूर्ण आणि अंतिमतः ब्रिटिश हस्तक्षेपाने प्रभावित. हे संबंध मराठा अंतर्गत कलह, ब्रिटिश विस्तार आणि पेशवाईच्या पतनाचे प्रतीक आहेत. खालील मुद्द्यांमध्ये या संबंधांचे सविस्तर परीक्षण केले आहे, ज्यात पार्श्वभूमी, विकास, प्रमुख घटना आणि परिणाम यांचा समावेश आहे.

१. पार्श्वभूमी आणि सुरुवातीचे संबंध

- **नाना फडणवीसांची भूमिका:** नाना फडणवीस हे पेशवा माधवराव दुसऱ्याच्या (सवाई माधवराव, १७७४-१७९५) अल्पवयीन काळात रीजंट (संरक्षक) म्हणून कार्यरत होते. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर (१७९५) पेशवाईत वारसाचा प्रश्न निर्माण झाला. माधवराव विनावंशिक मृत्यू पावले, ज्यामुळे नानांनी बाजीराव (माधवरावांचे चुलत भाऊ रघुनाथरावांचे नातू आणि अमृतरावांचे पुत्र) यांना पेशवा म्हणून निवडले. हे निवडणे राजकीय चातुर्याचे उदाहरण होते, कारण नानांनी मराठा एकता टिकवण्यासाठी आणि अंतर्गत कलह टाळण्यासाठी ही चांगली निवड केली. बाजीराव तेव्हा केवळ २० वर्षांचे होते आणि नानांचे मार्गदर्शन स्वीकारण्यास तयार होते.
- **संरक्षक-संरक्षित संबंध:** सुरुवातीला (१७९५-१८००) नाना फडणवीस हे बाजीराव दुसऱ्यांचे गुरू आणि मार्गदर्शक होते. नानांनी बाजीरावांना पेशवाईचा वारस म्हणून घोषित करून दरबारातील सत्ता हस्तगत केली आणि मराठा सरदारांना (शिंदे, होळकर, गायकवाड) एकत्र ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले. हे काळात नानांची बुद्धिमत्ता आणि

कूटनीती बाजीरावांच्या अल्प अनुभवाला पूरक ठरली. बाजीराव नानांचे आदेश पाळत असत आणि मराठा साम्राज्याच्या हितासाठी कार्य करत असत. हे संबंध आदर्श वाटत होते, ज्यात नाना हे पेशवाईचे वास्तविक नियंत्रक होते आणि बाजीराव हे नाममात्र पेशवा.

- **राजकीय संदर्भ:** पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्य कमकुवत झाले असताना नानांनी पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात (१७७५-१७८२) ब्रिटिशांना रोखले आणि खर्ड्याच्या लढाईत (१७९५) निजामाला पराभूत केले. या विजयांमुळे नानांचा प्रभाव वाढला आणि बाजीरावांना त्यांचे नेतृत्व स्वीकारावे लागले. मात्र, नानांची वाढती सत्ता बाजीरावांसाठी अस्वस्थता निर्माण करू लागली.

२. संबंधांचा विकास आणि तणाव

- **नानांच्या मृत्यूपूर्वीचा काळ (१७९५-१८००):** नानांच्या नेतृत्वात बाजीराव दुसऱ्यांची कारकिर्द सुरळीत सुरू झाली. नानांनी मराठा संघराज्य मजबूत करण्यासाठी उत्तर भारतात महादजी शिंदे यांच्याशी समन्वय साधला आणि ब्रिटिशांशी सावध संबंध ठेवले. बाजीराव हे नानांच्या सल्ल्याने चालत असत, जसे की १७९५ च्या खर्ड्याच्या तहात नानांची भूमिका निर्णायक होती. मात्र, बाजीरावांच्या मनात सत्तेची महत्वाकांक्षा वाढू लागली. नाना हे 'बारभाई' परिषदेचे प्रमुख होते, ज्यामुळे बाजीरावांना नाममात्र अधिकार मिळाले, पण प्रत्यक्ष सत्ता नानांकडे होती. हे असंतुलन संबंधांत तणाव निर्माण करू लागले.
- **नानांच्या मृत्यूनंतरचा बदल (१८०० नंतर):** नाना फडणवीस यांचा मृत्यू (१३ मार्च १८००) हा संबंधांच्या वळणाचा मुद्दा ठरला. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीराव दुसऱ्यांना पूर्ण सत्ता मिळाली, पण त्यांचा अनुभव अपुरा होता. नानांच्या अनुपस्थितीत बाजीरावांनी स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे सुरू केले, ज्यामुळे मराठा सरदारांशी (विशेषतः होळकर आणि शिंदे) संघर्ष वाढला. बाजीराव नानांच्या काळातील एकजूटीच्या धोरणाचा भंग करून वैयक्तिक महत्वाकांक्षेवर भर देणे सुरू केले. इतिहासकारांच्या मते, नानांच्या मृत्यूने बाजीरावांना 'मुक्ती' मिळाली, पण त्यामुळे मराठा साम्राज्याची कमकुवतता वाढली.
- **विरोध आणि संघर्ष:** नानांच्या मृत्यूपूर्वीही बाजीराव आणि नाना यांच्यात किरकोळ मतभेद होते, जसे की दरबारी नेमणुकी आणि आर्थिक धोरणांवर. नाना हे केंद्रीकृत प्रशासनावर विश्वास ठेवत असत, तर बाजीरावांना स्वतंत्र कारभाराची इच्छा होती. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांनी नानांच्या समर्थकांना (जसे की अमृतराव) बाजूला केले आणि ब्रिटिशांशी जवळीक साधली, जे नानांच्या ब्रिटिश-विरोधी धोरणाच्या उलट होते. उदाहरणार्थ, १८०२ च्या बसईनच्या तहात बाजीरावांनी ब्रिटिशांशी 'सबसिडरी अलायन्स' केले, ज्यामुळे नानांच्या वारशाला धक्का बसला.

३. प्रमुख घटना आणि प्रभाव

- **पेशवाईची निवड (१७९५):** नानांनी बाजीरावांना पेशवा म्हणून निवडले, ज्यामुळे संबंध सुरुवातीला मजबूत झाले. हे निर्णय मराठा एकतेसाठी महत्त्वाचे होते.
- **नानांच्या मृत्यूचा धक्का (१८००):** नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांनी सत्ता हस्तगत केली, पण नानांच्या अनुभवी सल्लागारांचा अभाव भासला. यामुळे दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाची (१८०३-१८०५) जमीन तयार झाली, ज्यात बाजीराव ब्रिटिशांशी तह करून सरदारांना (शिंदे, होळकर) विरोध करू लागले.
- **ब्रिटिश हस्तक्षेप:** नानांच्या काळात ब्रिटिशांना रोखले गेले होते, पण बाजीरावांच्या कारकिर्दीत ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल वेलस्लीने 'डिव्हाईड अँड रूल' धोरण वापरले. बाजीरावांनी नानांच्या वारशाला धोका देऊन ब्रिटिशांशी

संगनमत केले, ज्यामुळे तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात (१८१७-१८१८) पेशवाईचा अंत झाला. बाजीरावांना ब्रिटिशांनी कैद केले आणि पेन्शन दिली.

४. परिणाम आणि मूल्यमापन

- **परिणाम:** हे संबंध मराठा साम्राज्याच्या पतनाचे कारणीभूत ठरले. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांच्या अकार्यक्षमतेमुळे मराठा संघराज्य विखुरले आणि ब्रिटिश वर्चस्व वाढले. बाजीराव नानांच्या कूटनीतिक वारशाचा लाभ घेऊ शकले नाहीत, ज्यामुळे १८१८ मध्ये पेशवाई संपली.
- **मूल्यमापन:** हे संबंध आदर्श संरक्षक-संरक्षित संबंधापासून संघर्षपूर्ण राजकीय खेळापर्यंत बदलले. नाना फडणवीसांची बुद्धिमत्ता बाजीरावांच्या महत्वाकांक्षेला पूरक असावी असे अपेक्षित होते, पण नानांच्या मृत्यूनं तो संतुलन बिघडला. इतिहासकार (जसे की जेम्स ग्रॅंट डफ) यांना नाना हे मराठा पुनरुत्थानाचे शिल्पकार मानतात, तर बाजीराव हे पेशवाईच्या पतनाचे प्रतीक. हे संबंध मराठा इतिहासातील अंतर्गत कलह आणि बाह्य धोक्यांचे उदाहरण आहेत, ज्याने ब्रिटिश राजवटीला दारे खुली केली. एकंदरीत, हे संबंध मराठा साम्राज्याच्या शेवटच्या टप्प्यातील तणावाचे प्रतिबिंब आहेत, ज्यात संधीचा अपव्यय झाला.

❖ नाना फडणवीस आणि दुसरा बाजीराव यांच्या संबंधांचे सविस्तर परीक्षण

नाना फडणवीस (१७४२-१८००) आणि दुसरा बाजीराव (१७७५-१८५१) यांच्यातील संबंध हे मराठा साम्राज्याच्या उत्तर पेशवाई काळातील एक जटिल आणि महत्त्वपूर्ण राजकीय नाते होते. नाना फडणवीस हे मराठा साम्राज्याचे प्रमुख मुत्सद्दी आणि 'मराठा चाणक्य' म्हणून ओळखले जाणारे कुशल प्रशासक होते, तर दुसरा बाजीराव हा १७९६ ते १८१८ या काळातील मराठा पेशवा होता. नाना फडणवीसांनी बाजीराव दुसऱ्याच्या अल्पवयीन काळात मराठा साम्राज्याचा कारभार सांभाळला, परंतु त्यांचे संबंध कालांतराने तणावपूर्ण बनले. यामागे वैयक्तिक मतभेद, राजकीय दृष्टिकोनातील फरक आणि ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितींचा हात होता. खालील मुद्द्यांमध्ये या संबंधांचे सविस्तर परीक्षण केले आहे.

१. संबंधांची पार्श्वभूमी

- **नाना फडणवीसांची भूमिका:** नाना फडणवीस हे पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचे प्रमुख शिल्पकार होते. पेशवा सवाई माधवराव (१७७४-१७९५) यांच्या अल्पवयीन काळात त्यांनी बारभाई परिषदेच्या माध्यमातून मराठा साम्राज्याची एकजूट टिकवली आणि ब्रिटिश विस्ताराला विरोध केला. त्यांनी सवाई माधवरावांना पेशवा म्हणून स्थापित केले आणि रघुनाथराव (बाजीराव दुसऱ्याचे वडील) यांच्या सत्तापिपासू कारस्थानांना थोपवले.
- **दुसरा बाजीरावाचा उदय:** सवाई माधवरावांचा मृत्यू १७९५ मध्ये झाला, तेव्हा रघुनाथरावाचा मुलगा बाजीराव दुसरा हा पेशवा बनला (१७ डिसेंबर १७९६). त्यावेळी तो अवघा २१ वर्षांचा होता आणि त्याला राजकीय अनुभव कमी होता. नाना फडणवीस हे त्याचे मार्गदर्शक आणि मराठा दरबाराचे प्रभावी प्रशासक होते. सुरुवातीला नानांनी बाजीराव दुसऱ्याला समर्थन दिले, परंतु त्यांचे संबंध लवकरच बिघडले.

२. संबंधांचे स्वरूप आणि टप्पे

नाना फडणवीस आणि दुसरा बाजीराव यांचे संबंध तीन टप्प्यांत पाहता येतात: सुरुवातीचा सहकार्याचा काळ, तणाव आणि मतभेद, आणि शेवटी नानांचा प्रभाव कमी होणे.

- **सुरुवातीचा सहकार्याचा काळ (१७९५-१७९६):** सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर मराठा दरबारात सत्तासंघर्ष निर्माण झाला. नाना फडणवीसांनी बाजीराव दुसऱ्याला पेशवा म्हणून निवडले, कारण तो रघुनाथरावाचा मुलगा असला तरी सवाई माधवरावांचा जवळचा वारस होता. नानांनी त्याला पाठिंबा देऊन मराठा सरदारांना (शिंदे, होळकर, भोसले) एकत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या काळात नानांनी बाजीरावाला राजकीय आणि प्रशासकीय मार्गदर्शन केले. खर्ड्याच्या लढाईत (१७९५) नानांच्या नेतृत्वात मराठ्यांनी निजामाला पराभूत केले, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याची शक्ती दिसून आली. बाजीराव या विजयाचा लाभार्थी होता, परंतु त्याने स्वतः कमी योगदान दिले.
- **तणाव आणि मतभेद (१७९६-१८००):** वैचारिक आणि व्यक्तिगत फरक: बाजीराव दुसरा हा महत्वाकांक्षी आणि स्वतंत्र निर्णय घेण्याची इच्छा असलेला पेशवा होता, परंतु त्याला नानांच्या प्रभावी नियंत्रणाचा त्रास होत होता. नाना फडणवीसांनी मराठा संघराज्य टिकवण्यासाठी केंद्रीकृत सत्ता आणि कठोर कूटनीतीवर भर दिला, तर बाजीरावाला नानांचे वर्चस्व मान्य नव्हते. बाजीरावाने नानांना 'जुन्या काळातील' आणि स्वतःच्या सत्तेला बंधन घालणारे मानले.
- **मराठा सरदारांशी संबंध:** बाजीरावाने शिंदे आणि होळकरांसारख्या सरदारांशी स्वतंत्रपणे संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे नानांना धोका वाटला. उदाहरणार्थ, बाजीरावाने दौलतराव शिंदे (महादजी शिंदेचा वारस) यांच्याशी जवळीक साधली, ज्यामुळे नानांचा प्रभाव कमी होऊ लागला. नानांनी या काळात होळकरांशी (विशेषतः यशवंतराव होळकर) जवळीक ठेवली, ज्यामुळे अंतर्गत कलह वाढला.
- **नानांचा तुरुंगवास (१७९७):** बाजीरावाने १७९७ मध्ये नाना फडणवीसांना तुरुंगात टाकले, ज्यामुळे त्यांचे संबंध पूर्णपणे बिघडले. बाजीरावाला नानांचे प्रशासकीय वर्चस्व आणि त्यांच्यावरील अवलंबित्व असह्य झाले होते. नानांचे समर्थक, विशेषतः होळकर आणि बारभाई परिषदेतील काही सदस्य, यामुळे नाराज झाले. यामुळे मराठा दरबारात गटबाजी वाढली.
- **नानांचा प्रभाव कमी होणे (१७९८-१८००):** बाजीरावाच्या दबावामुळे आणि दौलतराव शिंदेच्या मध्यस्थीने नाना १७९८ मध्ये तुरुंगातून सुटले, परंतु त्यांचा प्रभाव कमी झाला होता. ते अहमदनगरला गेले आणि तिथून प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, बाजीरावाने स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे मराठा साम्राज्य कमकुवत होऊ लागले. नाना फडणवीसांचा मृत्यू १३ मार्च १८०० रोजी झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावाने ब्रिटिशांशी जवळीक साधली, ज्यामुळे बसईनचा तह (१८०२) झाला. या तहाने मराठा स्वातंत्र्याला धक्का बसला आणि दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५) घडले.

३. संबंधांवरील प्रभाव आणि परिणाम

- **मराठा साम्राज्यावर परिणाम:** नाना आणि बाजीराव यांच्यातील तणावामुळे मराठा साम्राज्यात अंतर्गत गटबाजी वाढली. नानांनी मराठा एकजूटीसाठी आग्रह धरला, तर बाजीरावाच्या स्वतंत्र धोरणामुळे शिंदे, होळकर आणि भोसले यांच्यात फूट पडली. याचा परिणाम म्हणून मराठा साम्राज्य दुसऱ्या आणि तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धांमध्ये कमकुवत झाले आणि १८१८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली.
- **ब्रिटिश हस्तक्षेप:** बाजीरावाने ब्रिटिशांशी (विशेषतः लॉर्ड वेलस्लीशी) जवळीक साधली, ज्यामुळे बसईनचा तह झाला. हा तह नानांच्या धोरणाच्या विरुद्ध होता, कारण नानांनी ब्रिटिश विस्ताराला कायम विरोध केला होता.

बाजीरावाच्या या निर्णयामुळे मराठा स्वातंत्र्य धोक्यात आले आणि ब्रिटिशांनी मराठा साम्राज्य तोडण्याची रणनीती यशस्वी केली.

- **नानांचा वारसा आणि बाजीरावाची अपयशी कारकीर्द:** नाना फडणवीसांचे धोरण मराठा साम्राज्याला एकत्र ठेवण्यावर आणि ब्रिटिशांना रोखण्यावर केंद्रित होते, तर बाजीरावाचे धोरण वैयक्तिक सत्तेच्या आणि तात्पुरत्या फायद्यांवर आधारित होते. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावाला कुशल मार्गदर्शनाचा अभाव भासला, आणि त्याच्या चुकीच्या निर्णयांमुळे (उदा. बसईनचा तह, होळकरांशी शत्रुत्व) मराठा साम्राज्याचा अंत झाला.

४. मूल्यमापन

नाना फडणवीस आणि दुसरा बाजीराव यांच्यातील संबंध हे मराठा साम्राज्याच्या पतनाच्या काळातील एक महत्त्वपूर्ण घटक होते. नाना हे दूरदृष्टी असलेले आणि मराठा स्वातंत्र्याचे रक्षक होते, तर बाजीराव दुसरा हा अननुभवी आणि स्वतःच्या सत्तेच्या मागे लागलेला पेशवा होता. त्यांच्यातील मतभेदांमुळे मराठा एकजुटीला तडा गेला आणि ब्रिटिशांना मराठा साम्राज्य तोडण्याची संधी मिळाली. नानांनी बाजीरावाला मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बाजीरावाच्या स्वतंत्र आणि काहीवेळा अविचारी धोरणांमुळे त्यांचे संबंध बिघडले. यामुळे मराठा इतिहासात नाना फडणवीस हे एक थोर मुत्सद्दी म्हणून स्मरणात राहिले, तर बाजीराव दुसरा हा पेशवाईच्या पतनाचे कारण ठरला. हे संबंध मराठा इतिहासातील एक दुखद पण शिकवण देणारे उदाहरण आहे.

❖ नारायणराव पेशव्यांची थोडक्यात माहिती

नारायणराव पेशवे (१० ऑगस्ट १७५५ - ३० ऑगस्ट १७७३) हे मराठा साम्राज्याचे दहावे पेशवे होते. ते बालाजी बाजीराव (नाना साहेब) यांचे सर्वात लहान पुत्र आणि माधवराव प्रथम यांचे धाकटे भाऊ होते. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईनंतर (१७६१) मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाच्या काळात त्यांचा जन्म झाला.

- **कारकिर्द:** १७७२ मध्ये मोठ्या भाव माधवराव प्रथमांच्या मृत्यूनंतर, अवघ्या १७ वर्षांच्या वयात त्यांना पेशवेपदी स्थापित करण्यात आले. त्यांच्या अल्प कारकिर्दीत (नोव्हेंबर १७७२ ते ऑगस्ट १७७३) मराठा साम्राज्याची स्थिती मजबूत होत होती, आणि नाना फडणवीसांसारख्या मुत्सद्द्यांच्या मदतीने प्रशासन चालवले जात होते.
- **विवाह आणि वारस:** त्यांचा विवाह गंगाबाई साठे यांच्याशी झाला होता. नारायणरावांच्या हत्येनंतर गंगाबाई गर्भवती होत्या, आणि १७७४ मध्ये त्यांना सवाई माधवराव (माधवराव दुसरे) यांचा जन्म झाला, ज्याने पेशवाईचा वारस सुरक्षित झाला.
- **मृत्यू:** ३० ऑगस्ट १७७३ रोजी पुण्यातील शनिवारवाड्यात त्यांची क्रूर हत्या झाली. ही हत्या त्यांचे काका रघुनाथराव (रघोबा दादा) यांच्या कारस्थानाने घडवली गेली अशी शंका आहे, ज्याने पेशवाईवर सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न केला. ही घटना मराठा इतिहासातील एक काळा पर्व मानली जाते, ज्यामुळे बारभाई परिषदेची स्थापना झाली आणि पहिले इंग्रज-मराठा युद्धाला सुरुवात झाली.

नारायणरावांची अल्पायुषी कारकिर्द मराठा अंतर्गत कलहाची प्रतीक आहे, ज्याने साम्राज्याच्या पतनाला चालना दिली.

❖ सुरतेच्या तहाविषयी थोडक्यात माहिती

सुरतेचा तह (Treaty of Surat) हा ६ मार्च १७७५ रोजी मराठा साम्राज्याचे रघुनाथराव (रघोबा दादा) आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी यांच्यात झालेला एक महत्त्वपूर्ण राजकीय करार होता. हा तह पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धाला (१७७५-१७८२) कारणीभूत ठरला.

- **पार्श्वभूमी:** पेशवा नारायणराव यांच्या हत्येनंतर (१७७३) रघुनाथरावाने पेशवाई हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बारभाई परिषदेने (नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वात) त्याला विरोध केला आणि सवाई माधवरावांना पेशवा घोषित केले. रघुनाथरावाने ब्रिटिशांची मदत मिळवण्यासाठी हा तह केला.
- **तहाचे मुख्य मुद्दे:** रघुनाथरावाने ब्रिटिशांना साल्सेट आणि भसीन हे प्रदेश सोपवले. त्याने मराठ्यांचे थकीत कर आणि काही किल्ले ब्रिटिशांना देण्याचे मान्य केले. बदल्यात, ब्रिटिशांनी रघुनाथरावाला पेशवा बनवण्यासाठी सैनिकी मदत देण्याचे वचन दिले.
- **परिणाम:** या तहामुळे पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध सुरू झाले, कारण बारभाई परिषदेने रघुनाथराव आणि ब्रिटिशांना विरोध केला. मराठ्यांनी (महादजी शिंदे आणि नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वात) ब्रिटिशांना वडगावच्या लढाईत (१७७९) पराभूत केले. हा तह अखेरीस सालबाईच्या तहाने (१७८२) रद्द झाला, ज्याने मराठ्यांना साल्सेट आणि भसीन परत मिळाले आणि रघुनाथरावाला पेन्शन देण्यात आली. सुरतेचा तह मराठा अंतर्गत कलह आणि ब्रिटिश हस्तक्षेपाचे प्रतीक आहे, ज्याने मराठा साम्राज्याच्या पतनाला चालना दिली.

❖ गजेन्द्रगडच्या तहाविषयी थोडक्यात माहिती

गजेन्द्रगडचा तह (Treaty of Gajendragad) हा १७८७ मध्ये मराठा साम्राज्य आणि हैदराबादच्या निजाम अली खान यांच्यात झालेला एक महत्त्वपूर्ण करार होता. हा तह मराठा सरदार हरपंत फडके (किंवा हरिपंत फडके) आणि निजाम यांच्यातील संघर्षानंतर घडला, ज्यात मराठ्यांनी दख्खनमधील चौथाई आणि सरदेशमुखीच्या अधिकाराची पुष्टी मिळवली.

- **पार्श्वभूमी:** निजामाने मराठ्यांच्या कर वसुलीला विरोध केला, ज्यामुळे मराठ्यांनी (नाना फडणवीसांच्या नेतृत्वात) निजामाच्या प्रदेशांवर हल्ला केला. हरपंत फडके यांच्या मोहिमेनंतर निजामाने शरणागती पत्करली.
- **मुख्य कलमे:** निजामाने मराठ्यांना ३० लाख रुपयांची थकीत रक्कम, दौलताबाद आणि अर्धा बेरार प्रदेश सोपवला. मराठ्यांना दख्खनमधील चौथाई (२५%) आणि सरदेशमुखी (१०%) चे अधिकार मिळाले. तसेच, निजामाने मराठा अधिपत्य मान्य केले.
- **परिणाम:** हा तह मराठा साम्राज्याच्या दख्खनमधील वर्चस्व मजबूत करणारा ठरला आणि निजामाच्या सत्तेला मराठ्यांचे संरक्षण मिळाले. मात्र, पुढे ब्रिटिशांच्या हस्तक्षेपाने निजाम ब्रिटिशांच्या बाजूने गेला, ज्यामुळे मराठ्यांना नुकसान झाले. हा तह मराठा इतिहासातील कूटनीतिक यशाचे उदाहरण आहे, ज्याने अल्पकाळासाठी मराठा प्रभाव वाढवला.

❖ पेशवे माधवराव प्रथम यांच्या कामगिरीचे सविस्तर मूल्यमापन

माधवराव प्रथम (१७४८-१७७२) हे मराठा साम्राज्याचे नववे पेशवे होते आणि मराठा इतिहासातील एक प्रमुख नेते म्हणून ओळखले जातात. ते बालाजी बाजीराव (नाना साहेब) यांचे पुत्र आणि नारायणराव पेशव्यांचे मोठे भाऊ होते. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाच्या काळात त्यांची कारकिर्द (१७६१-१७७२) अतिशय महत्त्वाची ठरली. माधवरावांची कामगिरी मुख्यतः लष्करी विजय, प्रशासकीय सुधारणा, कूटनीती आणि साम्राज्याच्या विस्तारावर केंद्रित होती. ते एक कुशल सेनापती, दूरदृष्टी असलेले प्रशासक आणि मराठा एकतेचे प्रतीक होते. त्यांच्या नेतृत्वामुळे मराठा साम्राज्याने पानिपतची दुर्बलता दूर करून उत्तर आणि दक्षिण भारतात प्रभाव वाढवला. मात्र, त्यांच्या अल्पायुषी कारकिर्दीत (२४ वर्षांच्या वयात मृत्यू) काही मर्यादा आणि आव्हानेही होती. खालील मुद्द्यांमध्ये त्यांच्या कामगिरीचे सविस्तर मूल्यमापन केले आहे.

१. पार्श्वभूमी आणि उदय

पानिपतच्या युद्धात (१७६१) मराठा साम्राज्याला मोठा धक्का बसला, ज्यात सदाशिवराव भाऊ, विश्वाजीराव आणि इतर अनेक नेते मारले गेले. युद्धानंतर बालाजी बाजीराव (नाना साहेब) यांनी पेशवाई हाती घेतली, पण १७६१ च्या अखेरीस त्यांचा मृत्यू झाला. त्यानंतर अवघ्या १३ वर्षांच्या माधवरावांना पेशवेपदी बसवण्यात आले. या काळात नाना फडणवीस, रामशास्त्री प्रभुणे आणि इतर मुत्सद्द्यांच्या मदतीने त्यांनी साम्राज्याचे नेतृत्व सांभाळले. माधवरावांची कामगिरी हे पानिपतनंतरच्या मराठा पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहे, ज्यात त्यांनी अंतर्गत कलह रोखून बाह्य शत्रूंना पराभूत केले. त्यांची शारीरिक आणि मानसिक ताकद (टायफॉईडसारख्या आजारानाही तोंड देणारी) त्यांच्या नेतृत्वाची पुष्टी करते.

२. लष्करी कामगिरी आणि विजय

माधवरावांची कामगिरीचा मुख्य भाग लष्करी क्षेत्रात होता. पानिपतनंतर मराठा सैन्य विखुरलेले असताना, त्यांनी सैन्याचे पुनर्संगठन केले आणि अनेक यशस्वी मोहिमा राबवल्या. त्यांचे लष्करी धोरण हे आक्रमक आणि रणनीतिक होते, ज्यात तोफखाना आणि घोडदळाचा प्रभावी वापर केला.

- **उत्तर भारतातील मोहिमा:** पानिपतनंतर मुगल, रोहिल्ला आणि जाट शक्तींनी मराठा प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. माधवरावांनी १७६७ मध्ये उत्तर भारतात मोहिम राबवली, ज्यात त्यांनी मुगल सम्राट शाह आलम द्वितीयला पराभूत केले आणि दिल्लीजवळील इलाहाबाद, आग्रा इत्यादी प्रदेश जिंकले. १७६६-१७६७ च्या मोहिमेत रोहिल्ला नेते शुजा-उद-दौला (अवधचा नवाब) आणि हाफिझ रहमत खान यांना हरवले. या मोहिमांमुळे मराठ्यांनी उत्तर भारतात चौथाई वसूल करण्याचे अधिकार पुनर्स्थापित केले आणि मुगल दरबारावर प्रभाव टाकला. हे विजय मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहेत, ज्याने पानिपतची हार विसरून मराठ्यांना नवसंजीवनी दिली.
- **दक्षिण भारतातील विजय:** दख्खनमध्ये हैदराबादचा निजाम आणि मैसूरचा हैदर अली हे मराठ्यांचे प्रमुख शत्रू होते. माधवरावांनी १७६३ मध्ये निजाम निजाम अली खानला पराभूत केले आणि आर्कोटच्या तहाने (१७६४) दख्खनमधील मराठा वर्चस्व मजबूत केले. १७६७ मध्ये हैदर अलीविरुद्ध मोहिम राबवली, ज्यात मराठ्यांनी मैसूरवर हल्ला करून कर्नाटक प्रदेश जिंकला. या मोहिमांमुळे मराठा साम्राज्य दक्षिणेकडे विस्तारले आणि हैदर अलीला मराठा अधिपत्य मान्य करावे लागले.
- **इतर लढाया:** १७६४ मध्ये जाट राजा सूरजमलला हरवले आणि राजस्थानातील राजपूत राज्यांवर नियंत्रण मिळवले. त्यांच्या लष्करी यशामुळे मराठा सैन्याची संख्या वाढली आणि तोफखान्याचे आधुनिकीकरण सुरू झाले. एकंदरीत, माधवरावांच्या काळात मराठ्यांनी १० हून अधिक मोठ्या लढाया जिंकल्या, ज्याने साम्राज्याची सीमा हिमालयापासून दक्षिण भारतापर्यंत विस्तारली.
- **मूल्यमापन:** लष्करी दृष्टिकोनातून माधवरावांची कामगिरी उत्कृष्ट होती. ते एक थोर सेनापती होते, ज्यांनी पानिपतनंतरची दुर्बलता दूर करून मराठा शक्ती पुन्हा प्रस्थापित केली. इतिहासकार जेम्स ग्रॅंट डफ यांनी त्यांना 'मराठा साम्राज्याचे उद्धारक' म्हटले आहे. मात्र, सततच्या युद्धांमुळे आर्थिक ओझे वाढले आणि सैन्यावर अवलंबित्व वाढले, ज्याचा परिणाम पुढे दिसला.

३. प्रशासकीय आणि आर्थिक सुधारणा

माधवरावांनी केवळ लष्करी नव्हे तर प्रशासकीय क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी पेशवाईचे केंद्रीकरण केले आणि अंतर्गत कलह रोखला.

- **प्रशासकीय सुधार:** त्यांनी नाना फडणवीसांसारख्या कुशल मुत्सद्द्यांना दरबारात नेमले आणि बारभाई परिषदेची पायाभरणी केली. पुण्यातील प्रशासन मजबूत केले, ज्यात करवसुलीची यंत्रणा सुधारली आणि भ्रष्टाचार रोखला. त्यांनी मराठा सरदारांना (शिंदे, होळकर, गायकवाड) एकत्र ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले, ज्यामुळे संघराज्याची एकजूट टिकली.
- **आर्थिक धोरण:** पानिपतनंतरच्या आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी चौथाई आणि सरदेशमुखीचे अधिकार कठोरपणे लागू केले. उत्तर भारतातील मोहिमांमधून मोठी रक्कम वसूल केली, ज्याने साम्राज्याची अर्थव्यवस्था सुधारली. तसेच, व्यापार आणि शेतीला प्रोत्साहन दिले.
- **धार्मिक आणि सामाजिक योगदान:** माधवराव हे धार्मिक होते आणि त्यांनी मंदिरे बांधली, जसे की पुण्यातील पार्वती मंदिर. त्यांनी हिंदू पुनरुत्थानावर भर दिला आणि मुगलांविरुद्ध धार्मिक एकतेचे धोरण अवलंबले.
- **मूल्यमापन:** प्रशासकीय दृष्टिकोनातून माधवरावांची कामगिरी प्रशंसनीय आहे. त्यांनी पेशवाईला एक मजबूत केंद्रीकृत व्यवस्था दिली, ज्याने मराठा साम्राज्याला स्थिरता मिळाली. मात्र, सरदारांच्या स्वायत्ततेला मर्यादा घालण्याचे प्रयत्न पुढे कलहाला कारणीभूत ठरले.

४. कूटनीती आणि बाह्य संबंध

- माधवरावांची कूटनीती ही त्यांच्या कामगिरीचे एक वैशिष्ट्य होते. त्यांनी मुगल सम्राट शाह आलम द्वितीयशी मित्रत्व साधले आणि त्याला मराठा संरक्षण दिले, ज्यामुळे मराठ्यांना मुगल नावाने उत्तर भारतावर नियंत्रण मिळाले. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी सावध संबंध ठेवले, ज्याने पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धापूर्वी शांतता टिकली. निजाम आणि हैदर अलीशी तह करून दख्खन स्थिर केला.
- **मूल्यमापन:** कूटनीतीत माधवराव यशस्वी होते, कारण त्यांनी शत्रूंना मित्र बनवले आणि ब्रिटिशांना तात्पुरते रोखले. हे धोरण नाना फडणवीसांच्या मदतीने अधिक प्रभावी ठरले.

५. मर्यादा आणि आव्हाने

माधवरावांची कामगिरी यशस्वी असली तरी काही मर्यादा होत्या:

- **अल्पायुषी कारकिर्द:** केवळ ११ वर्षांच्या कारकिर्दीत (१७६१-१७७२) त्यांचा मृत्यू (टायफॉईडमुळे) झाला, ज्यामुळे वारसाचा प्रश्न निर्माण झाला आणि नारायणरावांच्या हत्येपर्यंत कलह वाढला.
- **आर्थिक ताण:** सततच्या युद्धांमुळे कर्ज वाढले आणि साम्राज्याची अर्थव्यवस्था कमकुवत झाली.
- **अंतर्गत कलह:** सरदारांशी पूर्ण एकजूट नसल्यामुळे पुढे फूट पडली.
- **ब्रिटिश धोका:** त्यांच्या काळात ब्रिटिश विस्तार सुरू झाला, पण माधवरावांनी तो रोखला नाही.

६. एकंदरीत मूल्यमापन

माधवराव प्रथम यांची कामगिरी मराठा इतिहासातील सोनेरी अध्याय आहे. पानिपतनंतरच्या संकटातून साम्राज्याला उभारी देण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. ते एक थोर सेनापती, कुशल प्रशासक आणि दूरदृष्टी असलेले नेते होते, ज्यांनी मराठा साम्राज्याला उत्तरेकडून दक्षिणेकडे विस्तार दिला आणि एकजूट टिकवली. इतिहासकार त्यांना 'मराठ्यांचा अॅलेक्झांडर' किंवा 'मराठा साम्राज्याचे पुनरुज्जीवक' म्हणून ओळखतात. त्यांच्या यशामुळे मराठा प्रभाव १७७० पर्यंत शिखरावर पोहोचला, पण अल्पायुषीपणामुळे वारसा नाना फडणवीसांसारख्या मुत्सद्द्यांवर अवलंबून राहिला. एकंदरीत, माधवरावांची

कामगिरी ९०% यशस्वी मानली जाते, जी मराठा स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी आदर्श आहे. त्यांच्याविना मराठा इतिहास वेगळा असता.

❖ माधवराव यांच्या कामगिरीचे सविस्तर मूल्यमापन

पेशवे माधवराव प्रथम (१७४५-१७७२), ज्यांना थोरले माधवराव किंवा पहिले माधवराव म्हणून ओळखले जाते, हे मराठा साम्राज्याचे सातवे पेशवे होते. त्यांनी १७६१ ते १७७२ या काळात पेशवाई सांभाळली आणि पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) कमकुवत झालेल्या मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानात मोलाची भूमिका बजावली. माधवरावांचे नेतृत्व, लष्करी पराक्रम, प्रशासकीय सुधारणा आणि कूटनीती यामुळे त्यांना मराठा इतिहासातील एक थोर पेशवे मानले जाते. त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करताना त्यांची सकारात्मक कामगिरी आणि मर्यादा यांचा समतोल विचार करणे आवश्यक आहे. खालील मुद्द्यांमध्ये त्यांच्या कामगिरीचे सविस्तर मूल्यमापन केले आहे.

१. पार्श्वभूमी आणि प्रारंभिक काळ

पेशवेपदाची सुरुवात: माधवराव हे पेशवे बालाजी बाजीराव (नाना साहेब) यांचे थोरले पुत्र होते. पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला, ज्यात त्यांचे वडील आणि चुलत भाऊ विश्वासराव मारले गेले. वयाच्या अवघ्या १६व्या वर्षी (१७ जून १७६१) माधवराव पेशवे बनले. त्यावेळी मराठा साम्राज्य आर्थिक संकट, अंतर्गत कलह आणि बाह्य धोक्यांमुळे (निजाम, हैदर अली, ब्रिटिश) कमकुवत झाले होते. माधवरावांनी या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी नाना फडणवीस, महादजी शिंदे, हरपंत फडके यांच्यासारख्या मुत्सद्द्यांचा आधार घेतला.

प्रारंभिक आव्हाने: माधवरावांचा सुरुवातीचा काळ त्यांचे काका रघुनाथराव (रघोबा) यांच्या बंडखोरीमुळे तणावपूर्ण होता. रघुनाथरावाने पेशवेपदावर दावा केला, ज्यामुळे अंतर्गत गटबाजी वाढली. याशिवाय, निजाम आणि हैदर अली यांच्यासारख्या शत्रूंनी मराठा प्रदेशावर हल्ले केले.

२. प्रमुख कामगिरी

माधवरावांनी आपल्या ११ वर्षांच्या कारकिर्दीत मराठा साम्राज्याला स्थिरता आणि शक्ती प्रदान केली. त्यांच्या कामगिरीचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे:

● लष्करी यश आणि साम्राज्य विस्तार:

- **हैदर अलीविरुद्ध विजय:** माधवरावांनी मैसूरच्या हैदर अलीविरुद्ध अनेक यशस्वी मोहिमा राबवल्या (१७६४, १७६५, १७६७). १७६५ मध्ये त्यांनी हैदर अलीला पराभूत करून कर्नाटकात मराठा प्रभाव पुनर्स्थापित केला. १७६७ मध्ये श्रीरंगपट्टण जवळ हैदर अलीला हरवले आणि त्याच्याकडून खंडणी वसूल केली. या विजयांमुळे दक्षिण भारतात मराठ्यांचा दरारा वाढला.
- **निजामाविरुद्ध लढाया:** १७६३ मध्ये उदगीरच्या लढाईत माधवरावांनी निजाम अली खानला पराभूत केले आणि रकमगिरीचा तह घडवला, ज्यामुळे मराठ्यांना औरंगाबादसह मोठे प्रदेश आणि खंडणी मिळाली. या विजयाने दख्खनमधील मराठा वर्चस्व पुनर्स्थापित झाले.
- **उत्तर भारतातील मोहिमा:** माधवरावांनी महादजी शिंदे यांच्या मदतीने उत्तर भारतात मराठा प्रभाव वाढवला. १७६९-१७७१ मध्ये त्यांनी रोहिल्ला, जाट आणि राजपूतांविरुद्ध मोहिमा राबवल्या, ज्यामुळे दिल्लीपर्यंत मराठा प्रभाव पुनर्जनन झाला. १७७१ मध्ये दिल्लीवर कब्जा केला आणि मुगल सम्राट शाह आलम II ला मराठा संरक्षणाखाली ठेवले.

- **प्रशासकीय सुधारणा:**

माधवरावांनी मराठा प्रशासनाला सुसंगत आणि केंद्रीकृत केले. त्यांनी नाना फडणवीस आणि सखाराम बोकील यांच्यासारख्या कुशल प्रशासकांना महत्त्व दिले. त्यांनी खजिना, कर वसुली आणि लष्करी व्यवस्था सुधारली. त्यांनी मराठा सरदारांना (शिंदे, होळकर, गायकवाड) नियंत्रणात ठेवण्यासाठी कठोर धोरणे अवलंबली आणि अंतर्गत बंडखोरी (विशेषतः रघुनाथरावाची) थोपवली. १७६३ मध्ये रघुनाथरावाला तुरुंगात टाकले आणि त्यांचे अधिकार कमी केले. त्यांनी पुण्यातील प्रशासकीय व्यवस्था मजबूत केली आणि पेठांचा विकास केला, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता वाढली.

- **कूटनीती आणि ब्रिटिशांशी संबंध:**

- माधवरावांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी सावध कूटनीती ठेवली. त्यांनी ब्रिटिशांना थेट युद्धात सामोरे न जाता त्यांचा प्रभाव रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या काळात ब्रिटिश अजून भारतात पूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित करू शकले नव्हते, आणि माधवरावांनी त्यांना मराठा प्रदेशांपासून दूर ठेवले.
- **हिंदू पुनरुत्थान:** माधवरावांनी हिंदू संस्कृती आणि धर्माला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी मंदिरांचे संरक्षण केले आणि धार्मिक सहिष्णुता राखली, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याला सामाजिक आधार मिळाला.

३. मर्यादा आणि आव्हाने

- **अल्पायुष्य आणि प्रकृती:** माधवरावांना क्षयरोगाने ग्रासले, ज्यामुळे त्यांचे आयुष्य केवळ २७ वर्षांचे राहिले. त्यांच्या आजारपणामुळे अखेरच्या काही वर्षांत प्रशासनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवणे कठीण झाले. १८ नोव्हेंबर १७७२ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला, ज्याने मराठा साम्राज्याला मोठा धक्का बसला.
- **अंतर्गत कलह:** रघुनाथरावाची बंडखोरी आणि मराठा सरदारांमधील स्वायत्तता यामुळे माधवरावांना सतत अंतर्गत आव्हानांना सामोरे जावे लागले. रघुनाथरावाच्या कारस्थानांनी नंतर नारायणरावांच्या हत्येला चालना दिली, ज्यामुळे पेशवाई कमकुवत झाली.
- **ब्रिटिश धोका:** माधवरावांच्या काळात ब्रिटिशांचा धोका वाढत होता, आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर ब्रिटिशांनी मराठा कमकुवतपणाचा फायदा घेतला. पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-१७८२) हे त्यांच्या मृत्यूनंतर लगेच सुरू झाले.
- **आर्थिक अडचणी:** पानिपतच्या युद्धानंतर मराठा खजिना रिकामा झाला होता. माधवरावांनी आर्थिक सुधारणा केल्या, परंतु सततच्या लढायांमुळे आर्थिक स्थिरता पूर्णपणे प्रस्थापित होऊ शकली नाही.

४. मूल्यमापन

- **सकारात्मक पैलू:**

- **पुनरुत्थान:** माधवरावांनी पानिपतच्या पराभवानंतर मराठा साम्राज्याला नवसंजीवनी दिली. त्यांच्या लष्करी विजयांनी (हैदर अली, निजाम) मराठ्यांचा दरारा पुनर्स्थापित केला आणि उत्तर भारतात प्रभाव वाढवला.
- **प्रशासकीय कौशल्य:** त्यांनी केंद्रीकृत प्रशासन आणि सरदारांचे नियंत्रण यावर भर दिला, ज्यामुळे मराठा संघराज्य मजबूत झाले. नाना फडणवीसांसारख्या मुत्सद्द्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यांनी दीर्घकालीन स्थिरतेचा पाया घातला.
- **कूटनीती:** त्यांनी ब्रिटिश आणि इतर शत्रूंशी संतुलित धोरण ठेवले, ज्यामुळे मराठा स्वातंत्र्य टिकले.

- **वारसा:** माधवरावांना मराठा इतिहासात 'साडेतीन शहाणे' (माधवराव, नाना फडणवीस, महादजी शिंदे, अहिल्याबाई होळकर) मधील एक मानले जाते. त्यांच्या मृत्यूनंतर मराठा साम्राज्याने सवाई माधवराव आणि नाना फडणवीसांच्या काळात त्यांचा वारसा पुढे नेला.
- **मर्यादा:** त्यांचे अल्पायुष्य आणि प्रकृती ही सर्वात मोठी मर्यादा ठरली. त्यांच्या मृत्यूनंतर रघुनाथरावाच्या बंडखोरीने मराठा साम्राज्याला खीळ बसली. तसेच, ब्रिटिशांचा वाढता प्रभाव आणि आर्थिक अडचणी यांना पूर्णपणे थोपवता आले नाही.

५. निष्कर्ष

पेशवे माधवराव प्रथम हे मराठा इतिहासातील एक थोर व्यक्तिमत्त्व होते, ज्यांनी अल्प वयात आणि प्रतिकूल परिस्थितीत मराठा साम्राज्याला पुनरुज्जन दिले. त्यांचे लष्करी यश, प्रशासकीय सुधारणा आणि कूटनीती यांनी मराठ्यांना स्थिरता दिली, परंतु त्यांचे अकाली निधन आणि अंतर्गत कलह यामुळे त्यांच्या प्रयत्नांचा पूर्ण लाभ मराठ्यांना मिळाला नाही. इतिहासकार जेम्स ग्रॅंट डफ आणि इतरांनी त्यांना मराठा साम्राज्याचा 'पुनरुत्थानकर्ता' मानले आहे. त्यांचा वारसा नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांनी पुढे नेला, परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर मराठा साम्राज्याचा हळूहळू पतनाकडे प्रवास सुरू झाला.

❖ पेशवे माधवराव आणि हैदर अली यांच्यातील संघर्षाविषयी माहिती

पेशवे माधवराव प्रथम (१७४५-१७७२) आणि हैदर अली (१७२०-१७८२), मैसूरचा शासक, यांच्यातील संघर्ष हा मराठा साम्राज्य आणि मैसूरच्या वाढत्या शक्तीमधील प्रादेशिक वर्चस्वाच्या स्पर्धेचा परिणाम होता. हा संघर्ष १७६० च्या दशकात, विशेषतः १७६४ ते १७७१ या काळात, तीव्र झाला. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धानंतर (१७६१) मराठा साम्राज्य कमकुवत झाले असताना, हैदर अलीने मैसूरला एक मजबूत शक्ती बनवले आणि मराठ्यांच्या दक्षिण भारतातील प्रभावाला आव्हान दिले. माधवरावांनी, मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानासाठी, हैदर अलीला पराभूत करून दख्खन आणि कर्नाटकातील मराठा वर्चस्व पुनर्स्थापित करण्याचे धोरण अवलंबले. खालील मुद्द्यांमध्ये या संघर्षाची पार्श्वभूमी, कारणे, प्रमुख लढाया आणि परिणाम सविस्तर स्पष्ट केले आहेत.

१. संघर्षाची पार्श्वभूमी

- **पानिपतनंतरची परिस्थिती:** पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला, ज्यामुळे त्यांचा उत्तर आणि दक्षिण भारतातील प्रभाव कमकुवत झाला. याचवेळी, हैदर अलीने मैसूरमध्ये सत्ता मिळवली आणि युरोपियन (विशेषतः फ्रेंच) तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपले सैन्य आधुनिक केले. त्याने कर्नाटक, केरळ आणि तमिळनाडूच्या काही भागांवर नियंत्रण मिळवले, जे मराठ्यांच्या पारंपरिक प्रभावक्षेत्रात येत होते.
- **माधवरावांचे नेतृत्व:** माधवराव प्रथम १७६१ मध्ये, वयाच्या १६व्या वर्षी, पेशवे बनले. त्यांनी नाना फडणवीस, महादजी शिंदे आणि हरपंत फडके यांच्या सहाय्याने मराठा साम्राज्याची पुनर्रचना केली. दक्षिण भारतात मराठ्यांचा प्रभाव टिकवण्यासाठी हैदर अलीविरुद्ध लढणे आवश्यक होते, कारण हैदर अलीने मराठ्यांचे चौथाई आणि सरदेशमुखी कर वसूल करण्यास नकार दिला होता.
- **हैदर अलीची महत्वाकांक्षा:** हैदर अलीने मैसूरला एक स्वतंत्र शक्ती बनवले आणि मराठ्यांचे अधिपत्य नाकारले. त्याने १७६० च्या दशकात मराठ्यांचे मित्र असलेले कूर्ग, बेदनूर आणि इतर छोटी राज्ये ताब्यात घेतली. तसेच, त्याने ब्रिटिश आणि फ्रेंचांशी कूटनीतिक संबंध प्रस्थापित केले, ज्यामुळे मराठ्यांना धोका वाटला.

२. संघर्षाची कारणे

- **प्रादेशिक वर्चस्व:** मराठा साम्राज्याने दख्खन आणि कर्नाटकात चौथाई आणि सरदेशमुखी वसूल करण्याचा अधिकार मिळवला होता, पण हैदर अलीने याला विरोध केला. त्याने मराठ्यांच्या प्रभावक्षेत्रातील प्रदेश (जसे की बेदनूर, सिरा) ताब्यात घेतले, ज्यामुळे संघर्ष अपरिहार्य झाला.
- **हैदर अलीची आक्रमकता:** हैदर अलीने १७६३ मध्ये कन्याकुमारीपर्यंत मोहिमा राबवल्या आणि मराठ्यांचे मित्र असलेल्या स्थानिक शासकांना पराभूत केले. यामुळे मराठ्यांना त्याचा प्रतिकार करणे आवश्यक झाले.
- **मराठा पुनरुत्थान:** पानिपतनंतर माधवरावांनी मराठा सत्तेचे पुनरुत्थान करण्यासाठी आक्रमक धोरण अवलंबले. हैदर अलीला पराभूत करणे हे दक्षिण भारतातील मराठा प्रभाव टिकवण्यासाठी महत्वाचे होते.
- **ब्रिटिश आणि फ्रेंच हस्तक्षेप:** हैदर अलीने फ्रेंच तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपले सैन्य बळकट केले, तर ब्रिटिशांनी त्याच्याशी तह करण्याचा प्रयत्न केला. मराठ्यांना हे दोन्ही धोके रोखण्यासाठी हैदर अलीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक होते.

३. प्रमुख लढाया आणि मोहिमा

माधवरावांनी हैदर अलीविरुद्ध अनेक मोहिमा राबवल्या, ज्या मराठा इतिहासातील महत्वाच्या मानल्या जातात. या लढायांमध्ये मराठ्यांनी आपली लष्करी रणनीती आणि एकजूटीचे प्रदर्शन केले.

- **१७६४-१७६५ ची मोहीम:** माधवरावांनी १७६४ मध्ये हैदर अलीविरुद्ध पहिली मोहीम राबवली. या मोहिमेत मराठ्यांनी सिरा आणि बेदनूर परत जिंकले. १७६५ मध्ये रट्टिहल्लीच्या लढाईत मराठ्यांनी हैदर अलीला पराभूत केले आणि त्याच्याकडून खंडणी वसूल केली. यामुळे मराठ्यांचा कर्नाटकातील प्रभाव पुनर्स्थापित झाला.
- **१७६७ ची मोहीम:** माधवरावांनी पुन्हा हैदर अलीविरुद्ध मोहीम राबवली, ज्यात त्यांनी श्रीरंगपट्टणच्या जवळ लढाई लढली. या लढाईत मराठ्यांनी हैदर अलीला मागे हटण्यास भाग पाडले आणि मैसूरच्या काही भागांवर नियंत्रण मिळवले. हैदर अलीने तहाची विनंती केली, ज्यामुळे मराठ्यांना खंडणी आणि काही प्रदेश मिळाले.
- **१७६९-१७७१ ची मोहीम:** या काळात माधवरावांनी हैदर अलीला पूर्णपणे पराभूत करण्यासाठी मोठी मोहीम राबवली. १७७० मध्ये मराठ्यांनी श्रीरंगपट्टणवर हल्ला केला आणि हैदर अलीला तह स्वीकारण्यास भाग पाडले. या तहात हैदर अलीने मराठ्यांना खंडणी दिली आणि मराठा अधिपत्य मान्य केले. या मोहिमेमुळे मराठ्यांचा दक्षिण भारतातील प्रभाव शिखरावर पोहोचला.

४. संघर्षाचे परिणाम

- **मराठा वर्चस्व:** माधवरावांच्या मोहिमांमुळे दक्षिण भारतात मराठ्यांचा प्रभाव पुनर्स्थापित झाला. हैदर अलीला मराठ्यांचे अधिपत्य मान्य करावे लागले, आणि मराठ्यांनी कर्नाटक, सिरा, बेदनूर इत्यादी प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवले. यामुळे मराठा साम्राज्याने पानिपतनंतरची दुर्बलता दूर केली.
- **हैदर अलीची कमजोरी:** हैदर अलीला मराठ्यांकडून अनेकदा पराभव स्वीकारावा लागला, ज्यामुळे त्याची आर्थिक आणि लष्करी शक्ती तात्पुरती कमी झाली. मात्र, हैदर अलीने नंतर ब्रिटिशांशी जवळीक साधून मराठ्यांना पुन्हा आव्हान दिले.
- **माधवरावांचा मृत्यू आणि परिणाम:** १७७२ मध्ये माधवरावांचा क्षयरोगाने मृत्यू झाला, ज्यामुळे मराठा साम्राज्याला मोठा धक्का बसला. त्यांच्या मृत्यूनंतर हैदर अलीने पुन्हा मैसूरची शक्ती वाढवली आणि

मराठ्यांविरुद्ध हल्ले सुरू केले. यामुळे नारायणराव आणि नाना फडणवीसांना हैदर अलीशी पुढील संघर्ष करावा लागला.

- **ब्रिटिश हस्तक्षेप:** माधवरावांच्या काळात ब्रिटिशांचा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप कमी होता, पण हैदर अलीने ब्रिटिशांशी तह केले (उदा. १७६९ चा मद्रासचा तह). माधवरावांच्या मृत्यूनंतर ब्रिटिशांनी मराठा आणि मैसूर यांच्यातील संघर्षाचा फायदा घेऊन दक्षिण भारतात प्रभाव वाढवला.

५. मूल्यमापन

माधवराव आणि हैदर अली यांच्यातील संघर्ष हा मराठा इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. माधवरावांनी आपल्या लष्करी पराक्रम आणि रणनीतीने हैदर अलीला पराभूत करून मराठा साम्राज्याचा दक्षिण भारतातील प्रभाव पुनर्स्थापित केला. त्यांच्या नेतृत्वामुळे मराठ्यांनी कर्नाटक आणि दख्खनमध्ये आपले वर्चस्व टिकवले. मात्र, त्यांच्या अकाली मृत्युमुळे हा प्रभाव तात्पुरता ठरला. हैदर अली आणि नंतर टिपू सुलतान यांनी मराठ्यांना पुन्हा आव्हान दिले, आणि ब्रिटिशांनी या संघर्षाचा फायदा घेऊन मराठा साम्राज्य कमकुवत केले. एकंदरीत, माधवरावांचा हैदर अलीविरुद्धचा संघर्ष त्यांच्या थोर पराक्रमाचे आणि मराठा साम्राज्याच्या पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहे, पण त्यांच्या मृत्युमुळे मराठ्यांना दीर्घकालीन यश मिळाले नाही.

संदर्भ व पूरक साहित्य यादी

अनिवार्य संदर्भ

Sardesai, G. S. (1946). *New history of the Marathas* (Vol. 3). Phoenix.

पगडी, सेतू माधवराव. (1972). *माधवराव पेशवा*. साहित्य संस्कृती मंडळ.

पूरक संदर्भ

फडणीस, नाना. (1930). *नाना फडणीसांची दैनंदिनी*. भरत इतिहास मंडळ.

राणे, उषा. (2000). *महादजी शिंदे*. डायमंड पब्लिकेशन्स.

सावरकर, वि. द. (1985). *नाना फडणीस*. साहित्य संस्कृती मंडळ.

हांडे, गो. ना. (1998). *मराठा कूटनीती*. श्रीविद्या प्रकाशन.

ई-कंटेंट / ऑनलाइन संदर्भ

भरत इतिहास मंडळ. (n.d.). *नाना फडणीस दैनंदिनी (मराठी)*. <https://www.bharatiyahistory.org>

Doordarshan Archives. (n.d.). *Mahadji Shinde* [Documentary]. YouTube.

British Library. (n.d.). *Treaty of Salbai documents*. <https://www.bl.uk/india>

शिवाजी विद्यापीठ. (n.d.). *मराठा पुनरुत्थान नकाशा*. <https://www.unishivaji.ac.in/library>

घटक ४: मराठेशाहीचा अस्त

प्रस्तावना:

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरच्या बी.ए. इतिहास तिसरे वर्ष, पेपर १० मधील घटक ४ हा मराठा साम्राज्याच्या अंतिम पतनाचा आणि इंग्रजांच्या वर्चस्वाचा काळ दर्शवतो. १८०० ते १८१८ हा कालावधी मराठेशाहीच्या अस्ताचा साक्षीदार आहे. पानिपतनंतर (१७६१) मराठ्यांनी माधवराव, महादजी शिंदे, नाना फडणीस यांच्या नेतृत्वात पुनरुत्थान केले होते; परंतु आंतरिक कलह, नेतृत्वाची कमतरता, इंग्रजांची कूटनीती आणि सैनिकी शक्ती यांमुळे पेशवाईचा अंत झाला. १८१८ मध्ये पुण्यात इंग्रजांचा ध्वज फडकला, आणि छत्रपतींचे राज्य साताऱ्याला मर्यादित झाले. या घटकमध्ये तीन मुख्य उपघटकांचा समावेश आहे:

१. बाजीराव दुसरा (१७९६-१८१८),
२. दुसरे व तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५, १८१७-१८१८),
३. मराठा सत्तेच्या न्हासाची कारणे.

खाली या प्रत्येक उपघटकाची थोडक्यात ओळख, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, मुख्य घटना, प्रशासकीय/सैनिकी/राजकीय वैशिष्ट्ये, परिणाम आणि महत्त्व यांचा सविस्तर परिचय दिला आहे. ही प्रस्तावना विद्यार्थ्यांना संपूर्ण घटक समजण्यासाठी मजबूत आधार देईल आणि पुस्तकात घटक ४ च्या प्रारंभी वापरता येईल

१. बाजीराव दुसरा (१७९६-१८१८)

— अंतिम पेशवा, दुर्बल नेतृत्व, इंग्रजांचा बाहुला

बाजीराव दुसरा (१७७५-१८५१) हे रघुनाथरावांचे पुत्र आणि पेशवाईचे शेवटचे पेशवा (१७९६-१८१८) होते. वयाच्या २१व्या वर्षी त्यांनी पेशवाई स्वीकारली. नाना फडणीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) ते पूर्ण स्वायत्त झाले, परंतु कमकुवत इच्छाशक्ती, व्यसनाधीनता, क्रूरता आणि इंग्रजांवर अवलंबित्व यांमुळे पेशवाईचा न्हास झाला. १८१८ मध्ये कोरेगावची लढाई आणि भीमा-कोरेगाव पराभवानंतर ते ब्रिटिशांच्या कैदेत गेले आणि बिठूर (कानपूर) येथे १८५१ मध्ये मृत्यू पावले.

● प्रारंभिक जीवन आणि सत्तारोहण:

जन्म: १० जानेवारी १७७५, पुणे.

पिता: रघुनाथराव (काका नारायणरावांचा हत्यारा).

१७९५: नारायणराव हत्याकांडानंतर नाना फडणीसांनी सवाई माधवराव पेशवा केले.

१७९६: सवाई माधवरावांचा आत्महत्या (किंवा हत्या?), बाजीराव दुसरे पेशवा.

● मुख्य घटना आणि वैशिष्ट्ये:

नाना फडणीसांचा प्रभाव (१७९६-१८००):

बाजीराव नानांच्या नियंत्रणात.

नानांचा मृत्यू (१३ मार्च १८००) नंतर स्वैराचार.

● होळकरांशी संघर्ष:

यशवंतराव होळकर यांच्याविरुद्ध युद्ध (१८०२).

पुणे जिकले (२५ ऑक्टोबर १८०२), बाजीराव वासिंदला पळाले.

बॅसिनचा करार (३१ डिसेंबर १८०२):

इंग्रजांशी मैत्री.

६ बटालियन इंग्रज सैन्य पुण्यात.

मराठा स्वायत्ततेचा अंत.

- दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५):

आसये, आर्लगाव, गाविलगड पराभव.

सुरजी अंजनगावचा तह (३० डिसेंबर १८०३).

- अंतिम पतन (१८१७-१८१८):

पुणे करार (१३ जून १८१७): पेशवाई इंग्रजांची अधीन.

कोरेगावची लढाई (१ जानेवारी १८१८).

भीमा-कोरेगाव (जून १८१८): पळून जाणे.

ब्रिटिश कैद, बिठूरला पेन्शन.

- वैशिष्ट्ये आणि टीका:

व्यसनाधीन, क्रूर: गंगाधर शास्त्री हत्या (१८००).

इंग्रजांवर अवलंबित्व: स्वातंत्र्य गमावले.

सरदारांना दडपशाही: शिंदे, होळकर, भोसले दुरावले.

- महत्त्व:

पेशवाईचा अंतिम अध्याय.

इंग्रजांच्या वर्चस्वाला कारण.

मराठा एकतेचा अभाव.

२. दुसरे व तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५, १८१७-१८१८)

– मराठा स्वातंत्र्याचा अंतिम संघर्ष

दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५) आणि तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८१८) ही मराठा सत्तेच्या पतनाची निर्णायक लढाया होत्या.

- दुसरे युद्ध (१८०३-१८०५):

पार्श्वभूमी: बॅसिन करार, होळकर-शिंदे-भोसले यांचा विरोध.

मुख्य लढाया:

आसये (१२ सप्टेंबर १८०३): जनरल वेलेजली vs दौलतराव शिंदे, भाऊसाहेब.

आर्लगाव (२९ नोव्हेंबर १८०३): वेलेजली vs रघुजी भोसले.

लासलगाव (१८०३): होळकर पराभूत.

गाविलगड (१५ डिसेंबर १८०३): भोसले पराभूत.

करार:

देवगाव (१७ डिसेंबर १८०३): शिंदे.

सुरजी अंजनगाव (३० डिसेंबर १८०३): भोसले.

राजघाट (१८०५): होळकर.

परिणाम: मराठा संघराज्य विभागले, इंग्रजांचा प्रभाव वाढला.

● **तिसरे युद्ध (१८१७-१८१८):**

पार्श्वभूमी: पुणे करार, पिंगारी समस्या, बाजीरावांचा बंड.

मुख्य लढाया:

खडकी (५ नोव्हेंबर १८१७): स्टॉन्टन vs बाजीराव.

कोरेगाव (१ जानेवारी १८१८): कॅप्टन स्टॉन्टन vs बाजीराव.

सातारा (१० फेब्रुवारी १८१८): इंग्रजांनी जिंकले.

अष्टे (१९ फेब्रुवारी १८१८): होळकर पराभूत.

करार: पुणे करार (१३ जून १८१७).

परिणाम: पेशवाईचा अंत, छत्रपती प्रतापसिंह सातारा (१८१८).

महत्त्व:

इंग्रजांचे भारतातील वर्चस्व.

मराठा स्वातंत्र्याचा अंत.

३. मराठा सत्तेच्या ऱ्हासाची कारणे

— बहुआयामी पतन: अंतर्गत आणि बाह्य

मराठा सत्तेचा ऱ्हास एकाच कारणाचा परिणाम नव्हता, तर अनेक घटकांचा संयुक्त परिणाम होता.

● **अंतर्गत कारणे:**

नेतृत्वाची कमतरता:

बाजीराव दुसरा दुर्बल, व्यसनाधीन.

माधवराव, महादजी, नाना यांच्यानंतर कुशल नेतृत्वाचा अभाव.

आंतरिक कलह:

पेशवा vs शिंदे vs होळकर vs भोसले.

होळकर-शिंदे युद्ध (१८०१-१८०२).

आर्थिक संकट:

पानिपतनंतर खजिना रिकामा.

स्वाभ्यांचा खर्च, कर वसुली अयशस्वी.

प्रशासकीय कमजोरी:

जागीरदारी पद्धती, भ्रष्टाचार.

सरदारांची बंडखोरी.

बाह्य कारणे:

इंग्रजांची कूटनीती:

सबसिडियरी अलायन्स: बॅसिन, पुणे करार.

फोडा आणि राज्य करा.

इंग्रजांची सैनिकी शक्ती:

युरोपियन तंत्रज्ञान, शिस्तबद्ध सैन्य.
वेलेजली, हेस्टिंग्स यांचे नेतृत्व.

इतर शक्तींचा अभाव:

मोगल, निजाम, फ्रेंच यांचा पाठिंबा नाही.
पिंडारी समस्या.

परिणाम:

पेशवाईचा अंत (१८१८).
मराठा संघराज्य विघटित.
इंग्रजांचा भारतात वर्चस्व.

महत्त्व:

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी.
मराठा शौर्याचा शेवट.
या घटकचे ऐतिहासिक महत्त्व:
मराठेशाहीचा अस्त (१८१८).
इंग्रजांच्या भारतातील वर्चस्व.
मराठा संघराज्याची कमजोरी.
१८५७ च्या उठावाची बीजे.
मराठा शौर्याचा शेवटचा अध्याय.

निष्कर्ष:

मराठेशाहीचा अस्त हा शौर्य, कूटनीती आणि कमजोरीचा संमिश्र परिणाम आहे. बाजीराव दुसरा हे दुर्बल नेतृत्वाचे प्रतीक, दुसरे-तिसरे युद्ध हे इंग्रजांच्या विजयाचे, चहासाची कारणे ही बहुआयामी. १८१८ नंतर मराठा स्वातंत्र्य संपले, पण शिवाजी, बाजीराव, माधवराव, महादजी यांचे शौर्य भारतीय मनात कायम.

प्र. रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडा- गुण ०५

घटक ४: मराठेशाहीचा अस्त

1. पेशवा बाजीराव प्रथमांच्या विरोधात महाड कारस्थान कोणी रचले?

- a) निजाम आणि दाभाडे b) सिंधिया आणि होळकर
c) इंग्रज आणि पोर्तुगीज d) मुगल आणि अफगाण

उत्तर: a) निजाम आणि दाभाडे

2. महाड कारस्थान कधी घडले?

- a) १७०७-१७०८ b) १७२७-१७२८
c) १७६१ d) १८०२

उत्तर: b) १७२७-१७२८

3. होळकर-बाजीराव संघर्ष कधी झाला?

- a) १७९९-१८०२ b) १७२७-१७२८
c) १८१७-१८१८ d) १७६१

उत्तर: a) १७९९-१८०२

4. पुणे जाळण्याची घटना कोणत्या संघर्षात घडली?

- a) महाड कारस्थान b) होळकर-बाजीराव संघर्ष
c) पानिपत युद्ध d) खर्डा युद्ध

उत्तर: b) होळकर-बाजीराव संघर्ष

5. वसईचा तह कधी आणि कोणत्या ठिकाणी झाला?

- a) ३१ डिसेंबर १८०२, वसई b) १७ डिसेंबर १८०३, देवगाव
c) २१ जुलै १८१७, पंढरपूर d) ३० डिसेंबर १८०३, सुरजी-अर्जुनगाव

उत्तर: a) ३१ डिसेंबर १८०२, वसई

6. वसईच्या तहानुसार पुण्यात किती इंग्रज सैन्य ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली?

- a) ३,००० b) ६,०००
c) ५,००० d) १०,०००

उत्तर: b) ६,०००

7. वसईच्या तहाला कोणत्या नीतीचा भाग मानले जाते?

- a) Forward Policy b) Subsidiary Alliance
c) Divide and Rule d) सर्व (a, b, c)

उत्तर: d) सर्व (a, b, c)

8. दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध कधी झाले?

- a) १७७५-१७८२ b) १८०३-१८०५
c) १८१७-१८१८ d) १७६१

उत्तर: b) १८०३-१८०५

9. देवगावचा तह कोणत्या सरदाराशी झाला?

- a) सिंधिया b) भोसले (नागपूर)
c) होळकर d) पेशवा

उत्तर: b) भोसले (नागपूर)

10. देवगावच्या तहानुसार कोणता प्रदेश इंग्रजांना मिळाला?

- a) कटक आणि ओरिसा b) माळवा
c) गुजरात d) इंदूर

उत्तर: a) कटक आणि ओरिसा

11. सुरजी-अर्जुनगावचा तह कोणाशी झाला?

- a) दौलतराव सिंधिया b) रघुजी भोसले
c) यशवंतराव होळकर d) बाजीराव दुसरा

उत्तर: a) दौलतराव सिंधिया

12. राजपूरचा तह कोणाशी झाला?

- a) होळकर b) सिंधिया
c) भोसले d) गायकवाड

उत्तर: a) होळकर

13. तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध कधी झाले?

- a) १८०३-१८०५ b) १८१७-१८१८
c) १७७५-१७८२ d) १७२७-१७२८

उत्तर: b) १८१७-१८१८

14. कोरेगावची लढाई कधी झाली?

- a) १ जानेवारी १८१८ b) ५ नोव्हेंबर १८१७
c) २१ डिसेंबर १८१७ d) १९ फेब्रुवारी १८१८

उत्तर: a) १ जानेवारी १८१८

15. महिडपूरची लढाई कोणत्या सरदाराशी संबंधित?

- a) होळकर b) सिंधिया
c) भोसले d) पेशवा

उत्तर: a) होळकर

16. पंढरपूरचा तह कोणाशी झाला?

- a) सिंधिया b) होळकर
c) भोसले d) पेशवा

उत्तर: a) सिंधिया

17. बाजीराव दुसऱ्याची शरणागती कधी आणि कोठे झाली?

- a) जून १८१८, बिथूर b) जानेवारी १८१८, कोरेगाव
c) डिसेंबर १८०५, राजपुर d) १७६१, पानिपत

उत्तर: a) जून १८१८, बिथूर

18. मराठेशाहीच्या ऱ्हासाचे मुख्य आंतरिक कारण कोणते?

- a) सरदारांमधील कलह b) इंग्रजांचा हस्तक्षेप
c) आर्थिक कमकुवतपणा d) सर्वोपरि a

उत्तर: d) सर्वोपरि a

19. मराठेशाहीच्या पतनाचे थेट कारण कोणते युद्ध?

- a) पहिले इंग्रज-मराठा b) तिसरे इंग्रज-मराठा
c) पानिपत d) महाड कारस्थान

उत्तर: b) तिसरे इंग्रज-मराठा

20. इंग्रजांची 'Subsidiary Alliance' नीती कोणत्या तहातून मराठ्यांना लागू झाली?

- a) वसईचा तह b) देवगावचा तह
c) पंढरपूरचा तह d) सर्वोपरि a

उत्तर: d) सर्वोपरि a

21. खड्ग्याची लढाई (१७९५) कोणत्या दोन गटांमध्ये झाली?

- a) नाना फडणवीस vs बाजीराव दुसरा b) होळकर vs सिंधिया
c) पेशवा vs इंग्रज d) दाभाडे vs बाजीराव

उत्तर: a) नाना फडणवीस vs बाजीराव दुसरा

22. पेशवाईचा अंतिम पतन कधी झाला?

- a) १८१८ b) १७६१
c) १८०५ d) १७४०

उत्तर: a) १८१८

23. कोणत्या तहाने मराठा सरदारांना एकेक करून हरवले?

- a) दुसऱ्या युद्धातील तह (देवगाव, सुरजी-अर्जुनगाव, राजपुर) b) वसईचा तह
c) पंढरपूरचा तह d) महाड कारस्थान

उत्तर: a) दुसऱ्या युद्धातील तह

24. मराठेशाहीच्या व्हासात 'Divide and Rule' नीती कोणाची होती?

- a) इंग्रजांची b) निजामची
c) मुगलांची d) अफगाणांची

उत्तर: a) इंग्रजांची

टिपा लिहा - गुण 05

❖ होळकर-बाजीराव संघर्ष:

होळकर-बाजीराव संघर्ष (१७९९-१८०२) हा पेशवा बाजीराव दुसरा आणि यशवंतराव होळकर यांच्यातील अंतिम आंतरिक कलह होता, ज्याने मराठेशाहीच्या पतनाला गती दिली.

- **पार्श्वभूमी:** नाना फडणवीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) पेशवा बाजीराव दुसरा याने सत्ता हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. होळकरांना (दौलतराव होळकर, नंतर यशवंतराव) बाजीरावांचा दबाव असह्य झाला.
- **मुख्य कारण:** बाजीरावांनी होळकरांचे प्रदेश (इंदूर) आणि चौथाईवर हस्तक्षेप केला. यशवंतराव होळकरांनी बाजीरावांना पेशवा म्हणून मान्य केले नाही. सिंधिया आणि बाजीराव यांची युती होळकरांविरुद्ध.
- **मुख्य घटना:** १७९९: यशवंतराव होळकरांनी बाजीरावांचे सैन्य पराभूत केले. पुणे हल्ला (२५ ऑक्टोबर १८०२): होळकरांनी पुण्यावर हल्ला करून बाजीरावांना पळवून लावले; पुणे जाळले. बाजीराव दुसरा वासईला पळाले.
- **परिणाम:** बाजीरावांनी इंग्रजांशी बसईचा तह (१८०२) केला → इंग्रजांना पुण्यात सैन्य ठेवण्याची परवानगी. यामुळे दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-०५) सुरू झाले. होळकरांनी इंग्रजांशीही लढाई केली, पण शेवटी पराभूत. हा संघर्ष मराठा एकतेचा अंतिम भंग करणारा ठरला. इंग्रजांना मराठेशाहीत हस्तक्षेपाची संधी मिळाली, ज्याने पेशवाईचा पतनाचा मार्ग मोकळा झाला.

❖ वसईचा तह (३१ डिसेंबर १८०२):

वसईचा तह (Treaty of Bassein) हा ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि पेशवा बाजीराव दुसरा यांच्यात ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी वसई (बॅसिन) येथे झालेला ऐतिहासिक करार होता. हे मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्यावरचा पहिला मोठा आघात मानले जाते, कारण याने पेशवाईला इंग्रजांच्या Subsidiary Alliance अंतर्गत आणले.

- **होळकर-बाजीराव संघर्ष (१८०२):** २५ ऑक्टोबर १८०२ रोजी यशवंतराव होळकरांनी पुण्यावर हल्ला करून बाजीराव दुसऱ्याला पळवून लावले. पुणे जाळले गेले, आणि बाजीराव वसईला (पोर्तुगीज क्षेत्र, पण इंग्रजांच्या प्रभावाखाली) पळाले.
- **बाजीरावांची असहाय्यता:** नाना फडणवीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) मराठा संघटनेत अराजकता होती. सिंधिया, भोसले यांचा विरोध असताना बाजीरावांना सत्ता टिकवण्यासाठी बाह्य मदत हवी होती.
- **तहाचे मुख्य कलमे (१३ कलमे)**
 1. इंग्रज सैन्य पुण्यात: पेशव्यांनी इंग्रजांना ६,००० सैनिक (मुख्यतः पायदळ) पुण्यात कायम ठेवण्याची परवानगी दिली.
 2. Subsidiary Alliance: पेशव्यांनी इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली येण्याचे मान्य केले; यासाठी २६ लाख रुपये वार्षिक खर्च द्यावा लागणार.

3. परराष्ट्र धोरण: पेशव्यांचे परराष्ट्र संबंध इंग्रजांच्या नियंत्रणात; कोणत्याही युरोपियन शक्तीला नोकरी देऊ नये.
4. मराठा सैन्य: पेशव्यांचे स्वतंत्र सैन्य कमी करणे; इंग्रजांना सर्वप्रथम संरक्षणाची हमी.
5. प्रदेश देणे: इंग्रजांना काही प्रदेश (उदा. गुजरात भाग) करमुक्त मिळाले.

- **तहावर स्वाक्षऱ्या**

- बाजीराव दुसरा (पेशवा)
- माउंटस्टुअर्ट एल्फिनस्टन (ब्रिटिश रेसिडेंट)
- लॉर्ड वेलस्ली (गवर्नर जनरल) यांच्या मार्गदर्शनाखाली.

- **परिणाम**

मराठा सरदारांचा विरोध: दौलतराव सिंधिया, रघुजी भोसले, यशवंतराव होळकर यांनी तह नाकारला → दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५) सुरू.

- **पेशवाईची गुलामगिरी:** बाजीराव दुसरा इंग्रजांचा पिटाळा (Puppet) बनले; पुणे इंग्रजांच्या ताब्यात.
- **इंग्रजांचा फायदा:** मराठा प्रदेशात कायमस्वरूपी पाय रोवला; "Divide and Rule" यशस्वी.
- **पेशवाई पतनाची सुरुवात:** हे तह मराठेशाहीच्या स्वातंत्र्याचा अंत आणि इंग्रज वर्चस्वाची सुरुवात मानले जाते.

❖ **देवगावचा तह (१७ डिसेंबर १८०३):**

देवगावचा तह (Treaty of Deogaon) हा दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाच्या (१८०३-१८०५) मध्यभागी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि नागपूरचे भोसले (रघुजी भोसले II) यांच्यात १७ डिसेंबर १८०३ रोजी देवगाव (मध्य प्रदेश) येथे झालेला करार होता. याने मराठ्यांचा पूर्वेकडील प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात गेला.

- **पार्श्वभूमी**

- **दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३):** वसईच्या तहाला (१८०२) विरोध करणाऱ्या सिंधिया-भोसले युतीने इंग्रजांविरुद्ध युद्ध पुकारले.
- **अर्जुनगावची लढाई (२९ नोव्हेंबर १८०३):** जनरल आर्थर वेलस्ली यांनी भोसले-सिंधिया युतीचा दख्खनात पराभव केला. भोसले युद्ध हरले आणि शरणागतीसाठी तयार झाले.

- **तहाचे मुख्य कलमे (१२ कलमे)**

- **Subsidiary Alliance स्वीकार:** भोसल्यांनी इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली येण्याचे मान्य केले; ३,००० सैनिक नागपूरात ठेवण्याची परवानगी.
- **प्रदेश सोडणे:** कटक (ओरिसा) आणि वाराणसी (बलिया, गाझीपूर भाग) इंग्रजांना. वार्धा नदीपूर्वेकडील सर्व प्रदेश (सुमारे १ लाख चौरस मैल) इंग्रजांना करमुक्त.
- **आर्थिक बोजा:** इंग्रज सैन्यासाठी २२ लाख रुपये वार्षिक खर्च भोसल्यांनी द्यावा.
- **परराष्ट्र धोरण:** भोसल्यांचे परराष्ट्र संबंध इंग्रजांच्या नियंत्रणात; कोणत्याही युरोपियन शक्तीला नोकरी देऊ नये.
- **सैन्य कमी करणे:** भोसल्यांचे स्वतंत्र सैन्य मर्यादित; इंग्रजांना सर्वप्रथम संरक्षण.

- **तहावर स्वाक्षऱ्या:** रघुजी भोसले II (नागपूर), माउंटस्टुअर्ट एल्फिनस्टन (ब्रिटिश रेसिडेंट), जनरल आर्थर वेलस्ली यांच्या नेतृत्वाखाली.

- **परिणाम**

- **भोसल्यांचे राज्य मर्यादित:** नागपूरचा प्रभाव पूर्वेकडे संपला; फक्त मध्य भारतात मर्यादित राहिले.
- **इंग्रजांचा फायदा:** ओरिसा-बंगाल मार्ग मोकळा; मराठा संघटनेत फूट पडली.

- ❖ **पंढरपूरचा तह (२१ जुलै १८१७):**

पंढरपूरचा तह (Treaty of Pandharpur) हा तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाच्या सुरुवातीला (१८१७) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि ग्वाल्हेरचे सिंधिया (दौलतराव सिंधिया) यांच्यात झालेला करार होता. याने सिंधियांनी इंग्रजांच्या बाजूने युद्धात भाग घेतला.

- **पार्श्वभूमी:** बाजीराव दुसऱ्याने इंग्रजांविरुद्ध बंड केले (नोव्हेंबर १८१७). सिंधिया इंग्रजांच्या प्रभावाखाली असल्याने तटस्थ राहिले, पण इंग्रज दबावाने तह केला.
- **मुख्य कलमे:**
 - सिंधियांनी इंग्रजांना संरक्षण देण्याचे मान्य केले; ५,००० सैन्य मदत.
 - ग्वाल्हेरचे किल्ले इंग्रजांना वापराची परवानगी.
 - सिंधियांचे परराष्ट्र धोरण इंग्रजांच्या नियंत्रणात; सैन्य वाढवण्याची मर्यादा.
 - बदल्यात, इंग्रजांनी सिंधियांचे राज्य संरक्षित ठेवण्याचे वचन.
- **परिणाम:**
 - सिंधिया इंग्रजांच्या सहयोगी झाले → मराठा युती कमकुवत.
 - याने तिसऱ्या युद्धात इंग्रजांना मराठ्यांविरुद्ध फायदा मिळाला.
- **महत्त्व:** हे तह मराठा एकतेचा अंतिम धक्का देणारे; सिंधियांनी पेशव्यांना सोडले. इंग्रजांची "Divide and Rule" नीती यशस्वी.

प्र. खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा - गुण १०

- ❖ **पेशवा बाजीराव दुसरा व इंग्रज संबंध स्पष्ट करा.**

- **पेशवा बाजीराव दुसरा व इंग्रज संबंध:** पेशवा बाजीराव दुसरा (१७९६-१८१८) हा मराठा साम्राज्याच्या पेशवाई काळातील शेवटचा पेशवा होता. त्याच्या कारकिर्दीत मराठेशाहीचा राजकीय पतन झाला, आणि त्याचे इंग्रजांशी संबंध हे मुख्यतः संघर्ष, तह आणि शेवटी पराभवाचे होते. बाजीराव दुसरा हा कमकुवत आणि अनुभवहीन नेता होता, ज्याने आंतरिक कलह आणि बाह्य दबावांमुळे इंग्रजांच्या प्रभावाखाली येणे अपरिहार्य केले. हे संबंध मराठा साम्राज्याच्या अंतिम अवस्थेचे प्रतिबिंब आहेत. खाली सविस्तर मुद्देसूद स्पष्टीकरण:
- **पार्श्वभूमी आणि प्रारंभिक संबंध (१७९६-१८०२):** बाजीराव दुसरा हा माधवराव पहिला पेशव्याचा पुत्र होता, पण त्याचा बालपण कैदेत गेला. १७९६ मध्ये त्याला पेशवा पद मिळाले, पण वास्तविक सत्ता नाना फडणवीस (मराठा संघटनेचा प्रमुख) यांच्याकडे होती.
- **इंग्रजांचा वाढता प्रभाव:** १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात विस्तार केला होता. त्यांनी मराठा सरदारांमध्ये फूट पाडण्याची नीती अवलंबली (Divide and Rule).

- **आंतरिक कलह:** नाना फडणवीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) बाजीराव दुसराने होळकर आणि सिंधिया सरदारांशी संघर्ष केला. होळकरांच्या हल्ल्यातून वाचण्यासाठी तो इंग्रजांकडे गेला, ज्याने इंग्रज-मराठा संबंधांची सुरुवात झाली.

- **बसईचा तह (१८०२) आणि त्याचे परिणाम:**

बाजीराव दुसराने इंग्रजांशी "बसईचा तह" (Treaty of Bassein) केला, ज्यात मराठ्यांनी इंग्रजांना पुण्यात सैन्य ठेवण्याची परवानगी दिली आणि इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली येण्याचे मान्य केले. या तहाने मराठा स्वातंत्र्याला धक्का बसला. इंग्रजांना मराठा प्रदेशात हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली, आणि बाजीराव दुसरा इंग्रजांचा "पिटाळा" (Puppet) बनला.

- **मराठा सरदारांचा विरोध:** सिंधिया, होळकर आणि भोसले यांनी या तहाला विरोध केला, कारण त्यातून मराठेशाहीची एकता धोक्यात आली. यामुळे दुसरे मराठा-इंग्रज युद्ध (१८०३-१८०५) उद्भवले.
- **दुसरे मराठा-इंग्रज युद्ध (१८०३-१८०५) आणि संघर्ष:** या युद्धात इंग्रजांनी असाये (१८०३) आणि अर्जुनगाव (१८०४) येथे सिंधिया आणि भोसलेंचा पराभव केला. होळकरांनी काही यश मिळवले, पण शेवटी राजपूरचा तह (१८०५) केला. बाजीराव दुसराने इंग्रजांच्या मदतीने आपली सत्ता टिकवली, पण यामुळे मराठा साम्राज्याचे विघटन झाले. इंग्रजांनी मराठा प्रदेशातील मोठा भाग (उदा. ओरिसा, गुजरात भाग) ताब्यात घेतला.
- **संबंधांचे स्वरूप:** हे संबंध सहयोगापेक्षा इंग्रजांच्या वर्चस्वाचे होते. बाजीराव दुसराने इंग्रजांना आर्थिक मदत (Subsidiary Alliance) दिली, ज्यातून मराठा सैन्य कमकुवत झाले.

- **तिसरे मराठा-इंग्रज युद्ध (१८१७-१८१८) आणि पतन:**

१८१७ मध्ये बाजीराव दुसराने इंग्रजांविरुद्ध बंड केले, कारण इंग्रजांचा हस्तक्षेप असह्य झाला होता. त्याने अप्पासाहेब भोसले आणि होळकरांशी युती केली.

- **मुख्य लढाया: कोरेगावची लढाई (१ जानेवारी १८१८)** – इंग्रजांनी मराठ्यांचा पराभव केला, ज्यात पेशव्यांच्या सैन्याने पुणे जाळले. किर्की आणि आष्टा येथेही पराभव.
- **परिणाम:** बाजीराव दुसरा पळून गेला, पण शेवटी इंग्रजांकडे शरणागती पत्करली (जून १८१८). त्याला ब्रह्मावर्त (बिथूर) येथे पेन्शन देऊन कैदेत ठेवले. हे मराठेशाहीचा अंत झाला.
- **इंग्रजांची नीती:** लॉर्ड हेस्टिंग्सच्या नेतृत्वात इंग्रजांनी "Forward Policy" अवलंबली, ज्यात मराठा सरदारांना एक एक करून हरवले.

- **एकूण मूल्यमापन आणि परिणाम:**

बाजीराव दुसरांच्या इंग्रजांशी संबंधांनी मराठेशाहीला कमकुवत केले. त्याच्या निर्णयांमुळे (उदा. बसई तह) मराठा एकता तुटली आणि इंग्रजांना भारतात वर्चस्व मिळवण्यात मदत झाली.

- **सकारात्मक बाजू:** काही इतिहासकारांच्या मते, हे संबंध अपरिहार्य होते, कारण मराठा आंतरिक कलहांमुळे स्वतः कमकुवत झाले होते.
- **इतिहासातील महत्व:** हे संबंध ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे उदाहरण आहेत, ज्याने १८५७ च्या उठावापर्यंत भारतातील राजकीय परिस्थिती बदलली.

❖ दुसरा इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५): एक आढावा

दुसरा इंग्रज-मराठा युद्ध हे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि मराठा साम्राज्य यांच्यातील दुसरा प्रमुख संघर्ष होता, जो मराठेशाहीच्या पतनाच्या दिशेने एक महत्वाची पायरी ठरला. हे युद्ध मुख्यतः पेशवा बाजीराव दुसरांच्या बसई तहामुळे

(१८०२) उद्भवले, ज्याने मराठा सरदारांमध्ये फूट पाडली आणि इंग्रजांना हस्तक्षेपाची संधी दिली. या युद्धात इंग्रजांनी मराठा संघटनेच्या आंतरिक कमकुवतपणाचा फायदा घेतला आणि उत्तर भारतातील आपली सत्ता मजबूत केली. युद्धाचे मुख्य कारण इंग्रजांची "Subsidiary Alliance" नीती होती, ज्यातून मराठ्यांना कमकुवत करणे हा उद्देश होता. खाली मुद्देसूद आणि सविस्तर आढावा

- **पार्श्वभूमी आणि कारणे:**

- **मराठा साम्राज्यातील आंतरिक कलह:** पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धानंतर (१७७५-१७८२) मराठ्यांची एकता कमकुवत झाली होती. पेशवा बाजीराव दुसरा (१७९६ पासून) हा अनुभवहीन आणि कमकुवत नेता होता, ज्याने नाना फडणवीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) सिंधिया, होळकर आणि भोसले सरदारांशी संघर्ष केला.
- **बसईचा तह (१८०२):** होळकरांच्या हल्ल्यातून वाचण्यासाठी बाजीराव दुसराने इंग्रजांशी गुप्त तह केला. यात मराठ्यांनी इंग्रजांना पुण्यात सैन्य ठेवण्याची परवानगी दिली आणि इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली येण्याचे मान्य केले. या तहाने मराठा स्वातंत्र्याला धक्का बसला आणि सरदारांनी बंड केले.
- **इंग्रजांची साम्राज्यवादी नीती:** लॉर्ड वेलस्ली (गवर्नर जनरल, १७९८-१८०५) यांच्या "Forward Policy" अंतर्गत इंग्रजांनी मराठ्यांना कमकुवत करण्यासाठी "Subsidiary Alliance" लागू केली, ज्यात मराठ्यांनी इंग्रजांना आर्थिक आणि सैनिकी मदत द्यावी लागली.
- **इतर कारणे:** फ्रेंच प्रभाव (नेपोलियन युद्धांमुळे) आणि मराठा सरदारांमधील वैमनस्य, जसे सिंधिया आणि होळकरांमधील स्पर्धा.

- **युद्धाची सुरुवात आणि मुख्य घटना (१८०३):**

- **युद्धाची घोषणा:** बसई तहाला विरोध करणाऱ्या सिंधिया आणि भोसले (नागपूरचे) यांनी इंग्रजांविरुद्ध एकत्र येण्याचा प्रयत्न केला, पण होळकर तटस्थ राहिले. इंग्रजांनी १८०३ मध्ये युद्ध सुरू केले.
- **असायेची लढाई (२३ सप्टेंबर १८०३):** दिल्लीजवळ सिंधिया आणि भोसले यांचा इंग्रज जनरल जेराई लेकने पराभव केला. यात मराठ्यांनी १०० बंदुका गमावल्या, आणि दिल्ली इंग्रजांच्या ताब्यात गेली.
- **लासवारीची लढाई (१ नोव्हेंबर १८०३):** दिल्लीजवळच झालेल्या या लढाईत सिंधिया पराभूत झाले. इंग्रजांनी आग्रा आणि आलवर जिंकले, ज्याने उत्तर भारतातील मराठा प्रभाव संपुष्टात आला.
- **दक्षिणेकडील मोहीम:** जनरल आर्थर वेलस्ली (नंतर ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन) याने दख्खनात असाये आणि अर्जुनगाव येथे विजय मिळवला.

- **युद्धाचा विस्तार आणि लढाया (१८०४-१८०५):**

- **होळकरांचा सहभाग:** सुरुवातीला तटस्थ असलेल्या यशवंतराव होळकराने १८०४ मध्ये इंग्रजांविरुद्ध युद्ध सुरू केले. त्याने दिल्लीवर हल्ला केला, पण असफल झाला.
- **डीगची लढाई (१३ नोव्हेंबर १८०४):** होळकरांनी इंग्रजांना तगडे आव्हान दिले, पण शेवटी पराभव पत्करावा लागला. होळकरांचे सैन्य गनिमी काव्याने लढले, ज्याने इंग्रजांना त्रास दिला.
- **भरतपूरची लढाई (१८०५):** होळकर आणि जाट राजा रणजितसिंह यांनी इंग्रजांना चार हल्ल्यात हरवले, पण शेवटी तह केला. हे इंग्रजांसाठी एक अपयश होते.
- **इतर महत्वाच्या घटना:** इंग्रजांनी गुजरात आणि बुंदेलखंड जिंकले, ज्याने मराठा आर्थिक स्रोत कमकुवत केले.

- युद्धाचा शेवट आणि तह:

- देवगावचा तह (१७ डिसेंबर १८०३): भोसले (नागपूर) यांनी इंग्रजांशी तह केला, ज्यात कटक आणि वार्धा नदीपलीकडील प्रदेश इंग्रजांना दिला.
- सुरजी-अर्जुनगावचा तह (३० डिसेंबर १८०३): सिंधिया यांनी तह केला, ज्यात यमुना-गंगा दोआब आणि दिल्ली इंग्रजांना दिले.
- राजपूरचा तह (२५ डिसेंबर १८०५): होळकरांनी शेवटी तह केला, ज्यात इंदूर आणि इतर प्रदेश इंग्रजांच्या प्रभावाखाली आले.
- युद्धाचा शेवट: १८०५ मध्ये युद्ध संपले, ज्यात इंग्रजांनी मराठा साम्राज्याचे विघटन केले आणि बाजीराव दुसरा इंग्रजांचा पिटाळा बनला.

- परिणाम आणि महत्व:

- मराठेशाहीचे पतन: या युद्धाने मराठा संघटनेची एकता संपली आणि सरदार स्वतंत्र झाले. इंग्रजांनी उत्तर आणि मध्य भारतात वर्चस्व मिळवले, ज्याने तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८१८) घडवले.
- इंग्रजांचा फायदा: ब्रिटिश साम्राज्यवाद मजबूत झाला, आणि त्यांनी हैदराबाद आणि अवधसारख्या राज्यांवर नियंत्रण मिळवले. आर्थिकदृष्ट्या इंग्रजांना मोठा प्रदेश मिळाला.
- सामाजिक-राजकीय प्रभाव: मराठा समाजात निराशा पसरली, आणि हे युद्ध भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात एक टर्निंग पॉइंट ठरले. इतिहासकारांच्या मते, हे युद्ध इंग्रजांच्या रणनीतीचे यश होते, ज्यात "Divide and Rule" नीतीचा वापर झाला.
- सकारात्मक बाजू: काही मराठा सरदारांनी (उदा. होळकर) धैर्य दाखवले, जे नंतरच्या उठावांसाठी प्रेरणा ठरले.

हे युद्ध मराठेशाहीच्या राजकीय इतिहासातील एक दुःखद अध्याय आहे, ज्याने भारतातील ब्रिटिश वर्चस्वाची पायाभरणी केली.

❖ तिसरा इंग्रज-मराठा युद्धाचे वर्णन करा

- तिसरा इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८१९): एक आढावा

तिसरा इंग्रज-मराठा युद्ध हे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि मराठा साम्राज्य यांच्यातील शेवटचा आणि निर्णायक संघर्ष होता, ज्याने मराठेशाहीचा पूर्ण पतन घडवला. हे युद्ध मुख्यतः पेशवा बाजीराव दुसऱ्याच्या इंग्रजविरोधी बंडामुळे सुरू झाले, ज्यात मराठा सरदारांनी (सिंधिया, होळकर, भोसले) स्वतंत्रपणे भाग घेतला. इंग्रजांची "Forward Policy" आणि मराठ्यांच्या आंतरिक कलहांमुळे हे युद्ध अपरिहार्य झाले. या युद्धात इंग्रजांनी मराठ्यांचे विघटन केले आणि भारतातील आपली सत्ता मजबूत केली. खाली मुद्देसूद आणि सविस्तर वर्णन:

- पार्श्वभूमी आणि कारणे:

दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धानंतर (१८०३-१८०५) मराठेशाही कमकुवत झाली होती. बसई तह (१८०२) आणि इतर तहांमुळे मराठा सरदार इंग्रजांच्या प्रभावाखाली आले, पण त्यांच्यात असंतोष वाढला.

- पेशवा बाजीराव दुसऱ्याचा असंतोष: बसई तहानुसार बाजीराव दुसरा इंग्रजांचा पिटाळा बनला होता. इंग्रजांनी त्याच्या सैन्यावर (उदा. पिंडारी दरोडेखोरांवर) निर्बंध घातले, ज्याने त्याला बंड करण्यास प्रवृत्त केले.

- इंग्रजांची साम्राज्यवादी नीती: लॉर्ड हेस्टिंग्स (गवर्नर जनरल, १८१३-१८२३) यांच्या नेतृत्वात इंग्रजांनी "Annexation Policy" अवलंबली, ज्यात मराठ्यांना पूर्णपणे नामोहरम करण्याचा उद्देश होता. पिंडारी दरोडेखोरांना कारण दाखवून इंग्रजांनी हस्तक्षेप केला.
- आंतरिक कलह: मराठा सरदारांमध्ये एकता नव्हती. सिंधिया आणि होळकर इंग्रजांच्या बाजूने होते, तर भोसले आणि पेशव्यांनी विरोध केला. नेपाळ युद्ध (१८१४-१८१६) नंतर इंग्रजांना मराठ्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याची संधी मिळाली.
- इतर कारणे: ब्रिटिशांनी मराठा प्रदेशात करवाढ आणि हस्तक्षेप वाढवला, ज्याने स्थानिक असंतोष वाढवला.
- युद्धाची सुरुवात आणि मुख्य घटना (१८१७):
 - युद्धाची सुरुवात: नोव्हेंबर १८१७ मध्ये बाजीराव दुसराने इंग्रजांविरुद्ध बंड केले. त्याने अप्पासाहेब भोसले (नागपूर) आणि मल्हारराव होळकर (इंदूर) यांच्याशी युती केली.
 - पेशव्यांचा हल्ला: बाजीराव दुसराने पुण्यातील इंग्रज रेसिडेंट एल्फिनस्टनवर हल्ला केला, पण असफल झाला. इंग्रजांनी पुणे जिंकले आणि बाजीराव दुसरा पळून गेला.
 - सरदारांचा सहभाग: अप्पासाहेब भोसलेने नागपूरवर इंग्रज हल्ला केला, तर होळकरांनी महिडपूर येथे लढाई केली. सिंधिया मात्र इंग्रजांच्या बाजूने राहिले आणि ग्वाल्हेर तह (१८१७) केला.
 - इंग्रजांची रणनीती: जनरल थॉमस हिस्लॉप, सर जॉन माल्कम आणि इतरांनी मराठा सरदारांना एक एक करून लक्ष्य केले. इंग्रज सैन्याने आधुनिक शस्त्रे आणि शिस्तबद्धता दाखवली.
- मुख्य लढाया (१८१७-१८१८):
 - खडकीची लढाई (५ नोव्हेंबर १८१७): पुण्याजवळ झालेल्या या लढाईत इंग्रजांनी पेशव्यांच्या सैन्याचा पराभव केला. बाजीराव दुसराने पुणे जाळले आणि पळ काढला.
 - कोरेगावची लढाई (१ जानेवारी १८१८): भिमा नदीजवळ ५०० इंग्रज सैनिकांनी (मुख्यतः महार आणि इतर) २८,००० मराठा सैन्याचा सामना केला. ही लढाई अनिर्णित राहिली, पण मराठ्यांना माघार घ्यावी लागली. हे दलित इतिहासात महत्वाचे आहे.
 - महिडपूरची लढाई (२१ डिसेंबर १८१७): होळकरांच्या सैन्याने सर जॉन माल्कमच्या इंग्रज सैन्याशी लढाई केली. होळकर पराभूत झाले, आणि मल्हारराव होळकर मारले गेले.
 - सीताबर्दीची लढाई (२६-२७ नोव्हेंबर १८१७): नागपूरजवळ अप्पासाहेब भोसलेने इंग्रजांवर हल्ला केला, पण इंग्रजांनी विजय मिळवला.
 - इतर लढाया: आष्टा (१९ फेब्रुवारी १८१८) आणि तळेगाव येथे पेशव्यांचा पराभव. बाजीराव दुसरा सतत पळत राहिला, आणि शेवटी जून १८१८ मध्ये शरणागती पत्करली.
- युद्धाचा शेवट आणि तह (१८१८-१८१९):
 - मंदसौरचा तह (६ जानेवारी १८१८): होळकरांनी इंग्रजांशी तह केला, ज्यात इंदूर आणि इतर प्रदेश इंग्रजांच्या प्रभावाखाली आले.
 - नागपूरचा तह (१८१८): अप्पासाहेब भोसलेने तह केला, ज्यात नागपूर इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली आले.

➤ **बाजीराव दुसराची शरणागती:** जून १८१८ मध्ये बाजीराव दुसराने सर जॉन माल्कमकडे शरणागती पत्करली. त्याला ब्रह्मावर्त (बिथूर, कानपूरजवळ) येथे वार्षिक ८ लाख रुपयांची पेन्शन देण्यात आली, आणि पेशवाई पद रद्द झाले.

➤ **युद्धाचा शेवट:** १८१९ पर्यंत सर्व मराठा सरदारांनी तह केले, आणि इंग्रजांनी मराठा प्रदेश annexation केला.

● **परिणाम आणि महत्व:**

➤ **मराठेशाहीचा अंत:** हे युद्ध मराठा साम्राज्याच्या राजकीय इतिहासातील शेवटचा अध्याय ठरला. पेशवाई संपुष्टात आली, आणि मराठा सरदारांना इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली छोटी राज्ये मिळाली (उदा. बारोडा, ग्वाल्हेर).

➤ **इंग्रजांचे वर्चस्व:** ब्रिटिशांनी मध्य आणि पश्चिम भारत ताब्यात घेतला, ज्याने त्यांची भारतातील सत्ता मजबूत झाली. हे १८५७ च्या उठावापर्यंतच्या काळाचे आधारस्तंभ ठरले.

➤ **सामाजिक-आर्थिक प्रभाव:** मराठा समाजात निराशा पसरली, करवाढ वाढली, आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली. मात्र, काही इतिहासकारांच्या मते, हे युद्ध आधुनिक भारताच्या एकीकरणासाठी आवश्यक होते.

➤ **ऐतिहासिक महत्व:** हे युद्ध "Divide and Conquer" नीतीचे क्लासिक उदाहरण आहे. मराठ्यांच्या गनिमी काव्याचे यश संपले, आणि ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा विजय झाला. अभ्यासात, हे युद्ध मराठेशाहीच्या पतनाचे मुख्य कारण म्हणून अभ्यासले जाते.

हे युद्ध मराठा इतिहासातील एक दुःखद घटना आहे, ज्याने भारताच्या राजकीय नकाशाला बदलले. अभ्यासाच्या दृष्टीने, कारणे, लढाया आणि परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे.

❖ **मराठा सत्तेच्या ऱ्हासाची कारणे**

मराठा साम्राज्य (मराठेशाही) हे १७व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वात उदयास आले, आणि १८व्या शतकात पेशवाई काळात ते वैभवाच्या शिखरावर पोहोचले. मात्र, १८१८ मध्ये तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धानंतर त्याचा पूर्ण पतन झाला. या ऱ्हासाची कारणे बहुआयामी आहेत – आंतरिक, बाह्य, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक. हे कारणे मराठ्यांच्या एकतेतून आलेल्या कमकुवतपणातून आणि बाह्य शक्तींच्या दबावातून घडले. खाली मुद्देसूद आणि सविस्तर स्पष्टीकरण, ज्यात ऐतिहासिक उदाहरणे आणि परिणामांचा उल्लेख आहे:

● **आंतरिक कलह आणि एकतेचा अभाव:**

मराठा सरदारांमधील (उदा. सिंधिया, होळकर, भोसले, गायकवाड) सततची स्पर्धा आणि वैमनस्य हे मुख्य कारण होते. हे सरदार पेशव्यांच्या अधिपत्याला मानत नसत, आणि स्वतंत्र सत्ता गाजवण्याच्या प्रयत्नात मराठेशाहीची एकता तुटली.

➤ **उदाहरण:** नाना फडणवीसांच्या मृत्यूनंतर (१८००) बाजीराव दुसराने सिंधिया आणि होळकरांशी संघर्ष केला, ज्याने मराठा संघटनेचे विघटन घडवले. यामुळे इंग्रजांना "Divide and Rule" नीती लागू करण्याची संधी मिळाली.

➤ **परिणाम:** हे कलह युद्धांदरम्यान मराठ्यांना एकत्र लढण्यापासून रोखले, आणि आंतरिक शक्ती वाया गेली.

● **कमकुवत आणि अनुभवहीन नेतृत्व:**

पेशवाई काळातील शेवटचे पेशवे (उदा. बाजीराव दुसरा, १७९६-१८१८) कमकुवत, अनुभवी आणि निर्णयक्षम नव्हते. ते आंतरिक समस्या हाताळण्यात असमर्थ होते, आणि बाह्य शत्रूंशी तडजोड करत राहिले.

- **उदाहरण:** बाजीराव दुसराने होळकरांच्या हल्ल्यातून वाचण्यासाठी बसईचा तह (१८०२) केला, ज्यात इंग्रजांना मराठा प्रदेशात हस्तक्षेपाची संधी दिली. याआधी माधवराव पहिला (१७६१-१७७२) सारखे सक्षम पेशवे होते, पण नंतरचे नेतृत्व अपयशी ठरले.
- **परिणाम:** कमकुवत नेतृत्वामुळे प्रशासकीय अराजकता वाढली, आणि मराठा सैन्याची शिस्त बिघडली. हे पतनाचे प्रमुख आंतरिक कारण ठरले.
- **इंग्रजांचा बाह्य हस्तक्षेप आणि साम्राज्यवादी नीती:**

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने मराठ्यांच्या कमकुवतपणाचा फायदा घेत "Subsidiary Alliance" आणि "Annexation Policy" लागू केली, ज्यात मराठ्यांना इंग्रजांच्या संरक्षणाखाली येणे भाग पडले.

- **उदाहरण:** दुसरा इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-१८०५) मध्ये असाये आणि लासवारी लढायांत इंग्रजांनी विजय मिळवला, आणि तिसऱ्या युद्धात (१८१७-१८१८) कोरेगाव, महिडपूर सारख्या लढायांत मराठ्यांचा पराभव झाला. इंग्रजांनी पिटारी दरोडेखोरांना कारण दाखवून हस्तक्षेप केला.
- **परिणाम:** या युद्धांमुळे मराठा प्रदेश (उदा. दिल्ली, गुजरात, बुंदेलखंड) इंग्रजांच्या ताब्यात गेला, आणि १८१८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली. हे बाह्य कारण मराठेशाहीच्या ऱ्हासाचे निर्णायक ठरले.
- **आर्थिक आणि प्रशासकीय कमकुवतपणा:**

सततच्या युद्धांमुळे (उदा. पानिपतची तिसरी लढाई, १७६१) मराठा अर्थव्यवस्था कमकुवत झाली. करप्रणाली (चौथाई, सरदेशमुखी) प्रभावी राहिली नाही, आणि सरदारांनी स्वतंत्र कर गोळा केले.

- **उदाहरण:** पानिपत नंतर मराठ्यांचे आर्थिक स्रोत कमी झाले, आणि इंग्रजांनी व्यापार आणि करांवर नियंत्रण मिळवले. पेशवाई काळात कर्ज आणि खर्च वाढला, ज्याने सैन्याला पगार देणे कठीण झाले.
- **परिणाम:** आर्थिक दिवाळखोरीमुळे सैन्य कमकुवत झाले, आणि विकासकामे थांबली. हे ऱ्हासाला गती दिले.
- **सैनिकी आणि तंत्रज्ञानातील मागासलेपणा:**

मराठ्यांची गनिमी कावा रणनीती सुरुवातीला यशस्वी होती, पण इंग्रजांच्या आधुनिक शस्त्रे (तोफा, बंदुका) आणि शिस्तबद्ध सैन्यासमोर ती अपुरी ठरली. मराठा सैन्यात एकसमानता नव्हती.

- **उदाहरण:** कोरेगाव लढाईत (१८१८) मराठ्यांचे मोठे सैन्य असूनही इंग्रजांच्या छोट्या तुकडीने त्यांना रोखले, कारण इंग्रजांकडे बेहतर प्रशिक्षण आणि शस्त्रे होती. पानिपतमध्येही अब्दालीच्या अफगाण सैन्याने मराठ्यांना हरवले.
- **परिणाम:** सैनिकी अपयशांमुळे आत्मविश्वास कमी झाला, आणि युद्धांत पराभव वाढले.
- **सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक:**

मराठा समाजात जातीय विभाजन आणि स्त्रियांचे मर्यादित योगदान (काही अपवाद वगळता) हे कमकुवतपणाचे कारण होते. शिवाजी काळातील सामाजिक एकता नंतर कमी झाली.

- **उदाहरण:** पेशवाई काळात ब्राह्मण प्रभाव वाढला, ज्याने इतर जातींमध्ये असंतोष निर्माण केला. तसेच, मुगल आणि इंग्रजांच्या धार्मिक/सांस्कृतिक दबावाने मराठा ओळख कमकुवत झाली.
- **परिणाम:** सामाजिक एकीचा अभाव युद्ध आणि प्रशासनात अडथळा ठरला, आणि दीर्घकाळ टिकाव धरता आला नाही.

● इतर बाह्य दबाव:

मुगल साम्राज्याच्या पतनानंतर (औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर, १७०७) मराठ्यांना उत्तर भारतात विस्ताराची संधी मिळाली, पण अफगाण (अहमदशाह अब्दाली) आणि इतर शत्रूंनी (उदा. निजाम) धोका दिला.

➤ **उदाहरण:** पानिपतची तिसरी लढाई (१७६१) मध्ये मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला, ज्यात हजारो सैनिक मारले गेले. हे मराठेशाहीला धक्का देणारे ठरले.

➤ **परिणाम:** बाह्य शत्रूंनी मराठ्यांची शक्ती कमी केली, आणि इंग्रजांना फायदा झाला.

एकूणच, मराठा सत्तेचा च्हास हा आंतरिक कमकुवतपणा आणि बाह्य शक्तींच्या संयोजनाने घडला. इतिहासकारांच्या मते, जर एकता आणि आधुनिकीकरण झाले असते तर हे टाळता आले असते. हे कारणे अभ्यासात मराठेशाहीच्या राजकीय इतिहास समजण्यासाठी महत्वाचे आहेत.

संदर्भ व पूरक साहित्य यादी

अनिवार्य संदर्भ (Books)

Sardesai, G. S. (1946). New history of the Marathas (Vol. 3). Phoenix Publications.

पगडी, सेतू माधवराव. (1980). बाजीराव दुसरा. साहित्य संस्कृती मंडळ.

पूरक संदर्भ (Books)

बाजीराव दुसरा. (1985). बाजीराव दुसऱ्याची बखर. साहित्य संस्कृती मंडळ.

गोखले, बी. जी. (1995). इंग्रज-मराठा युद्ध. डायमंड पब्लिकेशन्स.

कठारे, अनिल. (2018). मराठेशाहीचा अस्त. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.

चंद्रा, विपन. (2000). भारतातील ब्रिटिश साम्राज्यवाद. NCERT.

ई-कंटेंट / ऑनलाइन संदर्भ

National Archives of India. (n.d.). बॅसिन करार – दस्तऐवज. Abhipedia. <https://www.abhipedia.com>

History TV18. (n.d.). Battle of Koregaon [Video]. YouTube.

National Council of Educational Research and Training. (n.d.). इंग्रज-मराठा युद्ध नकाशे [PDF].

<https://epathshala.nic.in>

Savitribai Phule Pune University. (n.d.). पेशवाईचा अंत – आर्काइव्ह. <https://dspace.unipune.ac.in>

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)
इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका १

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

शाहूंची सुटका कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७०० (ब) १७०७ (क) १७१४ (ड) १७२०

बाळाजी विश्वनाथांना पेशवा पद कोणत्या वर्षी मिळाले?

(अ) १७०७ (ब) १७१३ (क) १७२० (ड) १७४०

पालखेडची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७२८ (ब) १७३७ (क) १७५६ (ड) १७६१

सालबाईचा तह कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १७७५ (ब) १७८२ (क) १७९० (ड) १८०२

बॅसिनचा करार कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८०२ (ब) १८०३ (क) १८१७ (ड) १८१८

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाजीराव पेशव्यांची उत्तरेकडील स्वाऱ्या.

आंग्रे घराण्याशी पेशव्यांचे संबंध.

माधवराव पेशव्यांचा निजामाविरुद्ध विजय.

कोरेगावची लढाई

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

छत्रपती शाहू आणि ताराबाई यांच्यातील संघर्ष स्पष्ट करा.

पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईचे परिणाम विश्लेषा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

महादजी शिंदे यांच्या काळातील मराठा विस्ताराचे स्वरूप स्पष्ट करा.

मराठा सत्तेच्या ऱ्हासाची प्रमुख कारणे सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)

इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका २

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

ताराबाईंनी कोल्हापूरला राज्य कोणत्या वर्षी स्थापन केले?

(अ) १७०० (ब) १७०७ (क) १७१४ (ड) १७२०

मोगल करार कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १७१३ (ब) १७१९ (क) १७२८ (ड) १७४०

भोपाळची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७२८ (ब) १७३७ (क) १७५६ (ड) १७६१

वढगावची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७७५ (ब) १७७९ (क) १७८२ (ड) १८०२

पुणे करार कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८०२ (ब) १८०३ (क) १८१७ (ड) १८१८

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाळाजी विश्वनाथांचे मोगल करार.

रघुजी भोसले यांच्या बंगाल स्वाऱ्या.

नाना फडणीसांची कूटनीती.

आसये लढाई.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

बाजीराव पेशव्यांच्या स्वाऱ्यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.

पानिपतच्या लढाईपूर्वी मराठ्यांची तयारी सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

माधवराव पेशव्यांचे हैदर अलीविरुद्ध युद्ध विश्लेषा.

तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाचे परिणाम सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)
इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास
एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका ३

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा. (५ गुण)

पन्हाळ्याची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७०७ (ब) १७०८ (क) १७१३ (ड) १७१४

बाजीराव पेशवा कोणत्या वर्षी सत्तेवर आले?

(अ) १७१३ (ब) १७२० (क) १७४० (ड) १७६१

विजयदुर्ग किल्ला कोणत्या वर्षी जिंकला गेला?

(अ) १७२८ (ब) १७३७ (क) १७५६ (ड) १७६१

रक्षा भुवन लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७६१ (ब) १७६३ (क) १७७९ (ड) १७८२

खडकीची लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १८०२ (ब) १८०३ (क) १८१७ (ड) १८१८

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा. (१५ गुण)

शाहू-ताराबाई संघर्षातील मुख्य लढाया.

पानिपत लढाईतील मराठा सेनापती.

महादजी शिंदे यांची युरोपियन सेनादल.

बॅसिनचा करार.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा. (१० गुण)

बाळाजी विश्वनाथांच्या प्रशासकीय सुधारणा स्पष्ट करा.

पानिपतनंतर मराठा पुनरुत्थानाची कारणे सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा. (१० गुण)

नाना फडणीसांच्या काळातील आंतरिक स्थैर्य विश्लेषा.

बाजीराव दुसऱ्याच्या कारकीर्दीतील प्रमुख घटना सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)

इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका ४

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

रायगड किल्ला शाहूंनी कोणत्या वर्षी जिंकला?

(अ) १७०७ (ब) १७१३ (क) १७१४ (ड) १७२०

मालवा चौथ कोणत्या वर्षी मिळाली?

(अ) १७२३ (ब) १७२८ (क) १७३७ (ड) १७४०

दिल्ली स्वारी कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७३७ (ब) १७५२ (क) १७५७ (ड) १७६१

नारायणराव हत्याकांड कोणत्या वर्षी झाले?

(अ) १७६१ (ब) १७७३ (क) १७७५ (ड) १७८२

सातारा इंग्रजांनी कोणत्या वर्षी जिंकले?

(अ) १८१७ (ब) १८१८ (क) १८२० (ड) १८३०

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

चौथ आणि सरदेशमुखीचे अधिकार.

पालखेडची लढाई.

सालबाईचा तह.

अर्लगाव लढाई.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

शाहू राजांचे प्रशासकीय योगदान स्पष्ट करा.

पानिपत लढाईतील मराठा पराभवाची कारणे विश्लेषा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

माधवराव पेशव्यांचे कर्नाटक मोहीम स्पष्ट करा.

दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धातील करार सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)
इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास
एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास
प्रश्नपत्रिका ५

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

सातान्यावर शाहूंचा अधिकार कोणत्या वर्षी प्रस्थापित झाला?

(अ) १७०७ (ब) १७१४ (क) १७२० (ड) १७४०

गुजरात चौथ कोणत्या वर्षी मिळाली?

(अ) १७२५ (ब) १७३० (क) १७३७ (ड) १७४०

तुलाजी आंग्रे यांची कैद कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७५२ (ब) १७५६ (क) १७६१ (ड) १७७५

दिल्लीवर मराठ्यांचा अधिकार कोणत्या वर्षी प्रस्थापित झाला?

(अ) १७६१ (ब) १७७१ (क) १७७५ (ड) १७८२

भीमा-कोरेगाव लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १८१७ (ब) १८१८ (क) १८२० (ड) १८३०

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाळाजी विश्वनाथांचे सरदार एकत्रीकरण.

बंगाल स्वान्या आणि चौथ वाटप.

नाना फडणीसांचे गुप्तहेरखाते.

सुरजी अंजनगावचा तह.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

बाजीराव पेशव्यांच्या बुंदेलखंड स्वान्या स्पष्ट करा.

पानिपतनंतर आर्थिक संकटाचे स्वरूप सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

महादजी शिंदे यांचे मोगल बादशहाशी संबंध विश्लेषा.

बाजीराव दुसऱ्याच्या व्यसनाधीनतेचा परिणाम सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)

इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका ६

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

कोल्हापूर राज्य कोणत्या वर्षी स्वतंत्र झाले?

(अ) १७०७ (ब) १७१४ (क) १७२० (ड) १७४०

पेशवाईची राजधानी पुणे कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७२० (ब) १७४० (क) १७६१ (ड) १७९६

सदाशिवराव भाऊ कोणत्या वर्षी मारले गेले?

(अ) १७५६ (ब) १७६१ (क) १७७२ (ड) १७७५

पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध कोणत्या वर्षी सुरू झाले?

(अ) १७७५ (ब) १७७९ (क) १८०३ (ड) १८१७

पेशवाईचा अंत कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८१७ (ब) १८१८ (क) १८२० (ड) १८३०

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

शाहूंचे अष्टप्रधान मंडळ.

दिल्ली स्वारी (१७५७).

रघुनाथराव बंड.

गाविलगड लढाई

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

बाळाजी विश्वनाथांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करा.

पानिपत लढाईतील अब्दालीची रणनीती सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

माधवराव पेशव्यांचे आर्थिक सुधारणा स्पष्ट करा.

तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धातील प्रमुख लढाया सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)
इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास
एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास
प्रश्नपत्रिका ७

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

केळेद लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७०७ (ब) १७०९ (क) १७१३ (ड) १७१४

बुंदेलखंड स्वारी कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७२३ (ब) १७२८ (क) १७३७ (ड) १७४०

विश्वासराव पेशवा कोणत्या वर्षी मारले गेले?

(अ) १७५६ (ब) १७६१ (क) १७७२ (ड) १७७५

नाना फडणीसांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १७९४ (ब) १८०० (क) १८०२ (ड) १८१८

देवगावचा तह कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८०२ (ब) १८०३ (क) १८१७ (ड) १८१८

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाजीराव पेशव्यांचा गनिमी कावा.

पिंडारी समस्या.

महादजी शिंदे यांचा तोफखाना.

पुणे करार.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

शाहू-ताराबाई संघर्षाचे परिणाम स्पष्ट करा.

पानिपतनंतर मराठ्यांचे आर्थिक पुनरुज्जीवन सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

नाना फडणीसांच्या इंग्रज विरोधी धोरण विश्लेषा.

बाजीराव दुसऱ्याच्या अंतर्गत कलहाचे स्वरूप सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)

इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका ८

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

सातारा राज्य कोणत्या वर्षी शाहूंना मिळाले?

(अ) १७०७ (ब) १७१४ (क) १७२० (ड) १७४०

पेशवाईची स्वायत्तता कोणत्या वर्षी वाढली?

(अ) १७२० (ब) १७४० (क) १७६१ (ड) १७९६

जनकोजी शिंदे कोणत्या वर्षी मारले गेले?

(अ) १७५६ (ब) १७६१ (क) १७७२ (ड) १७७५

सवाई माधवरावांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १७९४ (ब) १७९५ (क) १८०० (ड) १८०२

अष्टे लढाई कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १८१७ (ब) १८१८ (क) १८२० (ड) १८३०

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

मोगल बादशहाशी मराठा करार.

रघुजी भोसले यांचा कर्नाटक मोहीम.

माधवरावांचा बंदिवास.

लासलगाव लढाई.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

बाजीराव पेशव्यांच्या स्वाऱ्यांचे परिणाम स्पष्ट करा.

पानिपत लढाईतील सैन्य तुलना सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

महादजी शिंदे यांच्या राजपूत संबंध विश्लेषा.

मराठा सत्तेच्या न्हासातील आर्थिक कारणे सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)
इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास
एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास
प्रश्नपत्रिका 9

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

छत्रसाल बुंदेला यांची मदत कोणत्या वर्षी मराठ्यांना मिळाली?

(अ) १७२३ (ब) १७२८ (क) १७३७ (ड) १७४०

नानासाहेबांचा मृत्यू कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १७५६ (ब) १७६१ (क) १७७२ (ड) १७७५

बार्शी हे केंद्र कोणाचे होते? (अ) माधवराव

(ब) महादजी (क) नाना फडणीस (ड) बाजीराव

राजघाटचा तह कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८०२ (ब) १८०५ (क) १८१७ (ड) १८१८

होळकरांचा पुणे विजय कोणत्या वर्षी झाला?

(अ) १८०० (ब) १८०२ (क) १८१७ (ड) १८१८

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाळाजी विश्वनाथांचे इनाम वितरण.

आंग्रे नौसेनेचा अंत.

नाना फडणीसांचा रघुनाथराव विरोध.

खडकीची लढाई.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

शाहूंच्या कारकीर्दीतील प्रशासकीय बदल स्पष्ट करा.

पानिपतनंतर मराठा सरदारांचे योगदान सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

माधवराव पेशव्यांचे म्हैसूर युद्ध विश्लेषा.

बाजीराव दुसऱ्याच्या इंग्रज अवलंबित्वाचे परिणाम सांगा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बी.ए. भाग – III (सेमेस्टर – V) / बी.ए. बी.एड. भाग – IV (सेमेस्टर – VII)

इतिहास पेपर क्र. १० : मराठ्यांचा राजकीय इतिहास

एकूण गुण : ४० वेळ : २ तास

प्रश्नपत्रिका 10

प्रश्न क्र. १ : रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(५ गुण)

परशुराम त्र्यंबक कोणाच्या बाजूने लढले?

(अ) शाहू (ब) ताराबाई (क) निजाम (ड) अब्दाली

मराठा प्रभाव अटकपर्यंत कोणत्या वर्षी पोहोचला?

(अ) १७४० (ब) १७५७ (क) १७६१ (ड) १७७१

ग्वाल्हेर हे केंद्र कोणाचे होते?

(अ) माधवराव (ब) महादजी (क) नाना (ड) बाजीराव

गंगाधर शास्त्री हत्या कोणत्या वर्षी झाली?

(अ) १७९४ (ब) १८०० (क) १८०२ (ड) १८१८

सातारा छत्रपती राज्य कोणत्या वर्षी पुन्हा स्थापन झाले?

(अ) १८१७ (ब) १८१८ (क) १८२० (ड) १८३०

प्रश्न क्र. २ : खालील पैकी कोणत्याही तीन पैकी टिपा लिहा.

(१५ गुण)

बाजीराव पेशव्यांचा मृत्यू.

पानिपत लढाईतील अनुयायी.

महादजी शिंदे यांचा रोहिलखंड विजय.

पिंडारी करार.

प्रश्न क्र. ३ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

बाळाजी बाजीरावांच्या काळातील अतिविस्तार स्पष्ट करा.

पानिपतनंतर मराठा संघराज्याची पुनर्रचना सांगा.

प्रश्न क्र. ४ : खालील पैकी कोणत्याही एका प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे लिहा.

(१० गुण)

नाना फडणीसांच्या आर्थिक धोरण विश्लेषा.

दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धातील मराठा पराभवाची कारणे सांगा.

मराठ्यांचा राजकीय इतिहास
Political History of the Maratha
(ISBN: 978-93-47587-30-6)

About Author

प्रा. डॉ. नितीन जाधव

M.A., M.Ed., M.Phil., SET, Ph. D.

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कर्मवीर हिरे कला, शास्त्र, वाणिज्य आणि शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
गारगोटी, ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर, महाराष्ट्र

डॉ. नितीन तुकाराम जाधव हे इतिहास विषयातील एक अभ्यासू, संशोधक व अनुभवी शिक्षक असून ते सध्या कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी (ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर) येथे इतिहास विभागात असोसिएट प्रोफेसर म्हणून कार्यरत आहेत. कर्मवीर हिरे महाविद्यालय हे शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यास संलग्न आहे. त्यांना उच्च शिक्षण क्षेत्रात सुमारे १५ वर्षांचा अध्यापन व शैक्षणिक अनुभव आहे.

डॉ. जाधव यांनी इतिहास विषयात पी.एच.डी. (2024) ही पदवी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथून प्राप्त केली आहे. यासोबतच त्यांनी एम.ए. (इतिहास), एम.फिल. (शिक्षणशास्त्र), एम.एड. व बी.एड. अशा विविध पदव्या यशस्वीरित्या पूर्ण केल्या असून त्यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी भक्कम व बहुविषयक आहे. त्यांनी सहाय्यक शिक्षक व सहाय्यक प्राध्यापक या नात्याने प्रत्येकी पंधरा वर्षे सेवा बजावली आहे.

संशोधन क्षेत्रातही डॉ. जाधव यांचे योगदान लक्षणीय आहे. त्यांनी शिवाजी विद्यापीठ व UGC यांच्या माध्यमातून एकूण तीन Minor Research Projects यशस्वीरित्या पूर्ण केले आहेत. त्यांचे संशोधन प्रामुख्याने महाराष्ट्राचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास, कोकण व भुदरगड परिसराचा लोकसांस्कृतिक अभ्यास या विषयांवर केंद्रित आहे.

त्यांनी आजपर्यंत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये १२ संशोधन पेपर्स सादर केले असून १ पुस्तक व २ बुक चॅप्टर्स प्रकाशित केले आहेत. प्रशासकीय स्तरावर, 2023 पासून ते बीए-बीएड विभागाचे सहसमन्वयक म्हणून कार्यरत असून, शिवाजी विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र अभ्यास मंडळाचे (BOS) सदस्य म्हणूनही ते योगदान देत आहेत.

E-mail: ntjadhav1976@gmail.com

Contact No. 9270336938

